HOLMI

1. évfolyam 1. szám 1989. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (szépprózа), Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Göncz Árpád, Kenedi János, Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván, Megyesi Gusztáv (publicisztika), Pető Iván (történelem), Petri György, Tar Sándor, Vági Gábor (szociológia), Várady Szabolcs (vers), Vásárhelyi Júlia (olvasószerkesztő). Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Vörösmarty Mihály: Mi baj? • 3
Nagy Lajos: Budapest Nagykávéház *(Részlet)* • 5

Weöres Sándor: Majtény, Világos, stb. • 6
Németh László: A tortura s felnégyelés... • 7
Vas István: Az eretnek vallomása • 8
Az új Tamás • 10
Mándy Iván: A veterán • 12
Csanádi Imre: Flóra • 16
Szolgáló éneke • 17
Akasztottak fája • 18
Timothy Garton Ash: Mitteleuropa? – Nyugat-Németország és Kelet-Közép-Európa a nyolcvanas években *(Félix Pál fordítása)* • 19
Bajor Andor: Ötösfogat • 33
Horváth Imre: Meddő dolgok • 37
Kányádi Sándor: Szürke szonett • 37
Fodor Géza: Petri György költészete (I) • 38
Ferencz Győző: És ki a másikat? • 53
F GHIJ K • 54
A nyelvtan menedéke • 55
Szentkuthy Miklós: Az alázat kalendáriuma (I) • 56
Szántó Piroska: A római jog • 62

Kapecz Zsuzsa: Forgószél • 70
Nyárutó • 71
Wilheim András: A la recherche... • 71
Vági Gábor: Tündértan • 77
Eörsi István: Megjegyzések egy emlékiratról • 83
Angyal István emlékirata *(Részlet)* • 86
Megyesi Gusztáv: Mekkora egy törpe? • 95
Rakovszky Zsuzsa: Áttetsző tárgyak • 98
Decline and Fall • 99

FIGYELŐ

Nádas Péter: Thomas Mann naplóiról • 102
Kocziszky Éva: Olümposzi fecsely
(Thomas Mann és Kerényi Károly levelezése) • 110
Nové Béla: „All's well, Orwell..." • 114
Incze Tünde – Hajdú Gergely: Két bírálat egy könyvről
(Kemény István: Az ellenség művészete) • 117
Tímár Árpád: Korszellem és tudomány
(Lackó Miklós tanulmánykötete) • 119
Radnóti Sándor: Egy hiteles krimi
(Ken Follett: A Modigliani-botrány) • 121

A címlapon látható bagoly egy athéni vörösalakos ivóedényről – ún. glauxról – származik.
I. e. V. század második fele, Szépművészeti Múzeum, Budapest

Megjelenik havonta. Kiadja a Vörösmarty Társaság. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Századvég Kft, a Magyar Posta és a Művelt Nép Kultursped Kft.
A szedést az ARGOS Kft végezte
A nyomdai kivitelezés a Századvég Kft munkája

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Vörösmarty Mihály

MI BAJ?

Mi ok, hogy tégedet
Kell féltenem,
Mi kéne még neked,
Én nemzetem?

Földed bort és buzát
S aranyat ád,
Mégis szegény fejed
Szükséget lát.

Az arany kirepül
Fejed felett,
Vad éhség néz veled
Farkasszemet.

Kit egykor gyűlölél,
Most kedvesed,
Még a pityóka is
Rajtad veszett.

És pénzed soha sincs,
Csodálatos!
Pedig még vized is
Aranyat hoz.

Gondolkozál-e már,
Mi adna pénzt?
Tégy mint más nemzetek:
Végy kölcsön – észt.

Szabadságod dicső,
De magtalan;
Üdv nem terem sötét
Árnyékiban.

Törvényid száma nagy,
Ki tartja meg?
Betegség ez a sok
Törvény neked.

És volna szép Dunád,
De berekedt,
Végén egy jó barát
Hurkot vetett.

Széles határod is
Görcsöt kapott,
Mindinkább befelé
Vonogatod.

Mi lelt, beteg vagy-e,
Mi kéne még,
Mit adjon, hogy üdülj,
A kegyes ég?

Rosz gazda vagy, szegény
Jó nemzetem.
Gazdálkodásodat
Nem szeretem.

Kívánod ami nincs,
S nem kapható,
S mid van, kezed között
Olvad mint hó.

Hol a hű szorgalom
S szent indulat,
Emelni s védeni
Országodat?

Helyt adni másnak is
A jog terén,
S nem tűrni a jogot
Bitor kezén?

De mindez még sebaj,
Ha lelked van,
Ha lelked csábokért
Nincs áruban;

Ha lelked ébren áll
Jó s rosz napon,
Világol és hevít
Munkáidon.

Ha ezt is eladod,
Jó éjszakát,
Nincs isten, aki le
Tekintsen rád.

1847

Nagy Lajos

BUDAPEST NAGYKÁVÉHÁZ

Részlet

Hát itt tenni kell valamit. Nincs kizárva, hogy igaza van annak a kopott ruhás fiatalembernek, aki a csutkagyűjtő, a rendőr és a prostituált mellett közönyösen elsietve befordult a Budapest Nagykávéházba, a kávéház mélyén leült egy asztalhoz, s feketekávét rendelt, miközben agyát az a gondolat töltötte meg – ha nem is egymagában, hanem egy másik mellett, amelyről még majd szó esik –, hogy: itt tenni kell valamit.

De mit?

Mit kell tenni, és mit lehet tenni?

Mit lehet tenni az ágyúk és tankok ellen? Mit a japánok, az oroszok s a csutkagyűjtő ellen, vagy akár a csutkagyűjtőért? A rendőr ellen, a prostituált ellen, vagy értük? A Brueghel-kép ellen, *Az Ojság* vicce ellen, a Budapest Nagykávéház ellen, a feketekávé ellen, vagy éppen a feketekávéért? Az öregasszonyért, aki a csutkagyűjtő sorsára juthat. Meg amiatt, hogy a szegény nő, az ajtó mellett, hiába várja, azaz várta a férfit – mert éppen most állt fel és megy el, a ruhája túl egyszerű, szinte proletáros, nem ilyen elegáns kávéházba való, de a fagylaltot ki tudta fizetni. (Lám, néha hiába aggódik az ember!)

Mit lehet tenni azért, hogy a szakadt ingű, kusza hajú fiatalember csakugyan elhajókázhasson a norvég partokhoz, vagy pedig itt maradjon, de feküdjön le esténként rendes időben, keljen korán, s dolgozzon. Büki Lujza szövőgyári munkásnő heti keresete tizenkét pengő és huszonnégy fillér – hogy ez ne legyen. Hogy ne létezhessen halálhajó. Ó, de ha még hozzácsapjuk, hogy Hanka Jánosnak a heti keresete nulla, hogy Schwarz G. Gerő úrnak a havi keresete ötezer pengő.

Mit kellene és mit lehetne itt tenni?

Egyet. Csakis ezt az egyetlenegyet.

Lapot kell indítani. Egy új lapot!

1936

A következő oldalakon fakszimilében közölt, eddig kiadatlan versek közül Weöres Sándorét Szabó Zoltán őrizte meg: neki adta át Weöres Londonban, 1963. augusztus 19-én. A kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Szabó Zoltán-fondjában őrzik.

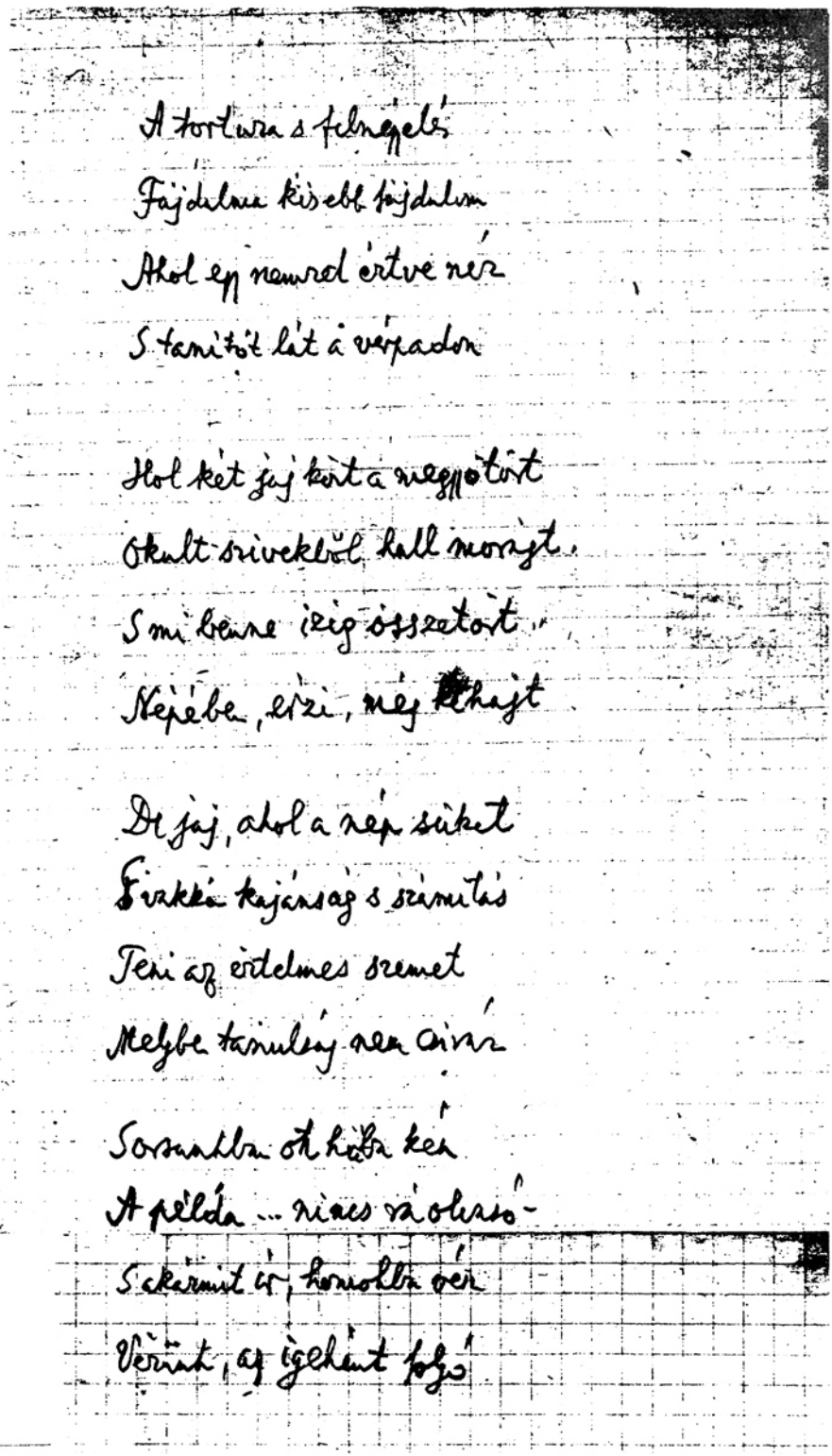
Németh László 1956. november 4-én reggel lakásáról, a Szilágyi Erzsébet fasor 79.-ből átment lányának, Németh Juditnak a közelben lévő lakására (Szilágyi Erzsébet fasor 3.). Ott írta ezt a verset. A kéziratot a család őrzi. (A szerk.)

Majtény, Világos, stb.

Végül angyal szállt le ránk,
bár a halál angyala volt is!
Ő illesztett fejünkre
tipró kerekek fekete mocska felett
arany-vörös koronát.
Elbutított nép, akire haragudni nem lehet,
járomba fogott baromként forogva
intézte pusztulásunk,
és fejünkön tündökölt a korona,
mit Leonidas viselt valaha.

S a hatalmas, erős, bölcs nyugati népek
nézték ahogy pórnára csavarták belsőinket,
egy mozdulatuk elég lett volna
és meg nem szabadítottak minket,
se saját jövendőjüket.
Rájuk fekete angyal se száll:
mint egy főzek darazsat a mérges permet,
úgy fojtja meg őket a keleti szélben
a koronátlan, szégyenletes halál.

Szabó Zolinak
régi barátsággal
Sanyi.

A torlasz s felnégelés
Fájdalma kisebb fájdalom
Ahol egy nemzet értve néz
S tanítót lát a vérpadon

Hol két faj kínt a meggyötört
Okult szívekből hall nevet.
S mi benne ízig összetört
Képébe, érzi, még kihajt

De jaj, ahol a nép siket
Farkas kajánság s számítás
Teri az érdemes szemet
Melyből tanulság nem olvas

Sorsunkba oh hiba kéz
A példa ... riasz vád olvas -
S ékesmit ír, homályba véz
Vérünk, az igehant fajz

Vas István

AZ ERETNEK VALLOMÁSA

Tizenöt év előtt egy templomba vetődtem,
Jajgattak elfelejtett dallamok.
Egy imakönyvben zsoltár állt előttem:
„Zsákmánnyá lesznek zsákmányolóid,
Prédává lesznek prédálóid."
És agyam visszahallgatott,
És felvillant sejtlapjain,
Amit Marx, Engels és Lenin
S a szeminárium karmolva, vájva beleírt:
„Die Expropriateure werden expropriirt."
A kisajátítók majd kisajátíttatnak.

Emlékszem még a vad, tudós titoknak
Szélzúgására, mely eszméletembe csapott.
Kik ezek, miféle papok,
Hogy ezer éveken át egymásnak felelnek?
Tizenöt évbe tellett
Megérteni
Az egetvesztett bosszuvágy
Vijjogó viharszavát.

Tizenöt év, a halogatás évei,
Az önáltatás évei.
Mint gyáva beteg a sebészi késtől,
Úgy féltem a felismeréstől,
S mint szerpentinút a meredek erdőt,
Kerülgették a kín-termelt tekergők,
A sok váratlan összefüggés, kapcsolat,
A kopár érvet, melytől visszarettent
Elmém és óvta még a menthetetlent
Tizenöt év alatt.

És elkalandozni még volt elég út,
Meglátni, hogy a múlt jövendőt alakít
S ótestamentumi, rejtett, mély vezeték fut
A gépfegyveres forradalmakig.
S még tudtam hinni, hogy amit hiszünk, merünk,
Megint *jó hír* és a történelem kovásza
Az emberiségnek, mely úgy merült
A megváltásba, mint langy pocsolyába.

S még hittem, hogy ha a világ csak álom
Vagy pára, fényhullám, energia,
Nem hagyhatom úgy, ahogy itt találtam,
S belenyugodni nem lehet soha.
Én nem fogadtam el, hogy mindig így volt
S történelemben is van lánc-szabály,
S hittem, hogy az „okosak, mint a kígyók"
Az apostolok után ránk is áll.

Így csalt tovább a *máskor* és a *máshol*,
És így készült bilincs a lázadásból,
S amit ötezer év vallásai
Szorításukból kihullani hagytak,
Segítségére hevült az anyagnak,
Az elnyomásnak és a rabszolgaharagnak:
Hitnek és szabadságnak látszani.

Modern mágiák kora jött el és
A természet helyett a termelés
Magasztosul itt isten-szörnyeteggé.
Mint régen a napot, dörgést, folyó vizét,
Istenné most a sár-emberiség
A társadalmat hízelegné.

Jövőbe röpített, ki nem próbált szavak!
Hurokként mind nyakunkba visszacsap.
Dagadnak a szavak vérrel telezabáltan.
Nép, nemzet, osztály, közösség – veszett
Teremtményeink. Óriási cet
Habzsolja már az életet, az Állam.
S rabjuk lesz az is, aki ellenük tör,
És sietnek a vesztesektől
A győztesek a rosszat eltanulni.
Rossz szavakkal mérgeztük meg a földet,
S mindegy lesz már, hogy kiket ölnek:
Szaporodnak a Sátán vértanúi.

1948

AZ ÚJ TAMÁS

1

És a Tizenkettő között vala egy,
Akit Tamásnak, a Kettősnek hívtanak,
És mikor azt mondta Jézus: „Ahova én megyek,
Ott legyetek ti is – tudjátok az utat",
Így felelt: „Hová mégy, nem tudhatjuk, Uram.
Mimódon tudhatjuk, hogy az út merre van?"
És monda Jézus a Kettősnek, a szegénynek:
„Én vagyok az út, az igazság, az élet."

És majdan, mikor a feltámadás
Után a tanítványok újra látták,
Nem volt közöttük a szegény Tamás,
Csak hallotta a test feltámadását.
És mondták akkor neki: „Mi láttuk az Urat."
S ő felelé: „Ha kezén a szögverte sebet
Az én szemem nem maga látja,
Ha be nem bocsátom az ujjaimat
A vérező oldalába,
Ha hozzá nem érhetek,
Ha hét sebét meg nem tapintja kezem –
Én nem hiszem, én nem hiszem."

És nyolc nap múlva együtt ültek tizenketten,
És közöttük Tamás, a Kettős, a hitetlen.
És a zárt ajtón Jézus belépett
És szólt hozzájuk: „Békesség tinéktek!"
És monda Tamásnak: „Hozd ide ujjaidat,
Bocsásd oldalamba, érintsd meg te magad,
A szögeknek helyét szemeddel nézheted,
Elhoztam kezemet, hozd ide kezedet,
Sóvárgó kezedet mártsd meg hét sebemben,
Légy immár hivő, ne légy hitetlen."

És szólala Tamás: „Megjelentél nekem,
Te vagy az én Uram, te az én Istenem!"

„Mivel láttál engem, hiszed, hogy én vagyok:
Akik nem látnak és hisznek, azok a boldogok" –

Felelte Jézus Tamásnak.

2

De én, új Tamás, azt mondom: boldogok, akik látnak.

És boldog vagyok én, hogy láthatok,
És elmondhatom, hogy „Feltámadott!"
Feltámadtál, sírbatett nemzetem,
A hét sebedet látta két szemem,
És kezeden a vasszögek nyomával
Megjelentél a zárt ajtókon által.
A nyüvek között megmozdult a tested,
A sziklakövet félregördítetted,
És eljött közénk a pünkösdi lélek,
S értelme lett értelmetlen igéknek.

Mert én voltam az a Kettős, hitetlen:
Azt hittem, nem vagy, csak a képzeletben,
S hitetlen ujjamat sebedbe mártva
Tudom csak, mi a test feltámadása,
És szólni nem tudok, csak dadogok:
Magyar vagyok.

És köszönöm, hogy szent sebed előtt
Életem tornya összedőlt,
S kiárad bennem boldog szégyenem,
S minden szenvedve hordott kételyem
S a szenvedélyes értelem
Érvénytelen, érvénytelen.

Halottak napja. A határon át
Özönlenek idegen katonák.
Jönnek a hódítók s a gyilkosok –
Magyar vagyok.
És nem vagyok többé Kettős, csak egy,
Bizonyosság dobbantja szívemet,
S értelme lett a nem-értett igéknek:
Te vagy az út, az igazság, az élet.

1956. november 1.

Mándy Iván

A VETERÁN

Csengetésre ébredt. A délutáni álom szétfoszlott. Az a kedves, békés délutáni álom. És most már úgy feküdt a díványon a csengetés záporában. Nem kelt fel. Nem! Még nem! Belekapaszkodott a dívány szélébe. Csengessenek! Csak csengessenek! Most mintha abbahagynák.

Nem hagyták abba. Talán többen is nekiugrottak a csengőnek.

Zsámboky János kábultan szédelegve kitántorgott. Ajtót nyitott.

Ők pedig betörtek, egyszerűen félresodorták. Lányok és fiúk csapata. Egy fiú végigvágta magát a díványon. Két lány a lábánál fogva lerántotta.

– Veteránlátogatás!

– Tessék?!

– Gyűjtjük a veteránokat. Tetszik tudni, azokat a régi, mozgalmi...

– Miért nem bélyeget, papírszalvettát vagy kavicsot?

– Mit tetszik mondani?

– Jól hallottad. Bélyeg, papírszalvetta, kavics.

– De hát mi feladatot kaptunk.

Ez a hang! Honnan jöhetett ez a száraz, hivatalos hang? Végignézett az arcokon. Mintha bosszús sietséggel lapozna egy könyvben.

Ők meg úgy nézték, mint egy őskori leletet. Mindjárt odajönnek hozzá. Óvatos kíváncsisággal megérintik. Egyben marad? Szétesik?

Egy lány valahonnan a sarokból.

– Kihívtuk a Cukor utcát.

– Miért hívtátok ki a Cukor utcát? – Valahogy úgy megsajnálta azt a régi, kedves utcát. Azt a védtelen utcát.

– Hát hogy versenyezzünk. Hogy melyik iskola tud több veteránt...

– ...gyűjteni! Jó, ezt már hallottam. Szóval, ez az iskolák versenye. Ki küldött hozzám benneteket?

– A Zsóka néni.

– Osztályfőnök?

– Igen, osztályfőnök.

– De ő nem tartott veletek.

Összenéztek. A vállukat vonogatták.

– Nem, ő nem.

– Üdvözlöm a Zsóka nénit. Ne felejtsétek el átadni. És még mit mondott nektek?

Csönd.

Majd, mintha valaki céduláról olvasná.

– Zsámboky János, Mező Imre út huszonöt, negyedik emelet négy. A mozgalom régi harcosa.

Idegen név. Idegen cím.

Csakugyan! Olyan idegenül hangzott a név is, meg a cím is. Ki tudja! Miért ne lehetett volna Zsámboky János a spanyol polgárháborúban? Az Ebro menti harcokban.

A polgárháború elveszett, de az Ebrónál még visszaszorítottuk őket. (Ők...? Kik az az ők?)

– A tenyerek türelmetlensége.

– Mi van a tenyerekkel?

A fiú az íróasztalnál a cetliket kavargatta. Rábökött az egyikre.

– Tessék! Itt van! A tenyerek türelmetlensége. Miért türelmetlenek a tenyerek?

Egy mozdulattal fölrántotta a fiút.

– Mit turkálsz itt?!

Zavart vihogás.

– Csak néztem ezeket a... – Az apró cetlikre mutatott. – Írni is tetszik?

– Ezt nem mondta a Zsóka néni?

– Nem, ezt nem. Csak azt, hogy...

– ...bombákat hajigáltam... kitörtem az osztagommal a hegyekből... rajtaütésszerűen!

Kifulladva elhallgatott. Végignézett a társaságon. Az a dagadt kölök ahogy elterpeszkedik a fotelben! Mindjárt szivarra gyújt. Dühödten kipenderítette.

– Talán átadnád azt a helyet!

– A János bácsinak!

– Nem a János bácsinak! Ennek a lánynak!

Egy vékonyka lányt belehajított a fotelbe. Az mindjárt el is tűnt. Egyszerűen elsüllyedt.

Zsámboky még mindig a fiúval kiabált.

– Sose hallottál ilyesmiről?

Elhallgatott. Most mit ordítozok én? Mire jó ez?

Váratlanul leült a szőnyegre. A szőnyeg közepére törökülésbe.

– Eddig hány veteránt találtatok?

– Kettőt. De az egyik már meghalt.

– Akkor az nem számít.

– De számít. A felesége azt mondta, hogy...

– Talán az özvegye.

– Ja igen. Az özvegye. Szóval az özvegye azt mondta, hogy ő is vele harcolt, alkatrészeket mentettek ki valamilyen gyárból, fontos alkatrészeket.

– Hát én nem dicsekedhetek ilyesmivel.

– Röpcédulákat osztogatott?

– Nem osztogattam röpcédulákat. Semmit se osztogattam. És ha éppen kíváncsiak vagytok rá, nem is bújtattam el senkit, és engem se bújtatott el senki.

Közben úgy elnézte őket.

Lelógó lábak a díványról. A térdek összepréselődtek. Egy tenyér egy lány feneke alá csúszott. El se mozdult onnan. Otthonra lelt. Két lány pulóvert cserélt. Akadt, aki zsömlét rágcsált. A szomszédja rászólt: – Ne morzsázz, Hunyadkürty!

Azért mégiscsak hozok nekik valamit. Jó, jó, de mit? Traubi, Cola, Tonic... Utána kell néznem. Megvesztem? Elment a jó dolgom? Ezeknek hozok én üdítőt? Ezeknek a kis süvölvényeknek, akik csak úgy betörtek ide?

Veterángyűjtők?

Hulladékgyűjtők! Igenis! Stréber kis hulladékgyűjtők!

Átmegyek a Csorbáékhoz. Ledöglök egy díványra. Kialszom magam. Kialszom magamból ezt az egészet.

Mintha egy idegen lakás konyhájába botlott volna be, oly tétován mozgott.

Az asztalon egy félig üres borosüveg.

DEBRŐI HÁRSLEVELŰ

félédes

Üres üvegek a konyha kövén. Kissé züllött borosüvegek.

Üdítő sehol. Se Cola, se Traubi, se Tonic.

Hát akkor? Talán ezt a fél üveg Debrőit vigyem be? Ezt *szolgáljam fel*?

Elveszetten keringett.

Franco tábornok robbantotta ki a felkelést. Franco mellett volt még egy másik tábornok is. Mindig együtt emlegették őket, legalábbis eleinte. Hogy a fenébe hívták? Ők hívták be a marokkói csapatokat. Azokat a hírhedten kegyetlen...

Egy öreg dugót nyomkodott a tenyerében, ahogy visszament.

Egy fiú az íróasztalán cigarettázott. Elgondolkozva fújta a füstöt.

– Nem vezetett naplót, János bácsi? *Azokról* az időkről?

– Miféle naplót? – Belevágta a dugót a levegőbe. – Miféle naplót és miféle időkről?

Közben azt a lányt nézte. Merev arc, sötétszőke haj. Rózsaszínű kosztüm. Nem is rózsaszínű, inkább olyan... Mindenesetre elegáns. Rettenetesen unja ezt az egészet. Nem is érti, hogy került ide.

Zsámboky csak nézte. Bámulta. Olyanféle izgalom kapta el, mint amikor leszólította az első nőt a Kinizsi moziban.

– Az édesapád?

A lány mintha meg se hallotta volna. Lassan, szinte kínlódva feléje fordította a fejét.

– Mi van az édesapáddal? Úgy értem, hogy mit csinál?

Távoli, értetlen tekintet. A lány alig észrevehetően megrázta a fejét. Elmegy. Most mindjárt feláll és elmegy. De nem. Váratlanul megszólalt.

– Fodrász.

– Borbély. – Egy fiú csúfondáros hangja. – És még mindig úgy szereti a tütüt?

A lány rámosolygott. És olyan lágy, kedves hangon.

– Eredj a kurva anyádba, Tihanyi!

– Kislányom!

Zsámboky elől eltűnt az első nő, eltűnt a Kinizsi mozi, minden eltűnt. Végignyúlt a szőnyegen. Valaki feléje hajolt.

– János bácsi! Azok a könyvek a sarokban...?

Félig felemelkedett.

– Egy regényem. Külföldről érkezett.

Így mondta, ilyen ünnepélyesen. Külföldről érkezett.

Kis csoport a könyvek előtt. Mintha eddig nem is ismerték volna egymást. Itt verődtek össze teljesen véletlenül.

Egy fiú hátrafordult.

– János bácsi külföldön is megjelenik?

– Nem olyan nagy ügy.

– Ezek cirill betűk.

– Cirill betűk.

– De hát akkor ez...

– Bolgár. Egy regényem bolgár kiadása.

Körülállták Zsámbokyt. Nézték, mintha valahonnan a polcról pottyant volna le.

Lépések az előszobából. Tétova lépések. Valaki kiment. Alighanem a klotyót keresi. Nem mutatom meg neki. Na nem! Keresse csak! Keresse! A veterán vécéje!

Hasra feküdt. A szőnyeg mintáit simogatta, fésülgette, kapargatta.

– Hány fekvőtámaszt tud csinálni, János bácsi?

Csöndes vihogás.

Egy hang.

– Moderáld magad, Kalocsai!

– Viselkedj! Viselkedj!

Zsámboky felült. Átfogta a térdét.

– Nem vagyok tréningben.

Egy lány, ahogy úgy elnézte: – Sovány! Milyen sovány!

– Ugyan! Éppen a temetési testsúlyomnál vagyok.

– Dé János bácsi!

János bácsi már az ablaknál. Kibámult a térre. Temetési testsúly... Mit akartam ezzel? Megijeszteni őket? Megrémíteni? Hát ez nem túlságosan sikerült, ha éppen erre pályáztam.

– Itt valamikor bódék voltak.

– Bódék? Hol?

A kockás inges lány arrébb húzódott.

– Megzavartam?

– Nem, dehogy. Ja igen, bódék... Az árusok bódéi. A teret meg úgy hívták, hogy az Árusok tere.

– Apa azt mondta, hogy a Teleki.

– Na persze. A Teleki! De a régi bódésok úgy hívták, hogy az Árusok tere.

Magukra maradtak ők ketten.

A kockás inges lány és Zsámboky János. Zsámboky megpihent azon a kedves, derűs arcon. Egy pihenőhely.

– És mit lehetett ott vásárolni?

– Mindent. Úri és női divatcikkeket nagy választékban. De hát ez természetes, erről ne is beszéljünk. Gramofonlemezek és könyvek, régi színházi és moziújságok, kádak, lavórok, családi ágyak és családi csillárok! De ezzel még semmit se mondtam. Kisasszony! Nem óhajt egy repülőgépet vásárolni?

– Repülőgépet?

– Ahogy mondja! Manapság minden jobb családban kell egy repülőgép. Ha nem is éppen a legújabb típus... És hol lehetne beszerezni, ha nem az Árusok terén!

– Repülőgép! Repülőgép!

A lány hirtelen elhallgatott. Megérintette Zsámboky karját.

– És a bódék? Mi lett a bódékkal?

– Eltűntek. A bódék is, meg a bódésok is.

– De hát miért?

– Miért...? Miért...?

És most már csak úgy álltak az ablaknál. Nézték a teret. Az üres teret.

– Szállj le a János bácsiról!

A csontos arcú fiú egy mozdulattal félretolta a lányt. Szótlanul nézte Zsámbokyt. Kibukott belőle a kérdés.

– Volt valamilyen táborban?

– Táborban? Milyen táborban?

– Hát úgy értem, hogy...

– Fogolytábor? Koncentrációs tábor?

Csönd. Valahonnan messziről hallotta azt az elvékonyodott, hideglelős hangot. – Hova akartok bedugni? Milyen táborba? Csak akad még nekem is egy tábor?! Halljuk! Mire számíthatok?!

A fiú az ajtó felé húzódott.

– Azt hiszem, mennünk kell. És igazán nem akartunk zavarni.

– Dehogyis zavartok! Csak maradjatok! Beszélgessünk még egy kicsit... beszélgessünk!

Azok már kifelé tódultak.

Nyomukban Zsámboky.

– Várjatok! Hiszen még el se búcsúztunk!

Egy hang se hallatszott. Nem köszöntek. Vissza se néztek. Levágtattak a lépcsőn. A ház megtelt dobogással. Majd mintha egyszerre megálltak volna valahol a lépcsők alján.

Egy hang a mélyből.

– Tetszett ismerni Lenint?

Zsámboky lenézett a sivár, kopott lépcsőkre. Görcsösen belekapaszkodott a korlátba, ahogy előrehajolt.

– Nem ismertem Lenint.

Csanádi Imre

FLÓRA

Egy stabiaei freskóra

Pompejit kővel, hamuval temette
tűzokádó düh, – Stabiaet, a villák
városát szintén tufa-sírba zárta
kétezer évre.

Száz szerencsénk, mert – nem egyéb – a Romlás
őrködött: hordák, fanatizmus ellen
Pusztulás óvott falakat, falak közt
néma zsibongást.

Jár a megrongált falon, elsuhan csak
Flóra istennő, ez a lenge tündér;
bont levélkét, rak patyolat virágot
szép finom ujja.

Háttal áll, arcát alig is mutatja,
hagyva félvállát csupaszon; nyalábol
bő szarut; könnyed görögös *khitónját*
ropteti lépte.

Röppenő kézzel Stabiae falára
dobta máig-friss, elegáns alakját
rég-halott mester, – csobog itt azóta
zöld levegőben.

SZOLGÁLÓ ÉNEKE

Valahonnan a középkorból, malomkő forgatása közben

Két kezem, jó kezem,
amit tehetsz, megtedd,
amit parancsolnak,
amit rád kiróttak.
Végezd, amit végezhetsz,
amit tehetsz, megtedd,
tedd szaporán, szaporán.
Csak most ne hagyj szégyenben,
legalább, legalább
csillaghúnytig,
madárcsivogásig,
legalább, legalább
napfelköltig,
világos virradtig,
legalább, legalább
napdelelésig,
baromitatásig,
legalább, legalább
naphúnytáig,
baromheverésig,
legalább, legalább
éjfél érkeztéig,
rontó rosszak gyűltéig.
Két kezem, jó kezem,
még-még ne ernyedj,
még-még tarts ki,

még csak
holnapig,
csak holnaputánig,
csak halálom napjáig.
Mindent másnak,
alig-alig magamnak.
Két kezem, jó kezem,
szaporán, ó jaj,
szaporán, ó jaj,
két jó kezem, szaporán.

AKASZTOTTAK FÁJA

Jacques Callot (1633-as) rézkarcára

Egy lap a Háborús Irtózatok közül.
Ez eggyen is a kor habzó dühe feszül.
A nyugtalan-serény Callot kaparta rézbe,
fürkészve céltalan, tengernyi szenvedésbe,
Callot, a megtiport, vég-Lotharingia
sokat látó-tudó, biztoskezű fia.

Lándzsás, lovas hadak gyűrűjében, középen,
terebély, ősi tölgy terpeszkedik a képen.
Igen dekoratív, el kell ismerni, hisz
hatalmas ágain, mint karácsonyfa-dísz,
tömötten, fürtösen, lábbal bokázva, hosszan,
akasztott emberek fityegnek a magosban.
Majdhogynem egykutya: kik irtanak kiket?
A győzelmes: torok, az Ég pedig – siket.

Comme fruit malheureux... Boldogtalan gyümölcsök
gyanánt hulláikat fitogtatják a hősök.
Fa kell csak, létra kell, hóhér pedig akad,
pap szintén: áldja hát az áldozatokat.

Timothy Garton Ash

MITTELEUROPA? – NYUGAT-NÉMETORSZÁG ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Félix Pál fordítása

Közép-Európa *„a megválaszolatlan kérdések és megoldatlan ellentmondások nagy területe, olyan félkövetelések régiója, amelyek mindeddig éppannyira nem valósultak meg, mint a velük ellentétes javaslatok, és amelyek egyfajta fantazmagória termékének tűnnek, mert valami egész, valami új és rendkívüli megteremtésére irányulnak"*. Így vélekedett Bruno Bauer – 1854-ben.[1] Plus ça change, plus c'est la même chose!

A „Közép-Európá"-val kapcsolatos jelenkori vita egyik legjelentősebb megoldatlan feszültsége az, amely egyrészt a magyar, a cseh és – kisebb mértékben – a lengyel értelmiségiek és politikai aktivisták, másrészt a nyugatnémet értelmiségiek vagy politikusok ábrándjai, javaslatai és „félkövetelései" között mutatkozik. Természetesen nem létezik egyetlen „kelet-európai" vagy „nyugatnémet" koncepció sem Közép-Európáról. Ehhez túlontúl is kusza, terjengős és kezdeti stádiumában tart a vita. Mégis, megkockáztathatunk néhány általánosítást.

A „kelet-európai" vitát – amelyet Milan Kundera kezdeményezett, majd Konrád György, Václav Havel, Czeslaw Milosz, Danilo Kiš, Vajda Mihály és Milan Simecka fejlesztett tovább, hogy csak néhány vezető értelmiségi résztvevőjét említsem[2] – leginkább az jellemzi, hogy *figyelmen kívül hagyja* Németországot vagy a német kérdést. Történelmileg az Osztrák–Magyar Monarchiára tekint vissza, és „Jaltán túl" pillant előre. Politikai tekintetben elfordítja szemét a Szovjetunióról, és tekintetét egy idealisztikusan meghatározott „Nyugat"-ra szegezi. A keleti szellemi-politikai határ körül elkeseredett viták dúlnak arról: milyen Oroszország viszonya Európához?[3] Ezzel szemben a nyugati szellemi-politikai határt, sajátos módon, nem vitatják. Igaz, egyes kelet-európai értelmiségiek komoly kísérleteket tettek a német kérdés újbóli felmérésére.[4] Arra a nyilvánvaló – bár érzelmileg bonyolult – következtetésre jutottak, hogy nemigen lehet leküzdeni Európa „jaltai" megosztottságát, ha nem küzdjük le Németország kettéosztottságát. Mindazonáltal ezt a szellemi-politikai érvet eddig még nem építették be a „Közép-Európa helyreállítását"-ra irányuló egyetlen közös meghatározásba sem.

A Nyugat-Németországban folyó vitát ezzel szemben az jellemzi, hogy ott mindezekre a kelet-európai elképzelésekre és törekvésekre viszonylag kevés figyelmet fordítanak. Bizonyos mértékig persze a „Mitteleuropa" fogalmat Párizson (Kundera), Budapesten (Konrád) és Prágán (Havel) keresztül újra bevetették a német értelmiségiek vitájába.[5] De mihelyt e forrásokból ismét „forgalomba került", rövid idő alatt önálló életre kelt, magáévá tette az úgynevezett „történészvita" nem egy témáját, így a „német identitás" és a „német kérdés" véget nem érő megvitatását, továbbá olyan kérdéseket, mint Berlin jövője, a német–német kapcsolatok, nagy általánosságban a keleti politika, a biztonsági politika, valamint a Szövetségi Köztársaság és az Egyesült Államok viszonya.

Alaposabban szemügyre véve a dolgot, a „Közép-Európa"- („Mitteleuropa"-) koncepció voltaképpen még azelőtt ismét a német *politikai* értekezések napirendjére került – igaz, nagyon óvatosan –, hogy az, amit „Kundera-sokk"-nak nevezhetnénk (a Szolzsenyicin-sokk analógiájára a hetvenes évek Franciaországában) a divatos értelmiségi fórumok közepére (vagy balközepére) katapultált volna. A német értelmiségiek természetesen nem folytathatták ott, ahol Friedrich Naumann abbahagyta, míg a cseh értelmiségiek bizonyos értelemben folytathatták ott, ahol Tomáš Garrigue Masaryk abbahagyta – vagy éppenséggel az angol értelmiségiek ott, ahol R. W. Seton-Watson abbahagyta. Hitler mindezt megakadályozta. Amint Henry Cord Meyer részletesen bebizonyította, a Naumann által 1915-ben publikált könyvében népszerűsített koncepciót 1945-re végérvényesen lefoglalta és megmérgezte az, hogy a nácik felhasználták.[6] S mégsem volt teljes folytonossági hiány Hitler és Kundera között. A jelen sorok írója egy ízben úgy fogalmazott, hogy a koncepció „*csak a Deutsche Reichsbahn étkezőkocsijainak kísérteties* Mitropa *felirataként maradt fenn*"; Karl Markus Michel német esszéista pedig megjegyzi, hogy csak a MEZ (Mitteleuropäische Zeit) M betűjeként élt tovább. E megállapítások nagy általánosságban helytállók, ugyanakkor elhomályosítanak egy sajátos igazságot.[7]

François Bondy rámutatott, hogy Richard Löwenthal, e kiváló szociáldemokrata értelmiségi már 1964-ben azt írta, mennyire örül, hogy Nyugat-Németország kezd visszaszerezni valamit „közép-európai" jellegéből és szerepéből.[8] S éppen a Willy Brandt köré gyűlő szociáldemokraták ezen hallatlanul tehetséges körében (Löwenthal maga is e körbe tartozott, nemkülönben Heinrich Albertz és Egon Bahr) merült fel ismét a hatvanas évek elején e dolgok valamiféle koncepciója vagy éppenséggel a szó pozitív értelmezése.[9] Azoknak az első, félénk, habozó kísérleteknek a kapcsán merült föl ismét, amelyek arra irányultak, hogy alakítsanak ki egy jellegzetes német módszert Európa, Németország és mindenekelőtt a csak nemrégiben megdöbbentő módon a Fal által félbevágott Berlin kettéosztottságának leküzdésére vagy legalábbis csökkentésére. Ezek az elgondolások Brandt és Bahr révén elkerültek Bonnba is, amikor 1966-ban Brandt külügyminiszter, Bahr pedig a minisztérium tervezési részlegének a főnöke lett. Bahr ekkor már óvatosan és az óhatatlan reális fenntartásokkal azt a napot várta, amikor végül majd egy *közép*-európai biztonsági rendszer léphet esetleg a fennálló szövetségek, a NATO és a Varsói Szerződés helyébe.[10]

Brandt volt az, aki miután kancellár lett, először használta – új keleti politikája (Ostpolitik) ismertetése és megvédése során – nyilvánosan ezt a kifejezést, igaz, óvatosan és viszonylag semleges értelemben. „*Ésszerű és legfőbb ideje* – jelentette ki 1973 januárjában a Bundestagban –, *hogy több józanság révén több bizalmat teremtsünk* Közép-Európában." A mondatot közvetlenül megelőző bekezdés, jellegzetes módon, a fegyverzetcsökkentésre vonatkozott.[11] Két évvel később Schmidt kancellár egy Bundestag-vita során megjegyezte, hogy „*az NDK-nak mint közép-európai államnak tudatára kell ébrednie annak, hogy felelős az európai enyhülésért*".[12] 1988 januárjában Egon Bahr már nyilvánosan kijelentette, hogy Erich Honecker, a keletnémet vezető levele Helmuth Kohl nyugatnémet kancellárhoz, amely további fegyverzetcsökkentést sürgetett, „*a* Közép-Európában *való közös érdekeltség megnyilvánulása*".[13]

Nyilvánvaló, hogy a „Mitteleuropa" fogalmában való gondolkodás specifikus és úgyszólván belföldi hangvétele voltaképpen a Nyugat-Németországban folyó vita legfontosabb mozzanata. De semmiképpen sem az egyetlen tényezője. A nyolcvanas évek végén a Nyugat-Németországban folyó értelmiségi-politikai vitában a „közép-

európai" vita nagyjából négy egymást átfedő köre különböztethető meg. Az első a többé-kevésbé tisztára kulturális-történelmi újrafelfedezés. Ezt leginkább egy, Karl Schlögel berlini történész által 1986-ban publikált vékony kötet tükrözi. Címe: DIE MITTE LIEGT OSTWÄRTS. DIE DEUTSCHEN, DER VERLORENE OSTEN UND MITTELEUROPA (A közép Kelet felé van. A németek, az elvesztett Kelet és Közép-Európa). Ez a gondolatébresztő, csapongó tanulmány lényegében felhívás a nyugatnémet értelmiségiekhez és az NSZK állampolgáraihoz, hogy fedezzék fel újra elvesztett kulturális és társadalmi kapcsolataikat a Kelettel. Schlögel nem politikus, hanem tudós és rajongó. A könyve publikálását követő egyik előadásában, amelyet a szociáldemokrata Friedrich Ebert-alapítvány által rendezett konferencián tartott, kifejezetten elutasította e koncepció, vagyis „Közép-Európa célként történő kinyilvánítása" politikai intézményesítését.[14]

Ehelyett az lebeg a szeme előtt, hogy helyreállítsák az emberi és kulturális csere szövedékét, nagyjából úgy, ahogyan az Alpok-Adria és a Pannonia csoportok kísérlik megtenni a hajdani Habsburgok kormányozta „K und K" területek esetében, de kiegészítve azzal, hogy Bécs, Prága és Budapest mellett Berlinnek is el kell foglalnia ebben az őt megillető helyet. Berlin, fejtegeti, klasszikus színtere lehetne az antipolitikának és az antipolitikus diplomáciának.[15] Így kezdi ő is használni „az antipolitika" fogalmát, amely – amint másutt már kifejtettem – jelentős szerepet tölt be a „Közép-Európá"-ról folyó *kelet*-európai vitában.[16] Schlögel koncepciójában „Közép-Európa" újrafelfedezése az eszmék, a kultúra, a nem politikai csere és – marxista szóhasználattal – a „tudat" területén folyna. Lehetséges, sőt kívánatos, hogy a tudatban végbemenő ezen változás idővel kihathatna a politika „levés"-ére, ámde a kulturális-történelmi újrafelfedezés önmagában is jótékony hatású.

A második és a harmadik kör leginkább történelmi-geopolitikai (jobboldali-nemzeti) és történelmi-geopolitikai (baloldali-nemzeti) jellegűként határozható meg. Az előbbi kiindulási pontja nem Közép-Európa-koncepciója mint olyan, sokkalta inkább az a szemlélet, hogy a német történelmet legfőképpen az ország geopolitikai helyzete „az európai közép"-ben vagy éppenséggel „az európai közép"-ként határozza meg *(die europäische Mitte)*. E nézet szerint Németország a klasszikus „közép országa" *(Land der Mitte)*. Mind terjeszkedése, mind végső veresége és megcsonkítása e geopolitikai helyzetéből fakadó elkerülhetetlen dilemmák alapján magyarázható a „hatalmi politika" vagy „imperializmus" korában.[17] Ez mindenekfölött tudós érvelés, amelyet ilyen vagy olyan formában befolyásos konzervatív történészek, így Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand és Michael Stürmer fejtenek ki.

Egy ugyancsak vékony kötetben – amely a nyugatnémet gyűlölködő „történészvita" egyik „fénypontja" volt – Andreas Hillgruber két előadás átdolgozott változatait adta közre; az egyik a keleti front 1944–45. évi helyzetéről, a másik a holocaustról szólt. A könyv címe: ZWEIERLEI UNTERGANG. DIE ZERSCHLAGUNG DES DEUTSCHEN REICHES UND DAS ENDE DES EUROPÄISCHEN JUDENTUMS (Kétfajta megsemmisülés. A Német Birodalom szétzúzása és az európai zsidóság pusztulása). S éppen ez a cím, amely láthatóan egyenlőségjelet tesz a német és a zsidó veszteség közé, okozta a legtöbb polémiát. Ezért talán nem is annyira a szerző, mint a kreatív és erőszakos Wolf Jobst Siedler berlini kiadó (ő adta ki Schlögelt és Bahrt is) volt főként felelős. Ám a szerző, ez a körültekintő és köztiszteletben álló diplomáciatörténész előszavában azt írja, hogy itt nemcsak egy zsidó vagy egy német katasztrófáról van szó – egész Európa, *mindenekelőtt a háborúban széttördelt európai közép* esett áldozatul a történéseknek

(das Geschehen). S a kettős katasztrófa német részről írott tanulmányában azokról az „események"-ről ír, *„amelyek a Német Birodalom* és ezzel az európai közép *megsemmisülését hozták magukkal"*.[18] (A szerző kiemelései.)

Az „európai közép" és „a közép országa" fogalma, részben Michael Stürmer történész személyes közvetítése révén, átment a Kohl-kormány kezdeti retorikájába. De mind Stürmer, mind pedig – s ez lényegesebb – Kohl kancellár esetében összekapcsolódott Közép-Európa újjáteremtése eszméjének határozott elutasításával. *„Ellenzünk minden divatos elgondoláskísérletet Közép-Európa kivételezett helyzetét illetően* – jelentette ki a kancellár az »ország helyzetéről« a Bundestagban tartott beszédében 1987-ben. *Jóllehet sok minden köti össze történelmileg és kulturálisan a közép-európai térség népeit, ennek a koncepciónak nem szabad* – amint Joseph Rovan helyesen állapította meg – *egy szabad Európa integrációs politikája elleni veszedelmes robbanótöltetté válnia."*[19]

A kancellár által említett robbanótöltet nyilvánvalóan az általam történelmi-geopolitikainak nevezett (baloldali-nemzeti) körben rejlett. Ezt a felfogást ismét csak a könyv címe tükrözi: NEUTRALITÄT FÜR MITTELEUROPA (Semlegességet Közép-Európának).[20] E szemlélet egyik legérdekesebb képviselője Willy Brandt fia, Peter Brandt. E nézet vagy e nézet számos eleme támogatásra talál a Zöldek körében, a békemozgalomban és az SPD balszárnyának jelentős részében. Valójában az SPD által a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején hangoztatott felfogásban gyökerezik, amikor is a párt vezetői azért támadták Konrad Adenauert, mert azzal, hogy kinyitotta az ajtót a nyugati integráció, pontosabban a NATO-hoz való csatlakozás előtt, állítólag becsukta az ajtót a nemzeti újraegyesülés előtt. S itt megint szerephez jut a történelem: kiváltképpen arra utalva, hogy a feltételezések szerint „nagy lehetőséget szalasztottak el", amikor figyelmen kívül hagyták 1952 márciusában Sztálin ajánlatát: újraegyesítés a semlegesség fejében.[21]

A szellemi-politikai Közép-Európa-vita negyedik és nyilvánvalóan legfontosabb köre a szociáldemokrácia főáramlatában folyó vita, amely megkísérli a Közép-Európa-koncepciót a keleti politika „második szakaszá"-ba integrálni. E „második szakasz" központi kérdései a többoldali lefegyverzés és a kelet–nyugati együttműködés, vagy ahogyan szószólói mondják, a „béke". Közép-Európa az enyhülés célkitűzése. Ez az érvelés tehát közvetlenül a Bahr, Brandt és mások által Berlinben, majd Bonnban kidolgozott elgondolásokra épít. Bahr maga ugyan a rá jellemző módon óvatosan él ezzel a kifejezéssel, de Peter Bender, aki a hatvanas évek eleje óta a keleti politika egyik legbefolyásosabb ideológusa, gyakorta használja pozitív értelemben. Európát, írja Bender, *„a szélektől kiindulva osztották fel; ha azt akarjuk, hogy ismét összenőjön, ez csak a középtől kifelé haladva történhet"*.[22] Közép-Európa elfogadható szakkifejezés vagy mottó a kelet- és nyugat-európai államok közös érdekei és kölcsönös függősége egyre sűrűbb szövedékének, amelynek megteremtéséhez a berlini szociáldemokraták e köre több mint egy negyed évszázada fogott hozzá.

Még szókimondóbb és kevésbé gátlásos Peter Golz, az SPD egykori főtitkára, aki maga is szudétanémet, vagy ahogyan ő fogalmaz, „csehországi".[23] *„Vissza kell nyernünk Közép-Európát* – írja –, *először koncepcióként, majd valóságként."*[24] *„Alkalmazzuk Közép-Európát eszközként az enyhülési politika (Entspannungspolitik) második szakaszában"* – érvel más helyütt. Ezután részletekbe bocsátkozva vegyifegyver-mentes övezetet javasol, amely felölelné az NDK-t, Csehszlovákiát és a Szövetségi Köztársaságot; továbbá javasol egy atomfegyvermentes folyosót a két német államban; energiamegállapodásokat Ausztria, Csehszlovákia és más országok között; újfajta turistaegyezményeket; intenzívebb

„Wandel durch Handel"-t (változást kereskedelem révén), amit a lehető legkisebb mértékben gátolhat csak, tette hozzá, „Dick Perle COCOM-ideológiája"; végül egy kicsiny, szerény közép-európai UNESCO-t templomok, piacterek és lakóépületek módszeres karbantartására, valamint e „kis nemzetek családján belüli" kommunikációjának helyreállítására.[25] Jóllehet e rövid listát kissé véletlenszerűen állította össze, prioritásaiban, abban, amit megemlít és amit *nem* említ meg, igen élénk és reprezentatív képet fest arról, mi lehet az SPD „Közép-Európa-napirendje" keleti politikájának vélelmezett „második szakaszá"-ban.

A szellemi-politikai érdeklődés homlokterében álló négy kör természetesen csak nagy vonalakban van meghatározva, és egymást át is fedik. Ismétlem, a vita még befejezetlen és fölaprózott. Ám Arnulf Baring okfejtése szerint sok minden szól amellett, hogy az értelmiségi vélemény bármely marginális mozgásai is fontosabb jelzők a Szövetségi Köztársaság politikai jövője szempontjából, mint például a közvélemény-kutatások.[26] A német kutatók igen gyakorlatiasan különbséget tesznek a közvélemény (die öffentliche Meinung) és a közzétett vélemény (die veröffentlichte Meinung) között. Ellentétben a közvéleménnyel, a közzétett véleményben Közép-Európa ismét jelentős témaként szerepel. Egyébként az SPD esetében a legnagyobb ellenzéki párt tényleges külpolitikai programjáról van itt szó. Megeshet, hogy egy-két év múlva ez lesz a hivatalos politika.

Mindazonáltal e tanulmány írásának időpontjában (1989 februárjában) még mély szakadék tátong a fennkölt szellemű, élénk szellemi vita és a Szövetségi Köztársaság, valamint a kelet-európai országok közötti valóságos kapcsolatok mindennapos valósága között. Milyen alapul szolgálhat ez a valóság bármely idealista Közép-Európa-elgondolás számára? Hogyan viszonylik – marxista szóhasználattal élve – az ideológiai felépítmény az anyagi alaphoz?

Juliusz Mieroszewski lengyel író 1961-ben német nyelvű tanulmánygyűjteményt jelentetett meg ezzel a sokat sejtető címmel: KEHRT DEUTSCHLAND IN DEN OSTEN ZURÜCK? (Visszatér-e Németország Keletre?) Több mint egy negyed évszázad múltán egyértelmű „igen"-nel válaszolhatunk Mieroszewski kérdésére. Németország ma ismét számottevő hatalom, és jelen van Kelet-Közép-Európában. Ez a megállapítás természetesen fölveti a kérdést: melyik Németország? Végtére is Németország egyes részei már 1961-ben is „Keleten" voltak abban a geopolitikai értelemben, hogy a szovjet tömbön belül helyezkedtek el. Lényegében valamennyi megfigyelő már akkor is egyetértett volna abban, hogy a Német Demokratikus Köztársaság a) Németország része, és b) politikailag és gazdaságilag "Keleten van". Innen ered a rövidített nyugati szóhasználat: „Kelet-Németország", arra a területre értelmezve, amely történelmi földrajz tekintetében Közép-Németország *(Mitteldeutschland)*. Továbbá, mindenki egyetértett volna abban, hogy Berlin városa „Németország" része, amelyet drámai módon fölosztottak Kelet és Nyugat között. 1961-ben a nyugatnémetek többsége amellett is kardoskodott volna, hogy a Német Birodalom *(Reich)* hajdani területei, amelyeket bekebeleztek a Szovjetunióba és a Lengyel Népköztársaságba, bizonyos értelemben „Németország" részei, jóllehet nagyon is nyilvánvalóan „Keleten" vannak. Továbbá „Németország"-fogalmukba beleértették volna a még mindig Lengyelországban, Romániában, a Szovjetunióban és Magyarországon élő néhány millió etnikai németet.

Az a „Németország", amely már nem volt Keleten, tehát elsősorban a Német Szövetségi Köztársaság vagy 1949 utáni nyugati szóhasználat szerint „Nyugat-Németor-

ság" volt. Másodszor, eleven volt még valami fogalom a német jelenlétről, ami oly fontos volt (a zsidó jelenlét mellett) az 1939 előtti, sőt az 1914 előtti „Közép-Európá"-ban, de ami a háború kimenetele, a szövetségesek döntései (Jalta, Potsdam), körülbelül tizenhárommillió német elmenekülése vagy deportálása következtében, s végül azért, mert a Német Szövetségi Köztársaság a „Hallstein doktrína" nyomán nem ismerte el a kelet-európai államokat, éppen a hiánya miatt vált szembetűnővé. Amikor azt mondjuk, „Németország visszatért Keletre", ezen tehát elsősorban azt értjük, hogy *Nyugat*-Németország oly módon vált jelenlevővé Kelet-Közép-Európában, ahogyan 1961-ben még nem volt az.

Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy *Kelet*-Németország ma sokkalta inkább jelenlevő Kelet-Közép-Európában, mint 1961-ben. Amíg 1961 augusztusában fel nem építették a berlini falat, az NDK igen gyönge állam volt, áramlott Nyugatra a szakképzett munkaerő, s az NDK-t megvetően „eltűnő szatellita"-ként emlegették. Az NDK akkor vált képessé arra, hogy belefogjon az igazi konszolidációba, és élre kerüljön a kelet-európai gazdaságok között, amikor a Fal eltorlaszolta e képzett munkaerő útját. Politikai megszilárdulásával és gazdasági növekedésével párhuzamosan növekedett súlya Kelet-Közép-Európában is. Ez is része a „keleti Németország"-nak.

A következőkben azonban a „Nyugat-Németország Keleten" fogalmára szorítkozom, legfőképpen pedig a keleti politikára, amelynek fogalmi eredete az 1961 augusztusa utáni Berlinben is gyökerezik, de amelynek drámai megvalósításával várni kellett, amíg Berlin akkori kormányzó polgármesteréből, Willy Brandtból az 1969–1974 közötti évek szövetségi kancellárja nem lett. Az *Ostpolitik* (keleti politika) kifejezésnek bonni használatban három összetevője van: a *Deutschlandpolitik* (Németország-politika), vagyis a Kelet-Németországgal, Berlinnel és Németország egészével szembeni politika; az *Osteuropapolitik*, vagyis „Kelet-Európa" fennmaradó részével szembeni politika; végül a Szovjetunióval szembeni politika, a hajdani *Russlandpolitik*. Ez, legalábbis elméletileg, következetes és összefüggő módszer, amely a politika mindezen aspektusait a hosszú távú, békés evolúciós átalakulás stratégiájává egyesíti, ekképpen Németország és Európa megosztását legyűrve, „európai békés rendet" hoz létre. Jóval túlmenne jelen tanulmány keretein, ha az utolsó negyed évszázad e keleti politikája valamiféle egyenlegét állítanánk fel. A következőkben egy sor roppant szelektív megfigyelés következik (jóllehet ezek egy átfogóbb felmérés adatain alapulnak).

Ennek a keleti politikának első jellemző vonása az az eleme, amellyel mindennél inkább kiérdemelte a hatvanas években az „új" jelzőt: az, hogy elismerte a létező kelet-európai államokat, s ezzel azt is elfogadta, hogy az Odera–Neisse-vonaltól keletre fekvő területek többé nem tekinthetők a „keleti" Németország részeinek – legalábbis a józan államférfiak által belátható időn belül. Az ilyen értelemben vett keleti Németország feladása volt tehát a conditio sine qua nonja annak, hogy Nyugat-Németország visszatérjen Keletre. Továbbá, mindeddig ennek a keleti politikának az egyik legszembeötlőbb eredménye az volt, hogy még tovább *csökkentette* az állandó német jelenlétet Keleten. Bonn ugyanis „sikerei" közé számítja, hogy elérte (rendszerint a szóban forgó államnak történt jelentős keményvaluta-átutalások segítségével) a kivándorlás jogának elismerését összesen több mint egymillió etnikai német számára a Szovjetunióból, Kelet-Európából és természetesen az NDK-ból.[27] Jóllehet Bonnban mind a szociálliberális, mind a liberális–konzervatív koalíciós kormányok kinyilvánították, hogy céljuk olyan viszonyok létrehozása, amelyek között az etnikai néme-

tek továbbra is ott maradhatnak és élhetnek – *németekként* – Kelet-Európában, de mindeddig ez csak Magyarország esetében bizonyult lehetségesnek. (Egyelőre eltekintek attól a kérdéstől, mennyiben vélik lehetségesnek az emberek, hogy *németekként* élhessenek az NDK-ban.) Bizonyos irónia nyilvánul meg tehát ebben a „visszatérésben". Németország „visszatéréséről" van szó, de egyértelműen külső, idegen jelenlétként ott, ahol Németország és a németek jelenléte sok évszázadon át *belföldi* jelenlét volt.

Az új német jelenlét második jellemző vonása gazdasági jellegű. A Szövetségi Köztársaság elsőként a kereskedelmi kapcsolatokat állította helyre Kelet-Közép-Európával az ötvenes években. A kereskedelmi kirendeltségek megnyitása a hatvanas évek elején a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának tudatos előjátéka volt. A kereskedelem megelőzte a nemzeti lobogót. A keleti kereskedelem (Osthandel) és a keleti politika (Ostpolitik) tehát kezdettől fogva szorosan összefonódtak. Némileg eltérők a nézetek azt illetően, pontosan hogyan mennek végbe ezek az összefonódások, miként segítik a keleti kereskedelem és a keleti politika célkitűzéseit. Otto Wolff von Amerongen, a keleti kereskedelem nesztora meglehetősen elutasítóan szólt a "keleti kereskedelem romantikusai"-ról, akik úgy vélik, ez majd meghozza a békét a földön a jóakaratú embereknek, s ráadásul a kommunista rendszer átalakulását. Otto Wolff von Amerongen és társai, akik *valóban* keleti kereskedelmet folytatnak, sokkalta józanabbul ítélik meg a lehetőségeit és hatását, mint azok, akik pusztán írnak róla.[28]

A nyugatnémet nézetek főáramlata a következőképpen foglalható össze. A keleti kereskedelem önmagában véve jó dolog. A németek régtől fogva kereskedtek Kelet-Közép-Európával és Kelet-Közép-Európában: merőben természetellenes lenne, ha ma nem tennék. A kereskedelemnek „stabilizáló" hatása van a kelet–nyugati kapcsolatokra, s ebben a tekintetben hozzájárul a „béke biztosításához" is. Létrehozza az egymásrautaltság kapcsolatait, s ezek önmagukban véve szintén hasznosak. A kereskedelem jótékony hatással lehet az érintett kelet-európai országok belső helyzetére is: javítja az életszínvonalat (legalábbis néhány kelet-európai országban), esetleg még a „reformot is bátorítja". Mint már említettem, időnként ismét elhangzik a „Wandel durch Handel" (változás a kereskedelem révén) jelszava is.

A gazdasági kapcsolatok és a politika vagy az emberi jogok közötti *közvetlen* összefüggést azonban csakis az ezekben az országokban (és természetesen az NDK-ban) élő németek helyzetére vonatkoztatják. Pierre Hassner szellemesen jegyezte meg, hogy a keleti politika tekintetében az amerikaiak a bunkóban, a németek a mézesmadzagban, a franciák pedig a szavakban hisznek. Bármennyire is a „mézesmadzag" jótékony hatását vallják a németek, ennél még sokkalta határozottabban utasítják el a „bunkó"-t: vagyis a gazdasági szankciókat és a „negatív kapcsolatokat". Az amerikai és a német szemlélet közötti különbség szembeszökővé vált a gázvezetékvitában, valamint a gazdasági szankciók bevezetésével kapcsolatos nézeteltérések során, miután 1981 decemberében Lengyelországban bevezették a rendkívüli állapotot. A közelmúltban enyhített formában nyilvánult meg a Keletre irányuló technológiaátvitelre érvényes COCOM-megszorítások enyhítéséről folytatott vitákban.[29]

A nyugatnémet politikusok gyakran és szívesen mutatnak rá, hogy a Szövetségi Köztársaság teljes „keleti kereskedelme" nem éri el a Svájccal folytatott kereskedelmének értékét. Ez igaz, bár a német ipar egyes szektorainak (vas- és acélipar, szerszámgépipar) függősége a keleti kereskedelemtől jóval nagyobb annál, mint amit az általános statisztikai adatok sejteni engednek. Bármilyen mértékű legyen is azonban

Nyugat-Németország függősége a Kelet-Európával folytatott kereskedelemtől, ennél jóval nagyobb mértékben függ Kelet-Európa a Nyugat-Németországgal folytatott kereskedelemtől. Az NDK esetében ez magától értetődő: nyugati kereskedelmének több mint a fele a Szövetségi Köztársasággal bonyolódik le. A fenti állítás azonban más országokra vonatkozóan is helytálló. Magyarország második legnagyobb kereskedelmi partnere Nyugat-Németország, mindössze a Szovjetunió előzi meg. Az NSZK-ra jut Lengyelország és Csehszlovákia nyugati kereskedelmének körülbelül harminc-harmincöt százaléka, míg az Egyesült Államokra, Nagy-Britanniára, illetve Franciaországra csupán öt-nyolc százaléka.[30]

Egyébként ez az új–régi függőség megnyilvánul mind az egyéni vagy családi „gazdaságokban", mind a nemzetgazdaságokban. Az NDK-ban az egyéni és a családi költségvetésekben jelentős szerepük van a Nyugaton élő barátoktól és rokonoktól érkező keményvaluta-átutalásoknak. Sok lengyel számára a létfenntartás egyetlen lehetősége, ha időnként „Nyugatra megy", hogy ott kemény valutát keressen. Márpedig ebben az összefüggésben a „Nyugat" mindenekelőtt Nyugat-Németországot jelenti: ezt tükrözi a régi „na saksy" fordulat is, ami külföldi munkavállalást jelent. Egyes becslések szerint állandóan megközelítőleg egymillió lengyel tartózkodik a Szövetségi Köztársaságban, s ott többségük törvényesen vagy kevésbé törvényesen némi keményvaluta-keresethez jut. Egy hivatalos lengyel becslés szerint 1986-ban és 1987-ben a Nyugaton dolgozó lengyel magánszemélyek által átutalt keményvaluta-összegek már-már megközelítették az állami szektor teljes konvertibilis valuta többletét![31] Lengyelországban és Magyarországon a német cégek járnak élen vegyesvállalatok alakításában és a nyugati mércével mérten rendkívül olcsó munkaerő-kínálat kizsákmányolásában.[32] A német turisták messze a legnépesebb nyugati turistacsoportok, és sorolhatnánk még hosszan a példákat.

Összegezve, egyetlen más nyugati hatalom sem közelíti meg Nyugat-Németországot a Kelet-Közép-Európával fenntartott gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok tekintetében. Mindez egyre inkább fölidézi Kelet-Közép-Európa Németországhoz való hagyományos viszonyának képét: ez pedig nem egyéb, mint pusztán elvont fogalom. A nyugatnémet politikai döntéshozók azonban újra meg újra kifejtik, hogy ezek a gazdasági kapcsolatok csupán egyetlen szál abban a kapcsolathálóban, amelyet a Szövetségi Köztársaság szeretne megszőni Kelet-Európával, s ekképpen fokozatosan ismét összekapcsolni a megosztott Európát. Ilyenkor a kulturális cserét, a kétoldali ifjúsági látogatásokat, az egyetemi cseréket, a tudományos és környezetvédelmi együttműködést, a testvérvárosok intézményét és természetesen a politikai párbeszédet említik. Ellentétben az Egyesült Államok, Franciaország vagy Nagy-Britannia keleti politikájával, az elmúlt két évtizedben a nyugatnémet politika többnyire nagyobb súlyt helyezett az együttműködésre, mint az ünnepélyes tiltakozásokra, a stabilitásra, mint a politikai változásokra. A nyugatnémet politika a kapcsolatok általános, hosszú távú javítására törekszik, nemcsak a környezetvédelemben és a kulturális cserében, hanem mindazon területeken, ahol lehetségesnek látszik a „haladás", míg kiváltképpen az Egyesült Államok az egy-egy kelet-európai állam rövid távú bel- vagy külpolitikai teljesítményéhez szorosan kapcsolódó „differenciálás" politikáját követi.

A nyugatnémet politika a nemzeti érdek felfogásában gyökerezik (egy összeurópai enyhülést tekint a belnémet enyhülés elengedhetetlen feltételének,[33] továbbá abban az általánosabb vitában, hogy mi a kelet-európai békés változás előmozdításának legjobb módja, végül, de nem utolsósorban a biztonság, a stabilitás, az előrelátható-

ság és a mindenre kiterjedő harmónia iránti – történelmileg nagyon is érthető – érzelmi előszeretetből vezethető le.[34] Ezen alkotóelemeknek és a nyugatnémet politikában érvényesülő változó súlyuknak további elemzése külön cikket igényelne.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Nyugat-Németország kapcsolatai gyakorlatilag „differenciáltak", jóllehet némileg más ismérvek alapján. Az NDK-val való kapcsolatok külön kategória: egyedülálló jellegüket jól tükrözi, hogy az állami bürokráciában a „Deutschlandpolitik" közvetlenül a szövetségi kancellár hivatalának (Bundeskanzleramt), nem pedig a Külügyminisztériumnak (Auswärtiges Amt) a hatáskörébe tartozik. A másik három közép-kelet-európai országgal szemben a – hogy úgy mondjam – „kettős differenciálás" politikáját érvényesítik. Egyrészt, a Szövetségi Köztársaság, akárcsak az Egyesült Államok, Franciaország vagy Nagy-Britannia, egyszerűbbnek ítéli, ha azokkal az államokkal épít ki szorosabb kapcsolatokat, amelyek „reformistábbak" vagy „liberálisabbak", hogy két nagyon is pontatlan kifejezéssel éljünk, másrészt különleges „differenciálási" módot alkalmaz, amely abból áll, hogy egyes államokat jutalmaz (vagy nem jutalmaz) annak alapján, milyen magatartást tanúsítanak német nemzeti kisebbségeikkel szemben, továbbá különleges (nyugat)német érdekek alapján is „jutalmaz", például ha egy-egy állam a szabad német kultúrát képviselő Goethe Intézet alapítását engedélyezi, mintegy megkülönböztetésként a már ott működő NDK kulturális képviselettől.

Így például a Helmut Schmidttel folytatott tárgyalások után Lengyelországnak nyújtott 1975–76. évi „jumbo-hitelt" közvetlenül a fokozott német kivándorlás engedélyezési rendszabályaitól tették függővé: ez voltaképpen (az amerikai szenátus) Jackson–Vanick kiegészítésének német változata volt. S amikor a bonni kormány szavatosságot vállalt 1987-ben a Magyarországnak nyújtott egymilliárd márkás hitelért, ez egyrészt annak szólt, hogy a magyar állam példaszerűen bánik az ország kis létszámú német nemzetiségével, s hogy megegyezés született egy nyugatnémet kulturális intézet megnyitásáról, másrészt megfelelt annak az általános követelménynek, hogy „támogatni kell a reformot". Akkoriban egyes magyar reformközgazdászok úgy vélekedtek, hogy az ilyen nagy összegű, mindennemű megkötöttségtől mentes kölcsön nemhogy segítené, inkább gátolja majd a radikális gazdasági reform mellett szóló érvek valóra váltását. A bonni kormány viszont azt fejtegette, hogy Magyarországgal fenntartott kapcsolatai „modellértékűek", ekképpen világosan utalva arra, hogy ha Lengyelország és Csehszlovákia ugyanennyire megértően viseltetik e német szempontok iránt, ők is hasonló segítségre számíthatnak. Természetesen az ezekben az országokban végbemenő általános politikai fejlemények – amelyeket folyamatosan értékeltek a nyugati, kiváltképpen a nyugat-európai politikai együttműködés mechanizmusai segítségével – szintén nagymértékben befolyásolták Bonn politikájának alakulását. Ám ezek a különleges, nemzeti érdekek továbbra is nagy szerephez jutottak – mind a Lengyelországgal való kapcsolatok javításának akadályozásában, mind a Magyarországgal való kapcsolatok javításában.

Nem állítható, hogy a Szövetségi Köztársaság eddig vezető szerepet töltött volna be Magyarország liberalizálási folyamatának közvetlen bátorításában. Ami az ellenzéki csoportokkal és mozgalmakkal való kapcsolatokat vagy az emberi jogok és a demokratizálás kifejezett és abszolút prioritását illeti, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság merészebb volt. Ami viszont az általános emberi kapcsolatok (a Helsinki Záróokmány „harmadik kosará"-nak eredeti értelmében való) bátorítását, az áruk és az emberek szabad áramlását, továbbá azt illeti, hogy erőfeszítéseket kell ten-

ni a Nyugat-Európai Közösség „nyitva tartására" a magyarok számára – mindezekben a Szövetségi Köztársaság élen járt. Meglehet, a magyar–nyugatnémet kapcsolatok valóságos fejlődése 1973 óta nem azt sugallja, hogy a Szövetségi Köztársaságnak sikerült eddig „Közép-Európa" valóságának a gyakorlatban olyan értelmezést adnia, ami teljes elégedettséggel tölthetné el a többi nyugati demokratát vagy európai liberálist. De bizonyára sokkalta közelebb áll az ilyen nyugati és európai értelmezéshez, mint a brutális német hegemónia 1945 előtti „Mitteleuropa"-fogalmához. Persze ezzel igen alacsony történelmi mércét alkalmazunk, nem is szólva arról, hogy Magyarország, történelmi szövetségesként, könnyű eset. Az igazán nehéz próbakövek Lengyelország és Csehszlovákia.

A német keleti politikáról és egy új Közép-Európa potenciális jövőbeni körvonalairól folyó vita középpontjában azonban nem a magyar „modell", hanem Németország önmagával való viszonya, a *Deutschlandpolitik* áll. Egyre inkább hangoztatják, hogy a nyugatnémet–keletnémet kapcsolatok bizonyos mértékig a nyugat-európai–kelet-európai kapcsolatok vagy éppenséggel tout court a kelet–nyugati kapcsolatok modelljeként szolgálhatnak. Ez az elgondolás egyaránt rávilágít arra, miként kísérli meg Nyugat-Németország a nemzet megosztottságának csökkentését az együttműködés és újbóli társulás politikájával, és arra, hogy mindkét államnak felelős magatartást kell tanúsítania az általános kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztésében, kiváltképpen a „béke" kérdésében. A hangsúlyt itt a két német állam és (mint mondják) Közép-Európa népeinek „közös érdekeire" helyezik. Továbbra is mély szakadék tátong aközött, amit e kérdésről nyilatkozva az olyan SPD-párti értelmiségi mond, mint Peter Bender, s amit a Kohl-kormány valóban tesz ennek érdekében. Mindazonáltal éppen ez az a pont, ahol Közép-Európa elmélete és gyakorlata a legközelebb áll egymáshoz. Továbbá, figyelembe véve azt a központi szerepet, amelyet az uralkodó kommunista párttal (SED) folytatott párbeszéd tölt be az SPD „második keleti politikájá"-ban, ésszerű feltevésnek tűnik, hogy ha az SPD ismét hatalomra jutna, a gyakorlat némileg közelebb kerülne az elmélethez.

Bárkinek, aki ismeri Németország közelmúltbeli történelmét, el kell ismernie a „Deutschlandpolitik" sikereit. Ha a mai kettéosztott Németország helyzetét összehasonlítjuk az 1961. augusztusi, vagyis a berlini fal megépítése utáni állapotokkal, láthatjuk, hogy ma az élet legkülönbözőbb területein sokkal több a kapcsolat a Keleten és a Nyugaton élő németek között, s hogy az egymást követő bonni kormányok nagy utat tettek meg az „emberi könnyítések" és „a nemzet összetartása" kettős célkitűzésének megvalósítása felé. Ennek talán leglátványosabb tanúbizonysága az, hogy a még nem nyugdíjaskorban levő keletnémetek nyugati utazásainak száma az 1971. évi szinte nulláról 1988-ra több mint másfél millióra növekedett. Számos más fejlemény is jelzi az újbóli társulást (telefonkapcsolatok, csomagok, testvérvárosok, kulturális és egyetemi cserék), amelyet a nyugatnémet hivatalos források bőségesen dokumentálnak. Ezenkívül nem szabad elfelejteni az örökös, de egészében véve sikeres harcot Nyugat-Berlin talpon tartásáért, valamint az NSZK-val való kapcsolatainak fenntartásáért. A közelmúlt német történelmét és a bonni kormányok állami/nemzeti napirendjeit figyelembe véve, az egyenleg igen pozitív.

Kevésbé világos azonban, miféle tanulságokkal vagy példákkal szolgálhat ez az eredménylista más közép-európai államok és nemzetek közötti szorosabb kapcsolatok kifejlesztése számára. A német–német kapcsolatok szembetűnő jellegzetessége ugyanis éppen egyedülálló voltuk. A „Deutschlandpolitik" jelentős részben olyan

problémák megoldásából áll, amelyek még csak nem is léteznek más országok viszonylatában. Gondoljunk csak például Berlin helyzetére vagy az NDK állampolgárok szabad mozgásának példátlanul szigorú korlátozására. Másodszor, ott van az NDK-beli politikai változásoknak vagy (e tanulmány írásának időpontjában) e változások hiányának problémája. Az NDK 1983–1984-ben azzal bizonyította új magabiztosságát és korlátozott állami autonómiáját, hogy részben szembeszegült a szovjet külpolitika konfrontációs vonalvezetésével. De amióta Gorbacsov 1985-ben hatalomra jutott, a fentieket a „glasznoszty" és a "peresztrojka" szovjet politikájának szinte teljes elutasításával bizonyította; emlékezetes, hogy a SED főideológusa ezeket azzal vetette el, hogy „csupán új tapéták". Továbbra is az NDK áll legközelebb ahhoz, amit Kelet-Európa a leninista pártállam és a központilag tervezett gazdaság működő modelljeként mutathat fel. Az NDK-ban (e sorok írásának idején) feltehetőleg körülbelül háromezer olyan bebörtönzött van, akit „politikai" címszó alá lehet besorolni, bár közülük sokan arra várnak, hogy a nyugatnémet kormány majd pénzért „kiváltja" őket. Az ellentét Lengyelországgal és Magyarországgal, ez utóbbiak politikai életének virágzó pluralizálásával és gazdaságaik piacosításával nagyon is szembetűnő.

Természetesen roppant komplex kérdés, mennyiben járult hozzá Nyugat-Németország e politikai változásokhoz – vagy azok hiányához – Kelet-Németországban. Különbséget kell tenni a Szövetségi Köztársaság passzív és aktív befolyása között: egyrészt hatással van az NDK-ra puszta létével, szabadságával, jólétével stb., másrészt tudatos politikájával (vagyis a *Deutschlandpolitik*kal). Az előbbi nyilvánvalóan jelentősebb, mint az utóbbi. A Szövetségi Köztársaság léte persze állandó kihívást jelent az NDK vezetői számára. Meglehet, ez arra bátoríthatja őket, hogy megkíséreljék versenyképesebbé tenni saját rendszerüket – legalábbis azzal, amit a keletnémetek többsége esténként a televízió képernyőjén lát a nyugatnémet életformából. Kelet-Németország urai, saját megfogalmazásuk szerint, *„a világra nyitott körülmények között építik a szocializmust"*. Másrészt viszont szüntelenül rettegniük kell, hogy ha engedélyezik a liberalizálás első néhány centiméterét, saját népük a szabadságban való újraegyesítés teljes mérföldjét kívánja megtenni. Nyilván ez a legfőbb oka, amiért az NDK mindig is lemaradt Lengyelország és Magyarország mögött a gazdasági és politikai reform terén.[35]

Mindazonáltal elhangzott olyan vélemény is, hogy a Szövetségi Köztársaság tudatos politikája inkább lassítja, semmint fölgyorsítja a kívánatos változásokat az NDK-ban. Egyesek például úgy vélik, hogy az NDK-nak nyújtott különféle formájú gazdasági előnyök – kezdve a közvetlen államközi keményvaluta-átutalásokon, egészen a kormány által szavatolt hitelekig és a „belnémet kereskedelem"-re vonatkozó különleges rendelkezésekig – voltaképpen segítségére vannak az NDK államnak abban, hogy elodázza a szükséges gazdasági reformokat, ugyanakkor segítenek elvenni a népi elégedetlenség élét – más szóval, csökkentették az „alulról jövő nyomást", ami Lengyelországban és Magyarországon a reform társadalmi motorja. A Szövetségi Köztársaságnak az NDK politikájába történő közvetlen beavatkozása egy kicsiny, de jelentős példája, hogy évente körülbelül ezer–két és fél ezer politikai foglyot vált ki pénzért. Természetesen komoly emberbaráti törekvés is közrejátszik ebben. Ám ha figyelembe vesszük, hogy Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában a „demokratikus ellenzék" alig néhány száz tagjának milyen befolyása volt a hetvenes években, akkor ésszerű az a feltételezés, hogy Erich Honecker páratlan lehetősé-

gének, vagyis hogy másként gondolkodóit kemény valutáért exportálhatja, nem feltétlenül pozitív a hatása az NDK belpolitikájára.

Ám az 1988. és 1989. évi fejlemények fényében talán fenntartásokkal kell élnünk e bírálattal szemben. A még nem nyugdíjaskorú keletnémetek nyugati utazásai számának drámai növekedése – a Szövetségi Köztársaság több mint két évtizedes türelmes nyomása eredményeként –, úgy tűnik, azzal a hatással jár, hogy felerősödött a változást követelő belföldi nyomás (természetesen a „Gorbacsov-effektussal" karöltve). E követelés kollektívan jut kifejezésre, leginkább olyan változások követelésével és programjával, amelyeket legvilágosabban a protestáns egyházak szinódusain fogalmaznak meg. A követelés azonban egyénileg is megnyilvánul, mert egyre többen folyamodnak kivándorlási engedélyért. Az NDK vezetői nyilvánvalóan nem ezt az eredményt óhajtották, amikor „biztonsági szelep"-ként liberalizálták a nyugati utazásokat. A biztonsági szelepről kiderült, hogy gázdugattyú. Nehezebb lenne arra válaszolni, vajon a nyugatnémet kormány ezt az eredményt kívánta-e, ez volt-e a szándéka, ezt várta-e, de mindent egybevetve a felelet valószínűleg: „nem".

A Közép-Európát ismét összeilleszteni szándékozó „német modell" harmadik kérdőjele a német és a kelet-közép-európai utak közötti eltérés okozta feszültséggel kapcsolatos. E tekintetben az 1980–1981-es lengyel forradalom és a rendkívüli állapot kihirdetése volt a próbakő. A nyugatnémet reagálások általában, de kiváltképpen a Schmidt-kormányé, tápot adtak annak a gyanúnak és félelemnek – nemcsak Kelet-Európában, hanem Nyugaton is –, hogy Nyugat-Németország a belnémet enyhülés folytatásával (és az efölött ívelő nemzetközi enyhüléssel mint a nemzeten belüli enyhülés elengedhetetlen feltételével) saját érdekeit a lengyel nép érdekei fölé helyezi. Schmidt kancellár éppenséggel aznap kerített sort régóta várt csúcstalálkozójára Erich Honeckerrel az NDK-ban, amikor életbe léptették a rendkívüli állapotot. Amikor megkérdezték első benyomásairól, ezt a szerencsétlenül fogalmazott kijelentést tette: „*Honecker úr éppannyira elszomorítónak találta, mint jómagam,* hogy ez most szükségessé vált." (A szerző kiemelése.) A két német vezető (jóllehet csupán pillanatnyi) képe, amint közhírré teszik: „l'ordre règne à Varsovie", kissé hátborzongatónak tűnt szomszédaik számára, kiváltképpen azoknak, akiket éppen akkor börtönöztek be Lengyelországban. E szorongásokat és gyanakvásokat nemigen csillapíthatták az afféle kijelentések, amilyeneket például Egon Bahr tett (*„a világbéke fontosabb Lengyelországnál"*), sem pedig az, hogy a német szociáldemokraták láthatóan a lengyel ezredeseket támogatták a lengyel szociáldemokratákkal szemben.

Ez az élmény néhány szélsőséges reagálásra vezetett; ilyen volt például az EGY ÚJ RAPALLO című tanulmány Fehér Ferenc és Heller Ágnes magyar értelmiségiek tollából. Ugyanakkor heves és kínos vita robbant ki magában Nyugat-Németországban.[36] E vita feltehetően *legkevésbé* fontos aspektusa volt a nézeteltérés az Egyesült Államokkal a gazdasági szankciók köréről és kívánatosságáról. Ez a fentiektől független és régebbi vita folytatása volt; a német és az amerikai érdekek e kérdésben már korábban is összeütköztek. Németország (mind keleti, mind nyugati) európai szomszédai nagyon is összeférhetőnek tartották, hogy szembeszegüljenek a Reagan-kormány által javasolt néhány vagy valamennyi szankcióval, ugyanakkor pedig aggódással figyelték a nyugatnémet reagálást.

Nemcsak azért aggódtak, amiért Nyugat-Németország láthatóan fenn kívánta tartani a jó viszonyt a Szovjetunióval, méghozzá a kelet-közép-európaiak „feje fölött", hanem amiatt a, mondhatni, kizárólagos és „megcáfolhatatlan" igény miatt is, misze-

rint ezzel a magatartással Nyugat-Németország „Európa" és a „béke" legjobb hosszú távú érdekében cselekszik. (*„A világbéke fontosabb Lengyelországnál."*) Ennek a vitának az emléke hatotta át egy jelentős francia tudós reagálását, amikor a nyolcvanas évek végén a nyugatnémet baloldal fölújította a „Mitteleuropa"-koncepciót. *„Én Walesával szeretnék élni Európában, nem pedig Jaruzelski tábornokkal Mitteleuropában"* – írta Joseph Rovan.[37]

S ezzel elérkeztünk a negyedik és utolsó kérdőjelhez. A Mitteleuropa-vita kezdeti időszakában François Bondy rámutatott, hogy míg a fölújított Közép-Európa-koncepció cseh vagy magyar olvasatban elhatárolódást jelent Kelettől, a Mitteleuropa-koncepció német olvasatban rendszerint valamiféle elhatárolódást jelentett a *Nyugattól*. Kohl kancellár bíráló szavai a koncepció felújításáról – Joseph Rovant idézve – arra utaltak, hogy legalábbis ő ezt ismét veszélynek tartja. Semlegesebb bírálók abban, hogy a „Mitteleuropa" gondolatát beépítették az SPD „második keleti politikájá"-ba, kiváltképpen pedig az SPD és a Kelet-Európa uralkodó kommunista pártjai által közösen elkészített dokumentumokba, veszélyes elhatárolódást láttak nemcsak a nyugati szövetség megegyezésen alapuló biztonsági politikájától, hanem – ami még fontosabb – a közös nyugati *értékektől*. Legfőképpen a független kelet-európai megfigyelők fedezik fel az SPD szóhasználatában pontosan azoknak a nyugati értékeknek a relativizálását, amelyek *az ő* Közép-Európával kapcsolatos elgondolásaik magvát alkotják.

Mindennemű spekuláció arról, hogyan alakulhat a jövőben a vita vagy az egyes államok politikája, minden „politikai recept" messze meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. Következtetés helyett álljon itt két megjegyzés a nyugatnémet vita szellemi eszköztáráról. Az első: ez a vita túlnyomórészt az elvont, homályos, idealista általánosítás szintjén folyik, miáltal lehetetlenné válik a racionális, tapasztalatra alapozott bírálat. A második (amelyet ékesszólóan fejt ki Dietrich Geyer tübingai történész): a vita továbbra is feltűnően németcentrikus, illetve másodsorban oroszcentrikus.[38] Független lengyel, magyar, cseh vagy éppenséggel francia és olasz hangok nemigen hallatszanak. Meglehet, e tekintetben némi változás következik be.[39] Egy ennyire kétértelmű és szubjektív kérdésben azonban, amely ugyanakkor oly nagy horderejű egész Európa jövője szempontjából, legalábbis azt kell remélnünk, hogy az érintettek odafigyelnek egymásra. Az, hogy meg is értsék egymást, még ma is túlzott követelménynek tűnik. De hogy őszinte figyelemmel és kölcsönös tisztelettel hallgassák egymást – ez minden bizonnyal lehetséges. Még Közép-Európában is.

JEGYZETEK

1. Idézi Fritz T. Epstein, GERMANY AND THE EAST (Bloomington, Indiana, 1973), 67. o.

2. Hasznos bevezetés ehhez a vitához George Schöpflin & Nancy Wood szerk., IN SEARCH OF CENTRAL EUROPE (London, 1989). Magyarul l. a *Századvég* KELL-E NEKÜNK KÖZÉP-EURÓPA? című különszámát, 1989.

3. L. Vajda és mások tanulmányait, *Századvég* i. h.

4. L. például a lengyel vitát, amelyet igen szemléletesen gyűjtött össze Waldemar Kuwaczka, ENTSPANNUNG VON UNTEN. MÖGLICHKEITEN UND GRENZEN DES DEUTSCH-POLNISCHEN DIALOGS (Stuttgart, 1988), és kiváltképpen a csehországi és szlovákiai vitára való utalások Jacques Rupnik cikkében, LE PROBLÈME ALLEMAND VU DE L'EUROPE DU CENTRE-EST, *Revue Française de Science Politique*, 37. k.,

3. sz., 1987. június. L. továbbá Jiri Dienstbier cikkeit, *Listy*, 1984. 6. sz. és *Kommentáre* (Prága), 1987. 10. sz. (ez utóbbi utánnyomása *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 1988. 4. sz.).

5. L. Rudolf Jaworski tanulságos szemlecikkét, DIE AKTUELLE MITTELEUROPADISKUSSION IN HISTORISCHER PERSPEKTIVE, *Historische Zeitschrift*, 247. k., 3. füzet (1987). Az, hogy a tekintélyes *Historische Zeitschrift* úgy döntött, első cikként közli ezt az írást, már önmagában is az idők jelének tekinthető. L. még a Karl Schlöger által írt fejezetet, Dietrich Spangenberg szerk., DIE BLOCKIERTE VERGANGENHEIT. NACHDENKEN ÜBER MITTELEUROPA (Berlin. é. n. [?1987]).

6. L. a szerző standard művét, MITTELEUROPA IN GERMAN THOUGHT AND ACTION (Hága, 1955).

7. L. a szerző tanulmányát, LÉTEZIK-E KÖZÉP-EURÓPA? *Századvég*, különszám, i. h.

8. L. Bondy szemlecikkét, VIERTRAUMLAND MITTELEUROPA, *Schweizer Monatshefte*, 1988. szeptember, 9. füzet.

9. A berlini körre vonatkozóan l. Peter Bender, NEUE OSTPOLITIK (München, 1986), 123–129. o.

10. A Bahr-tervek világos és mértéktartó ismertetése: l. Werner Link dolgozatát, Karl Dietrich Bracher és mások, REPUBLIK IM WANDEL. 1969–74. (Stuttgart, 1986 = *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland 5/I. k.*), 169–179. o.

11. *Verhandlungen des deutschen Bundestages. Plenarprotokolle* (7. Wahlperiode), 7. ülés, 123. o. (1973. január 30.)

12. Uo. 7/146, 10 035. o. (1975. január 30.)

13. *Parlamentarisch-Politischer Pressedienst* (PPP), 1988. január 5.

14. Dietrich Spangenberg, i. m. 31–32. o.

15. Uo. 33. o. A Pannoniára és az Alpen-Adriára vonatkozóan l. Jaworski szemlecikkét, idézve az 5. sz. jegyzetben.

16. L. a szerző tanulmányát, idézve a 7. sz. jegyzetben.

17. Természetesen pontosan ugyanez a vezérmotívum megtalálható Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia történetírásában is. Úgy tűnik, a „földrajz" azt írja elő, hogy Németországnak óhatatlanul támadnia kell, és Lengyelországnak kell az óhatatlanul megtámadottnak lennie.

18. Hillgruber könyvét Siedler adta ki Berlinben, 1986-ban. Idézet a 10. és a 25. oldalakról.

19. *Verhandlungen des deutschen Bundestages. Plenarprotokolle*. 11. Wahlperiode/33. ülés, 2160. o. (1987. október 15.) Figyelemre méltó, hogy Rovan ezt követően összecsapott Richard von Weizsäcker elnök egyik közeli munkatársával, Friedbert Pflugerrel, aki a Mitteleuropa-eszme mellett pozitív, már-már szociáldemokrata értelmezésben állt ki. L. cikkét, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1988. május 21., valamint Rovan levelét ugyanezen lap 1988. június 27-i számában.

20. Jochen Löser & Ulrike Schilling, NEUTRALITÄT FÜR MITTELEUROPA (München, 1984). E könyv legérdekesebb mozzanata a címe.

21. Az „elszalasztott alkalom" tézisre vonatkozóan l. Rolf Steininger, EINE VERTANE CHANCE. DIE STALIN-NOTE VOM 10. MÄRZ 1952 UND DIE WIEDERVEREINIGUNG (Bonn, 1985).

22. Dietrich Spangenberg, i. m. 103. o. Természetesen érvelhetnénk azzal, hogy Európát a középtől kiindulva *osztották ketté*, vagyis az egész Hitlerrel kezdődött Berlinben.

23. L. interjúját, *Marxism Today*, 1987. augusztus, 14. o. és ezt követően.

24. *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 1986. 7. sz., 585. o.

25. Idézet a *Niemandsland*ból, 2/87., 126. o.

26. Arnulf Baring, UNSER NEUER GRÖSSENWAHN (Stuttgart, 1988), 77. o. és ezt követően.

27. Ez a megközelítően teljes adat, amelyben bennfoglaltatnak az emigránsok különböző kategóriái, a Belügyminisztérium 1970–1987. évi statisztikáin alapul.

28. L. Michael Kreile, OSTHANDEL UND OSTPOLITIK (Baden-Baden, 1978), 138. o. és ezt követően.

29. Legutóbb l. Angela Stent, TECHNOLOGY TRANSFER TO EASTERN EUROPE, William E. Griffith szerk., CENTRAL AND EASTERN EUROPE: THE OPENING CURTAIN? (Boulder, San Francisco, 1989), főként 97–99. o.

30. L. az A–12 táblázatot Lincoln Gordon szerk. ERODING EMPIRE: WESTERN RELATIONS WITH EASTERN EUROPE statisztikai függelékében. (Washington DC., 1987.)

31. Jacek Rostowski, THE DECAY OF SOCIALISM AND THE GROWTH OF PRIVATE ENTERPRISE IN

POLAND (gépelt kézirat), idézi A. Rajkiewicz cikkét, *Zycie Gospodarcze*, 1987. 34. sz.

32. Az olcsó munkaerőre vonatkozó kijelentést, nyilvánvalóan a nyugatnémet tőke becsalogatására, Mieczyslaw Wilczek lengyel ipari miniszter tette a *Der Spiegel*nek adott interjújában, 1989. 3. sz. A „kizsákmányolás" kifejezést sajnálkozva használta a velem folytatott beszélgetés során egy nyugatnémet diplomata, aki ezen a területen tevékenykedett.

33. Ennek az érvnek meggyőző kifejtését l. Josef Joffe fejezetében, Gordon i. m.

34. L. Hans-Peter Schwarz, DIE GEZÄHMTEN DEUTSCHEN (Stuttgart, 1985) és Gebhard Schweigler, GRUNDLAGEN DER AUSSENPOLITISCHEN ORIENTIERUNG DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND (Baden-Baden, 1985).

35. Érdekes módon, ugyanezzel érvelt Egon Bahr 1963. évi alapvető TUTZINGI BESZÉDében.

36. Fehér és Heller tanulmányát és néhány német reagálást l. *New German Critique*, 37. sz. 1986. tél. L. még Heinrich Böll & mások szerk. VERANTWORTLICH FÜR POLEN? (Reinbek bei Hamburg, 1982.)

37. Levél a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*hoz, 1988. június 27.

38. Dietrich Geyer, OSTPOLITIK UND GESCHICHTSBEWUSSTSEIN IN DEUTSCHLAND, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 34. évf., 1986. 2. füzet, 147–159. o.

39. L. például a *Lettre Internationale* folyóirat német nyelvű kiadásának megjelenését; a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen tervezett, másodévenként megjelenő folyóiratát, amelynek ez lenne egyik jelentős sommázata; végül az SPD Friedrich-Ebert-Stiftungjának kísérleti vitakibővítését, amelyben első ízben hallatnák hangjukat valóban független kelet-európai szerzők.

A tanulmányt a szerző az Amerikai Társadalom- és Természettudományi Akadémia folyóirata, a *Daedalus* számára írta. E helyütt a folyóirat szerkesztőjének szíves hozzájárulásával közöljük.

Bajor Andor

ÖTÖSFOGAT

(1. NYERGES)

Álom a Szamos partján

Azt álmodtam, elzárták a Szamost, egy óriási folyószerelő kulccsal, sokáig csavargatták, míg végül elállt, bár kicsit még csepegett, de azt is abbahagyta, mire jöttek a Vízügyi Főbiztosok, akiknek írásos felhatalmazásuk volt a Szamos visszavezetésére, a Szamos megnézte a pecsétes papírt, közömbösen, hűvös pillantással, elvégre is neki tökéletesen mindegy volt, így hát komótosan megindult visszafelé, egyáltalán nem sietett, vagyis a lónai híd irányába vette az útját, bár az volt a benyomása, hogy ezeket a tízemeletes betonkaszárnyákat látta már, csak amelyek jobb felől voltak, most bal felé kerültek, a bal felőliek pedig jobb felé, amit a Szamos avval magyarázott, hogy most visszafelé folyik, és ez igaz is volt, ebben magasabb, fölfoghatatlan szempontok érvényesültek, ami a folyót egyébként hidegen hagyta, lévén, hogy úgyis megkapja a széttaposott cipőket, a döglött kutyákat, a szakadt műanyag zacskókat, olajfejadagját, minimális benzinjét, szemétporcióját, vagyis mindazt, ami szükséges egy sokol-

dalúan fejlett folyónak ahhoz, hogy haladjon előre vagy visszafelé, mert az irányra magának a folyónak nincs semmi befolyása, és különben is, kikhez folyamodhat egy folyó, mit akarhat a befolyásos emberek ellenében, akikkel szemben nem lehet folyni, mert megharagszanak a folyóra, és elveszik a nevét, kivágatják a part menti fákat, fölszántatják a medrét, és beültetik baltacímmel, takarékosságból, vagy behintik sóval, bosszúból, a forrását pedig bedugják egy különleges parafadugóval, ami egykettőre kerül majd, Hondurasból, egy direkt erre a célra épített hajóval, ami eljön Hondurasból, fölúszik a havasokig, mert újra ásnak medret, és lesz a mederben víz, a vízben hajó, a hajóban pedig lesz egy különleges parafadugó, amivel betömik a Szamos forrását, hogy legyen vége egyszer s mindenkorra ezeknek a zavaros áradatoknak, folyamatos bizonytalanságnak, zagyva cseppfolyós elemeknek, melyeket egy folyó a legfejlettebb tudomány számára folyamatosan képvisel, parafadugót egyszer s mindenkorra, hogy hagyja abba a felelőtlen bugyogást, parafadugót a tiszta forrás mocskos pofájába, csakis ez lehet a Szamos vagy inkább az egykori Szamos kérdésének végleges megoldása.

(2. RUDAS)

Baltazár

Nem tudom, ki mérgezte meg a kutyánkat. Talán a Megyei Első Kutyamérgező vagy esetleg a Megyei Első Kutyamérgező Első Helyettese. Ezeket a fontos beosztású társadalmi személyiségeket valószínűleg mi választjuk, olyan titkosan, hogy magunk sem vesszük észre. Aznap este is koromsötét volt a negyedünkben, a feleségem csak azért merészkedett a tömbházunk elé húsz- vagy ötvenméternyire a világtalan világba, mert mellette volt a kutyánk, Baltazár viszont, Baltazár kutyánk sem félt, mert mellette volt a feleségem. A kutya bátor és könnyen hívő volt, mint a dalmát kutyák általában, eliramodott, aztán visszarohant, hogy lássa, nincsenek-e még elveszve, egyrészt a feleségem, másrészt ő maga, a kimondottan fekete planétán, ahol a Jóság megfogyatkozott. Szaladgálás közben lelt rá a mérgezett húsra, melyet neki készített elő a Megyei Első Kutyamérgező vagy a Megyei Első Kutyamérgező Első Helyettese, de bizonyos, hogy fontos személyiség képviselte a jó sorsot, egyébként honnan szerzett volna húst is a méreg mellé? Baltazár pár perc múlva vígan szaladt be hozzám, aztán hirtelen megijedt, a dívány alá akart bújni, de inkább behúzott farokkal kimenekült, a feleségem szobájában megcsúszott, még föltápászkodott, és kívánszorgott az erkélyre, lihegett, mint egy kovácsfújtató, majd elvágódott, lila volt a nyelve, még szólítottuk, de már nem hallotta, annyira hiányzott a szeméből minden értelem, mint egy modern bölcselő műveiből, mint a megmérgezett világból, mint egy őrült diktátor önmagába vesző tekintetéből. Baltazár igazi kutya volt. A Hajtás völgyében temették el. Egy román pásztor segített gödröt ásni, csak úgy magától, mert ismerte. Végül annyit mondott: Ez kutya volt!

Ha fényes korunk elmerül a porban, összevegyül a jótékony homállyal, száraz lombokkal, kiszáradt eszmékkel, juhganéval, potyogó ünnepekkel, a Hajtás-völgy közömbös anyagával, vajon kire mondhatja el a pásztor: Ez ember volt!

(3. LÓGÓS)

Apám mesélte

hogy Ferenc József idejében a közbűnténeyesek gerslilevest ettek és nyáron seprűt kötöttek a börtönudvaron és ették a gerslilevest beszélgettek kötötték a seprűt aztán a börtönőr kiosztotta a gerslilevest majd ebéd után a foglyok seprűt kötöttek és amikor készen voltak egy csomó seprűvel megkapták a gerslilevest természetesen a börtönőrtől aki nem hordott még fegyvert mert csak húzta volna a vállát így néha ő is evett gerslilevest ha megkívánta és seprűt is kötött de ő csak jókedvében nem úgy mint a mindenkori vendégei akik többnyire seprűt kötöttek azután gerslilevest ettek egyszer azonban egy legény a seprűkötők közül fölugrott átvetette magát a kerítésen azután eltűnt a fák között amit nem lehetett megérteni mi ez miféle új betyárszokás haramiatempó pofátlanság ilyen durván faképnél hagyni az őrt felrúgni a hagyományt a seprűkötők összevissza kötötték a seprűt azután amikor asztalhoz ültek az egyik köztiszteletben megőszült csavargó fölsóhajtott ó a hülye a barom az agyalágyult most közöttünk lehetne ehetné a finom gerslilevest vajon hol fog ezután seprűt kötni az ökör?

1986

(4. GYEPLŐS)

Ima Az Üldözőkért

Az üldözők nem ismernek nyugalmat az éjt nappallá a nappalt éjjé változtatják és keresik az üldözötteket akik agyafúrt leleménnyel elrejtőznek házakba üzemekbe ágy alá ki tudná megmondani nincsenek-e a ruhásszekrényben felakasztva vagy az óriásszuper-centrál-market-áruház lábbeliosztályán ahol egyforma dobozokban elfuserált félcipőknek tettetik magukat és egyik olyan mint a másik a nyelvük néma nem vall egymás ellen az üldözők napestig fáradoznak míg a sok üldözött akár a nyúl beleolvad az elszürkült világba betonfalakba lelkes hamuszínbe az üldözők meg mellettük loholnak vért izzadnak de úgysem látják őket még akkor sem ha eme gyanús lények a lakásukból előmerészkednek elvegyülnek a gyanútlan tömegben azt figyelik titokban az üldözők megvannak-e még mind az üldözöttek nem húztak vajon álruhát magukra és hátha beöltöztek árulónak szabotőrnek vagy tán Miki egérnek hogy ne lehessen őket észrevenni és mint Doktor Frankenstein a mozirém feltűnés nélkül járnak most az utcán bár fejük belekábult az üldözők tudván tudják gyanús az emberarc viszont a szörnyarc rég nem feltűnő az üldözöttek népsége is fásult már nem becsülik üldözőiket holott azok csak őmiattuk élnek

imát kell értük inkább mondani segítsd Uram tovább az üldözőket ne loholjanak inuk szakadtáig ne izzadjanak vért guvadt szemük ne járjon körbe mint a bolond birka Uram segítsd tovább az üldözőket csillapítsd meg iszonyú szívüket hogy felfoghassák az igazság lelkét a lelket amely eleven parázs add kezükre eleven parazsad segítsd az üldözőket is pihenni

(5. OSTORHEGYES)

Nem értem a kurdokat

Nem is értem, mit akarnak a kurdok, amikor azt sem lehet tudni, hányan vannak, kétmillióan, tízmillióan vagy húszmillióan, mert a kurdokat még meg sem számolták becsületesen a kurdok. És nem lehet azt sem érteni, még mit szeretnének a kurdok, amikor van nekik öt szép és becsületes édes hazájuk, és nem lehet tudni, ez miért kevés a kurdoknak. Vajon még mit is akarhatnak a kurdok, amikor írhatnak arab betűkkel, latin betűkkel, sőt cirill betűkkel is, de, úgy látszik, háromféle írás még mindig kevés a kurdoknak. Talán a kínai jelekre is fáj a foguk, vagy ki tudja, az indián csomóírásra is, az ógermán runákra is, nemkülönben az egyiptomi hieroglifákra, hogy még avval is körmölhessenek a kurdok. Nem lehet megérteni ezeket a kurdokat, hogy még mit is akarhatnak, amikor a törökök elfogadják töröknek, az irániak iráninak, az arabok pedig arabnak a kurdokat. De ez sem elég a kurdoknak, és addig mozgolódnak, amíg a törökök arabnak, az irániak töröknek, az arabok pedig iráninak nézik a kurdokat. Azonban evvel sincsenek megelégedve a kurdok, szájalnak, lövöldöznek, és képesek kiagyalni, hogy újabban mérges gázzal is irtják a kurdokat, nem is tudom, mit akarnak evvel elérni a kurdok. Hacsak nem azt, hogy ezt a képtelenséget megcáfolják a törökök is, az irániak is, mert csak nem vesznek össze az irániak a törökökkel, a törökök az arabokkal mindössze azért, mert mindenféle rémséget képesek kitalálni a kurdok. Teljességgel érthetetlen, hogy még mit akarnak a kurdok, amikor bárhová menekülhetnek, lévén, hogy az égvilágán senki sem irtja mérges gázzal, mint a poloskát, a kurdokat. Én igazán nem értem, miért volna olyan nagy istencsapása az emberiségre, ha annyi jóakarat, segítség és támogatás után csakugyan kipusztulnának a kurdok, és miért kerekítenek a kipusztulásnak ekkora feneket, kétség sem férhet hozzá, hogy a kurdok. Sőt tulajdonképpen azt sem értem, kik is valójában a kurdok, miért ugrálnak, panaszkodnak, harcolnak, menekülnek, és miért akarnak mindenáron kipusztulni, ha a kurdok igazából kurdok. És teljességgel senki sem érti, valósággal vannak-e kurdok, vagy csak azt állítják magukról, hogy kurdok, és közben egy szedett-vedett gyülevész népség, amely így szeretné megkülönböztetni magát azoktól, akik egyáltalán nem kurdok. Én legalábbis végképp nem értem, miféle vidéki szűk látókörű banda lehetnek a kurdok, akik azt képzelik, hogy az emberiség bármiféle jelentőséget tulajdonít a kurdoknak, és valahol is a nagyvilágban akár egy miniszter, akár egy természetbarát vagy akár egy állatvédő társaság pénztárosa szívpanaszokkal szanatóriumba kerül pusztán attól a közömbös hírtől, hogy mától kezdve egyáltalán nincsenek többé kurdok.

Horváth Imre

MEDDŐ DOLGOK

Merevítik a köveket,
satírozzák a felhők árnyát,
legyezgetik, ki didereg,
a bénára vetik a pányvát,
telítik buzgón a telit,
keresztre ácsolnak keresztet,
s ítélettel fenyegetik,
kit már keresztre feszítettek.

Kányádi Sándor

SZÜRKE SZONETT

Kántor László
képeskönyvébe

meg ne tévesszen mosolyom
senkit az égvilágon
magamat rég nem áltatom
s tégedet se barátom

de önnön rettegéseim
miért vetítném rátok
inkább mosolygok feleim
akár a légtornászok

kihúnyóban a csillagunk
ezen a korhadt kupolán
félve nézek a mélybe

isten csodája hogy vagyunk
mosolyogjatok vissza rám
nincs a csodának vége

Kolozsvár, 1989. január 15.

Fodor Géza

PETRI GYÖRGY KÖLTÉSZETE (I)

I

Amikor Petri György 1969-ben a KÖLTŐK EGYMÁS KÖZT című antológiában lényegében először lépett, immár érett költőként, a nyilvánosság elé, Vas István tömör s a lényegre tapintó remek esszében mutatta be, s ebben, kemény nemzedéki és egyéni történelmi megpróbáltatások és élettapasztalatok által feljogosítva, alapvető és ma is megkerülhetetlennek látszó kérdéseket fogalmazott meg költészetével kapcsolatban: *„Miért olyan rosszkedvűek a fiatalok? Ezt ezúttal kivételesen nem az idősebb nemzedék kötelező és követelő optimizmusa kérdezi, hanem egy még idősebb nemzedék sértett előjogú, féltékeny pesszimizmusa. És csakugyan: mi joguk ekkora rosszkedvre? Mikor szerezték hozzá a jogot, hol szerezték, mivel szerezték? Vagy fordítva: honnan szedték azt a bizakodást, amelynek kudarca ezt a feneketlen bizalmatlanságot indokolhatná? Hol voltak ők, amikor alkalom volt hozzájutni e pesszimizmus jogosítványaihoz?"*

Persze Vas nem az ok-okozati összefüggés mibenlétére kérdezett rá – hiszen az több vonatkozásban is nyilvánvaló, és maga Petri is bőséges magyarázattal szolgál rá verseiben –, hanem arányára, pontosabban az ő szemszögéből: aránytalanságára – az okozat aránytalanságára az okokhoz képest. A *végső*, e költészet igazságát ugyan meg nem magyarázó s ezért az olvasó számára nem okvetlenül legfontosabb, ám genetikusan mégiscsak döntő okot Vas alighanem helyesen jelölte meg: *„Bizalmatlansága nem egyszerűen kordivat: van valami alkati keménysége, nehezen feltörhető magva."* Petri, aki elég sokára, csak harmadik kötetétől (ÖRÖKHÉTFŐ) kezdett – s még akkor sem annyira önéletrajzilag, mint inkább történelmileg motivált – költői érdeklődést mutatni gyerekkora iránt, negyedik kötetének (AZT HISZIK) egyik legjelentősebb versét (KARÁCSONY 1956) így kezdi: *„Huszonkettedikén egy pillanatig / (reggel háromnegyedhétkor), baljós gyerek, / Joszif és Jézus között, / tizenhárom éves vagyok."* És így fejezi be: *„megtelik a konyha / családtagokkal, s én, mint egy megfigyelő, / akit rossz helyen ejtettek le: / kicsi, idegen, kihűlt."* Korábban, még első kötetében (MAGYARÁZATOK M. SZÁMÁRA) pedig így minősítette egy későbbi életszakaszát, kamaszkorát: *„kedélytelen és elszánt éveim"*, s benne önmagát: *„a mephistophelesi gimnazista"*, aki hogyan is jelenik meg?: *„az éretlen rosszkedv felhőiben"* (EGY FÉNYKÉP ALÁ). Nem volna értelme tagadni vagy akár csak elhallgatni is, hogy a Petri költészetében – ha nem is kizárólagos, de mindenképpen – domináló *„negatív stilizáció"* (Csűrös Miklós) alapja egyfajta *alapvetően* negatív beállítottság, negatív viszony a világhoz, s ez alkati sajátosság, egyéni diszpozíció, számunkra: elfogadandó adottság; olyan pont ez, amely mögé, *„kizárva az eleve-áthárítást"* (REGGEL), ha lehet, sem szükséges visszamenni, ezt az alkatot nem érdemes vissza- és levezetni, feloldani a történelemben – fontosabb, hogy a történelem hogyan igazolta, táplálta, bontakoztatta ki, tette reprezentatívvá ezt a beállítottságot.

Vas István kérdései közül a „fordítva" feltett találja el leginkább a lényeget: *„honnan szedték azt a bizakodást, amelynek kudarca ezt a feneketlen bizalmatlanságot indokolhat-*

* A teljes tanulmányt folytatólagosan, három részben közöljük.

ná?" Mert az előbb mondottakkal látszólag ellentmondásba kerülve hangsúlyozni kell, hogy Petri első kötete, a MAGYARÁZATOK M. SZÁMÁRA (1971), melynek versei oly *„brutálisan borúlátóak"* (Fogarassy Miklós), nem *egyszerűen* az eleve adott negatív beállítottság terméke, hanem az „elveszett illúziók" lírája. Hogyan? Alapvetően negatív beállítottság, negatív viszony a világhoz *és* bizakodás? Örök-elégedetlen, hiperkritikus alkat *és* illúziók? Nem ellentmondás ez? Összeegyeztethetők ezek? Természetesen ellentmondás, ám összeegyeztethetők. Minden elvont radikalizmus belső ellentmondása ez. Már a MAGYARÁZATOK... első versében (REGGEL) ezt olvassuk: *„Kibékülni a horgászokkal bizony / helyükre tenni az illúziókat."* S a csalódottság, tehát nem a negativitásba való „belevetettség", hanem a – vélt – pozitivitás elvesztésének motívuma még többször felbukkan a kötetben: *„Amiben hittem, / többé nem hiszek. / De hogy hittem volt, / arra / naponta emlékeztetem magam. // És nem bocsájtok meg senkinek."* (ISMERETLEN KELET-EURÓPAI KÖLTŐ VERSE 1955-BŐL) – *„Évekig tartott, / amíg kiláboltál a hazugságból. / Sokáig haboztál, elodáztad, az időt húztad. / De végül számonkérted, visszakérted."* (A FELISMERÉS FOKOZATAI) – *„Ennyi mitológiával a háta mögött, / csalhatósága tudatában / az ember otthon ül s röhög // ostoba, régi könyveken"* (HATVANNYOLC TELE). – *„A levegőégbe süti farkát / mind, aki a jövőt akarta..."* (VITURBIUS ACER FENNMARADT VERSE).

Miféle illúziókról, hitről, hazugságról, mitológiákról, jövőről, miféle bizakodás kudarcáról, minek az elvesztéséről van itt szó? Leegyszerűsítő szimbólumként álljon itt egy évszám: 1968. A „68-as szellem", a „68-asok" megjelölés a nyolcvanas évek folyamán mintegy kategóriává vált a hazai értelmiségi köznyelvben. Azt az értelmiségi gondolkodást, annak az értelmiségi gondolkodásnak a képviselőit szokták érteni e fogalmakon, amely a hatvanas években a világot nem egyféleképp ítélte ugyan meg, de mindenesetre megismerhetőnek és átalakíthatónak tekintette. Nálunk ez a szellem a fiatal, *„a '68-ig egyre* ifjuhodó" (RÉSZLET) Marx újrafelfedezéséből kinövő ún. „reneszánsz" marxizmusban, praxisfilozófiában, „az embert" s a korlátozott „politikai emancipáció" helyett az átfogó, az „emberi lényeget" (univerzalitás, szabadság, társadalmiság, tudatosság, szabad munkatevékenység) lehetőségből valósággá változtató „emberi emancipációt" a középpontba állító antropológiai és történetfilozófiai elképzelésben érte el tetőfokát, egyszersmind legideologikusabb formáját. Petri, aki – ez egyik legimponálóbb vonása! – nemcsak költőként, hanem politikai és filozófiai vonatkozásban is szuverénül járta és járja a maga útját, sohasem volt a szűkebb értelemben vett „reneszánsz" marxizmus képviselője, de a fenti, közhasználatú értelemben „68-as", a tágan felfogott „68-as szellem" megtestesítője – doktrinér marxista múlttól elszakadóban, de még erősen kötődve a marxizmushoz, a „reneszánsz" marxizmus szellemi aurájában. A FELISMERÉS FOKOZATAI negyedik részében, még az illúziók elvesztése után is felismerhető a „reneszánsz" marxista praxisfilozófia – sőt végső soron a Feuerbach-tézisek – nyoma: *„mit tudunk mi (azon túl, hogy képzeljük legalább, / és nem vagyunk hajlandók nem képzelni, / azt, amiről lépten-nyomon kérdezik a jobbak is: / »Ti tényleg azt képzelitek...?«)–// Mit tudhatunk, tudva, hogy a világ / nem a tudásban végződik? // Mit tud az, akiben az utolsó / kérdés burjánzik, a már nem kérdés // – amire felelet nincs, csak megoldás?"* De másutt is észrevehető a „reneszánsz" marxizmus jellegzetes problémalátása és fogalmi hálója. A NAP VÉGE című rövid vers például teljesen afilozofikusnak látszik: *„Végére értünk! / Hordószemetes fény úszkál a nappal alján. / Ki így, ki úgy megváltotta e hétközi nap / kurta, világos végét, meg a leszálló estét. / Még némi tuszkolódás, préselődés, némi veszteglés, / megrekedés, félreterelődés – és átszivárgunk / a forgalmon, mint homokzsákok közt a víz / – aztán már szabadon..."* Az utolsó szó s ezáltal az utolsó kijelentés nyil-

vánvalóan ironikus; a korszak *nyelvének* ismeretében kihallhatjuk a versből, hogy a költő „igen"-t mond, de „nem"-et gondol, a „szabadság" szűkös, hétköznapi értelmét szembeállítja igazi, filozófiai-antropológiai értelmezésével, *„a mindennapi életet nem-mindennapi szemmel"* (TÖRTÉNET ÉS ELMÉLKEDÉS) nézi, a mindennapi életben elérhető szabadságfokot a „reneszánsz" marxizmus szabadságfelfogásának perspektívájába állítja, amelyben az ennek megcsúfolásaként jelenik meg. Ugyanilyen kritikai kontextusba kerül a korszak egy másik kulcsszava is: a „munka". A DEMI SEC-ben olvassuk: *„itt nemigen lehet élni / másképpen, mint a szellemet munkára fogva"*. Csakhogy éppen ezért: *„Hegynyi / mitológiával a hátuk mögött dolgozhatnak serényen / tudják a különbséget a munka és a cselekvés között."* Másutt: *„Munka: igen – fáradságán lemérve / mindenesetre az. A szellem befogva / – malomba szél – és őröl."* (METAFORÁK HELYZETÜNKRE)

De 1968 nemcsak tetőzésével, hanem történelmi vereségével is definiálja a „68-as szellemet". Ám az elvont radikalizmus kudarcáért nemcsak a történelmi reakció túlereje felelős, hanem saját, lényegéből fakadó erőtlensége: valóságidegensége is. S ha a kudarc nyomán elsőként nem kijózanodás, hanem sértett kiábrándulás, nem túlemelkedő önkritika, hanem tragédiaélmény fakadt – honnan van ennek nemcsak szubjektív, hanem objektív hitele is? Illúziók, alaptalan hitek, megalapozatlan bizakodás kudarcából fakadhat-e objektíve érvényes tragikum? Tehát: *„honnan szedték azt a bizakodást"*, honnan szedtük? Nos, nem az empíriából, hanem szükségletekből. Petri költészetének egyik kulcsmondata a következő: *„Feladtam / az egység utáni sóvár vágyamat: / milyen gyalázat érhet még?"* (BELSŐ BESZÉD) S mellé kívánkozik egy másik gondolat: *„De igazi fegyvert nem foghatok / ellenségeim ellen. És így / szeretnem sem lehet."* (STRÓFÁK ***-HOZ) Már az első idézet is rácáfol önmagára, hiszen amíg valaki *gyalázatnak* érzi, hogy *„feladta az egység utáni sóvár vágyát"*, addig valójában nem adta fel. A második idézet pedig a maga közvetlen összekapcsolásával és tézisszerűségével élesen cáfol rá az előbbire: a negativitásban őrzi meg, állítja helyre az egységet, s ezzel *„az egység utáni sóvár vágy"* feladására való képtelenséget demonstrálja.

Világos az az eszmei tradíció, amelyik ennek a közvetlen összekapcsolásnak a hátterében van, szinte tolakodó példái a költészetből Petőfi és Ady, a filozófiából Marx klasszikus helyei: „*Szabadság, szerelem! / E kettő kell nekem.*" (Petőfi: SZABADSÁG, SZERELEM!) – *„De lelkemből más sohsem érdekelte / Fölszánt poéta-ceruzámat, / Csupán Politika és Szerelem."* (Ady: BÁNTOTT, DÖFÖLT FOLYTON A PÉNZ IS...) – *„Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a* férfinak *a* nőhöz *való* viszonya.*[...] Ebben a viszonyban [...]* érzékileg, *egy szemlélhető* tényre *redukálva* jelenik meg, *mennyire lett az emberi lényeg az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé. [...] Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember* szükséglete emberi *szükségletté, mennyire lett tehát a* másik *ember mint ember szükségletté, s ő legegyénibb létezésében mennyire közösségi egyúttal."* (Marx: GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK) Petri olyan természetesnek és magától értetődőnek tekinti, olyan apodiktikusan állítja e két fontos életterület egységét, hogy felmerül a gyanú: kultúránk meghatározott és mélyen belénk idegződött hagyományai, patternjei jóvoltából ez az egység csak különösen meggyőző és vonzó, ám *utolsó* reprezentatív vagy inkább szimbolikus esete a Nagy Egységnek (amely egykor vagy megvolt a világban és az életben, vagy nem, de a világképben mindenesetre megvolt); vagyis a patetikus összekapcsolás, az egységérzés nagymértékben ideologikus, és végső fokon *„az egység utáni sóvár vágy"* műve.

Petri generációja – nemzedékünk – ideológiailag, világnézetileg monokultúrás korszakban nőtt fel; akiben mély és erős világnézet-szükséglet élt, de sem vallásossá

nem vált, sem pedig más nagy világnézeti tradíció immunizáló befolyásában nem részesült megtartó családi kultúra vagy valamilyen szuggesztív hatás jóvoltából, az szinte szükségképpen a marxizmusban találta meg a maga világnézetét. A fiatalkori világnézet-szükséglet és a marxizmus az európai kultúra egyik legerősebb hagyományának szellemében kritikus ponton találkoztak. Ez a hagyomány alapvető igénnyé tette a Nagy Világnézetet, amely univerzális és egységes, egységben látja a világot és az életet, a különböző életszférákat, amelyen belül homogén értékrend uralkodik, s a legkülönbözőbb problémák elrendezhetők, értelmesen megfogalmazhatók és végiggondolhatók. Ebből az igényből fakadt és táplálkozott, s ezt az igényt tartotta fenn, gerjesztette és táplálta tovább a klasszikus európai kultúra minden nagy objektivációs formája: a vallás, a nagy művészet és a Nagy Elmélet. A fiatalkori világnézet-szükségletnek pontosan ez az igény a lényege, másfelől a marxizmus volt az utolsó nagy laicizált, szekularizált formája és kielégítője ennek az igénynek, ennek a szükségletnek – heves egymásra találásuk egyszerre volt Közép-Kelet-Európának Európától való leszakadása következtében anakronisztikus és alapvetően hitbéli volta következtében szinte végzetszerű. A marxizmus, majd a „reneszánsz" marxizmus vagy a tágabban felfogott „68-as szellem" számunkra, olyan fiatal értelmiségi nemzedék számára, amely verbálisan átideologizált, ám a történelmi praxistól távol tartott élet keretei között, a gondolkodás steril, közegellenállás nélküli világában vált felnőtté, nagyon mélyen beidegződött, alapvető, szinte zsigerivé vált s gyökeresen alighanem már soha ki nem irtható világnézet-szükséglet kielégítését jelentette, amelyről úgy látszott, nemcsak a történelmi feladatok, hanem az egyéni- mindennapi életproblémák megoldásához is kulcsot ad – a hatvanas évek második fele nemcsak történetfilozófiai reneszánsz, politikai mozgalmak, hanem „életforma-forradalmak" korszaka is volt (erre tekint vissza Petri a HATVANAS ÉVEK és a SZÉLJEGYZET EGY VITÁHOZ című versben). Elvont-radikális világképünk, amelynek oly kevés közvetlen kapcsolata volt empirikus történelmünkkel, sőt annak ellenében jött létre, közvetve ugyanannak a történelmi fejlődésnek az eredménye volt, mint a történelmi empíria. Éppen e világképünkkel voltunk (csak voltunk?) leginkább része a történelmi empíriának, a *„zsákutcás történelem – eltorzult alkat"* Bibó megfogalmazta klasszikus képlete szerint. *Ebben a vonatkozásban is* fájdalmasan igaz, amit Petri mond: *„Csinálhatsz amit akarsz / akarásod is ők csinálták / Mint kínai ördöggolyó / tökéletes / s véget nem ér a doboz a dobozban"* (REGGEL).

Vas István értetlensége, az idősebb nemzedéknél *„még idősebb nemzedék sértett előjogú, féltékeny pesszimizmusának"* értetlensége Petri, illetve nemzedékünk rosszkedvének *„eltökéltségével, hajthatatlanságával"* szemben teljesen jogos és érthető. Történelmi tapasztalatai alapján indokoltan pendíti meg *„a legbiztosabb ingerültséget kiváltó kérdést"*: hogy mennyivel *„jobb dolgunk"* volt/van, mint nekik volt. És megkerülhetetlenné tesz egy lényeges különbséget:

„Csakhogy a mi jelrendszerünkben – majd azt mondtam: könyvelésünkben – az élet természetes ajándékai – étel, ital, természet, szerelem, többek között – a sötét erők ellentételei voltak, mind csupa győzelem a történelmi és az egyéni végzeten.

Nem így a fiataloknak az a határozott jellegű és tehetségű vonulata, melyhez Petri György is tartozik. Az élet e természetes – sőt ma már olykor nyugodtan állíthatjuk: szervezett – kedvezéseiből átlagban kétségkívül bővebben részesülnek, mint ahogy nekünk jutott annak idején. Méghozzá, ugyancsak átlagban, jobban is tudnak élni ezekkel, mint ahogy mi tudtunk az ancien régime-ben – mai szóval: belevalóbb fiúk. Mindennek azonban nyoma sincs verseikben: az élet-

örömnek azokat a pillanatait sem engedik bevillanni lírájukba, melyek a legfüggetlenebbek a mindenkori társadalmi rendszerektől s a történelem fordulataitól. Távol attól, hogy a jóérzésben a rossz ellenpontját lássák, inkább mintha bizonyos engedménynek, valamiféle konformizmusnak tekintenék – legalábbis a bevallását."

Így igaz. Vas nem veti fel, de kézenfekvő a gondolat: elkényeztetett nemzedék ez, túlzott igényekkel, kis teherbírással. S ez bizonyos mértékig így is van. De a lényeges különbség mélyebben rejlik. Túlélezetten fogalmazva: az idősebb nemzedéknél még idősebb értelmiségi nemzedék primérebb – civil – életbe született és nőtt bele, közvetlenebbül kapcsolódott az életbe, a világnézet, bármilyen nagy súlya volt is életében, csak része volt az életének – a mi nemzedékünk átideologizált életbe született és nőtt bele, világnézetén keresztül kapcsolódott az életbe, sub specie ideae élte az életét; annak a nemzedéknek rosszabb dolga volt, több és súlyosabb közvetlen megpróbáltatásban volt része, a „sötét erők" létüket veszélyeztették, alapjáig lerombolhatták világnézetüket, de nem rombolták szét egész létük szellemi alapját, nem omlasztották össze egész világképüket – a mi nemzedékünknek jobb dolga volt, a „sötét erők" közvetlenül nem veszélyeztették és tették próbára annyira, de a történelmi kudarc, amelyet 68-ban és utána átélt, éppen egész léte szellemi alapját rombolta szét, legmélyebbről fakadó világnézet-szükségletét tette kérdésessé; életszerűbb lévén, abban a nemzedékben még *„sértett előjogú, féltékeny pesszimizmusa"* is életerővé vált, mert képessé tette arra a fajta elszakadásra egykori illúzióitól, amelyet éppen Vas István fogalmazott meg: *„Hol vannak már húsz év előtti / Eszméink? Megvalósulóban. / Bár ne tudnám, hogy az egészben / Valaha én is benne voltam!"* (ESZMÉK ÉS TÁNCLEMEZEK) – ideologikusabb lévén, a mi nemzedékünknek annyira vérévé vált fiatalkori világnézet-szükséglete, hogy amikor a kudarc után kénytelen volt átépíteni, mégpedig *új alapokon* volt kénytelen átépíteni világnézetét, sőt egész világképét, az eredendő igényeket megszüntetni nem, legfeljebb elfojtani tudta, s *„az egység utáni sóvár vágya"*, elfojtottan, frusztrációhoz vezetett. Világnézet, de nem absztrakt, hanem szinte ösztönné vált világnézet az oka, hogy *„az élet természetes ajándékai"* e nemzedék számára oly kevéssé tudják *„ellentételezni a sötét erőket"*, oly kevéssé tudnak győzelemmé lenni a történelmi és az egyéni végzeten, oly kevéssé tudnak függetlenedni a társadalmi rendszertől s a történelem fordulataitól, s ezért oly nehezen kapnak helyet nem életében, de világképében. E nemzedéknek volt és van oka tragédiának érezni a 68-as sorsfordulatot és tragikusnak érezni élete jelentős szakaszát, mert kudarcában maga is részes, ám részessége nem szubjektív vétség, hanem történelmi *hiba*.

Petri költészete, az „elveszett illúziók" lírája, a „68-as szellem", az elvont radikalizmus tragédiájának költészete az időbelileg szélesen felfogott modern költészet egyik reprezentatív paradigmáját valósítja meg váratlan, már korszerűtlennek hitt tisztasággal: azt, amelyet Schiller szentimentálisként írt le, amely a valóság és az eszme meg nem felelésén alapul, s a valóságot az eszmére vonatkoztatja, s amely a romantikában érte el – contradictio in adjectóval szólva – klasszikus alakját. Petri – történetfilozófiailag tudatos – kapcsolata a romantikával több verséből is világosan kiderül (A SZERELMI KÖLTÉSZET NEHÉZSÉGEIRŐL, HÖLDERLIN-PARAFRÁZIS, VÖRÖSMARTY, EGY ÖNGYILKOS NAPLÓJA, A FELISMERÉS FOKOZATAI). Ez a kapcsolat alapvető jelentőségű, nem akcidentális, hanem szubsztanciális: a költői világkép szerkezete azonos – Petri, nagyvonalú szóhasználattal, romantikus költőnek mondható. Költői világképének alapszerkezetét kettős konfliktus alkotja: egyrészt a valóság és az eszmény, az életvilág és az értékvilág szembenállása, másrészt – ezzel egybeépülve – az eszmény, az

értékvilág ambivalenciája, egyfelől fenntarthatóságának kérdéses volta, másfelől fenntartása az utána való *„sóvár vágy"* által. Ez az alapszerkezet nem egyformán pregnáns egész költészetében, a MAGYARÁZATOK...-ban nagyon erős rajzolatú, később egyre elmosódóbb és halványabb, lényeges hangsúlyeltolódások mennek végbe, sok minden átépül benne, de mindvégig megmarad virtuális alaprajznak és keretnek, amelyen *belül* mennek végbe a szemléleti módosulások.

Az életvilág és az – imaginárius – értékvilág romantikus kettősségének egyik legszemléletesebb megjelenése Petrinél az éjszaka–reggel/nappal, alvás/álom–ébredés/ébrenlét, sötétség–világosság/fény motívumköre, ahol is általában az ellentét első tagja képviseli a pozitív, második tagja a negatív értéket. A motívumkör már első fokon, életrajzi szinten sem merőben empirikus, hanem egzisztenciális; Várady Szabolcs szavaival:

„A kötet – és különösen az első ciklus (DEMI SEC) *– »lírai hőse« két szituációban létezik mindenekelőtt: éjjel virraszt, csatangol és szemlélődik, szinte rögeszmeszerűen üldözi a söntések és eszpresszók zárás utáni, nyitás előtti tetszhalálban felfordult székeinek képe, reggel pedig, inkább késő délelőtt, rossz szájízzel ébred, mintegy a halála után, s a körülvevő dolgokból próbál következtetni kilétére. Ottlik Géza kifejezését kölcsönvéve: a létezés-szakmában dolgozik."*

Erre a két élet-, sőt léthelyzetre azután, második fokon, ráépül az éjszakának mint a költészet forrásának, a legmélyebb élmények és reflexiók idejének, sőt magának az igazi életnek, illetve a reggelnek/nappalnak mint az élet prózájának, a lélekölő városi életnek, általában az életundornak a metaforikus jelentése. A klasszikus éjszaka–nappal szimbolikának ezt a jellegzetesen romantikus megfordítását a FÉLÁ– – – – című vers fogalmazza meg a legkiélezettebben: *„Az éjből hátra / van még vagy negyedényi – / nyújtózom hát, s a / másik oldalamra fordulok: / még lehet egy kicsit élni."* Ebben a képletben tehát a fény alapvetően negatív élmény: *„A semleges szomorúság [...] vonszolja magát / fenyegető világosság felé [...] álmok képletes és szó szerinti / értelemben vett álmok / mint nadrág szára beakadnak / a világosság / alattomos és hirtelen szögébe"* (REGGEL). – *„Beszivárgott / fenyegetően emelkedett a fény"* (A VÉKONY LÁNNYAL). – *„míg virradat jő s a világosság kiül a falakra / mint félreérthetetlenül elutasító arckifejezés"* (ÖT TÉTEL). – *„Künn ver a fény: réges-rég rámvirradt."* (FÉLÁ– – – –) – *„A hajnal / ütésrekész."* (ÉBER-ÁLOMKÉP MAYÁVAL GYEREKKEL)

De létezik Petri költészetében egy másfajta, pozitív fény is, ez azonban imaginárius. Ez a fény – ha lehet így mondani – az imaginárius értékvilágban sugárzik; hol álomban: *„A szobám volt az a hely / csak szebb nagyobb és sokablakú / mind a folyóra melynek vize lassan / színesült születő hajnali órán"* (A VÉKONY LÁNNYAL), hol vágyálomban: *„kultúravégi kultúraelőtti / időnkben oly jó volna kergetőzni / veled egy napsütött fürdő füvén"* (DAL). – *„De most már szeretnék / szárítkozni, mászkálni a napon."* (HORGODRA TŰZTÉL, URAM...), hol enyhe mámorban: *„Füst alkohol zene / anyafolyadéka lebegtet-ringat / uszadékfát / a napsütötte ár"* (FÜST ALKOHOL ZENE), hol direkt értékszimbólumként, illetve metaforaként: *„A szerelmesek is / áthasonulnak. Egyanyagúvá / lesznek e fénybeszőtt / porral. A világ fénybeszőtt porával."* (A SZERELMI KÖLTÉSZET NEHÉZSÉGEIRŐL) – *„Szomjazom vakulok / a jövő / porsivatagából ide / szabaduló szél / betömi szemem / szám Nem lehetsz / e világon italom / fényességem"* (HÖLDERLIN-PARAFRÁZIS). – *„órákig vártalak ariadne / e hovátlan világon közelebbről / a megbeszélt helyen / hiszen igérted / kivezetsz esetleg / a fényre"* (ÖT TÉTEL). – *„Csak a sírkertészek / motyogtak maguknak: / hétfő, kedd, szerda, / csütörtök, péntek, / szombat, és rozsdás kannáik letéve / a napsütötte temetőn: / vasárnap."* (ÖRÖKHÉTFŐ) Vagy iróniával-öniróniával: *„nagyon jó lehet Mallarmét / fordítani egy másik életben / (oly napsütötte minden*

másik élet)" (JÓ VOLNA MALLARMÉT FORDÍTANI). Ezek a képek, éppen mert nem tézisek, hanem képek, perdöntően bizonyítják, hogy mennyire *anyagává* vált Petri költészetének az életvilág és az értékvilág romantikus szembeállítása. Teljes joggal idézi Csűrös Miklós *„az ideál és reál ellentétét"*, Várady Szabolcs pedig *„spleen és ideál"* baudelaire-i ellenpólusait, e XIX. századi formulákat Petri költészetének jellemzésére.

Az életvilágnak az értékvilágtól való távolságából támad fel – mint A FELISMERÉS FOKOZATAI német mottója el is árulja: Novalis nyomán – egy másik romantikus alapmotívum, mely (mintegy *„az egység utáni sóvár vágy"* motívumvariánsaként) az első kötetben nagy intenzitással van jelen, később azonban eltűnik Petri költészetéből: a „szomj". *„Szomjazom vakulok"* (HÖLDERLIN-PARAFRÁZIS). – *„ki gyenge voltam nem gondolni folyvást a szomjra"* (EGY ÖNGYILKOS NAPLÓJA). – *„E korban / nem enyhülhet meg szomjuságod."* (A FELISMERÉS FOKOZATAI)

De ha azt mondom, hogy Petri alapvetően romantikus költő, ez nem jelenti-e egyszersmind azt is, hogy anakronisztikus? Bármennyire ildomos volna is e költészet elementáris időszerűségének élménye alapján egyből visszautasítani ezt a gondolatot, a kérdés nem ilyen egyszerű. Bonyolultságát jól mutatja Petri egyik alapverse, A SZERELMI KÖLTÉSZET NEHÉZSÉGEIRŐL. Várady Szabolcs világosan írja le a vers eszmei menetét:

„A költő barokk elégiát intonál, majd – épp a csúcspontján – bocsánatkérő mosollyal elejti bravúros – és őszinte pátoszú! – retorikáját: hát igen, így udvarol egy értelmiségi. [...] Az első rész a második nélkül pusztán sikerült imitációja volna egy letűnt stílusnak, amelyet ugyan a költő kívánatosabbnak és költőibbnek tart annál, amire a maga – nem tehetségéből – korából és körülményeiből telik. [...] A harmadik rész visszaszerzi – de éppen azzal, hogy az első két rész ellentétéből csiholja – a vers eredeti pátoszát. Az ellentétből ugyanis logikusan következik – nem a kiút – a nosztalgia: »Mért nem lehettem régi költő?« [...] a régi költő – itt: a középkori trubadúr – képének felidézése távolról sem valamiféle romantikus múltba vágyódás jegyében történik. A nosztalgiát irónia ellenpontozza. A boldogító egyszerűség visszája: a kötelező sablonok. Vagyis közvetlenül folytatható hagyomány a távolabbi múltban sem kínálkozik. Viszont Petri szemérmes, de elszánt törekvése a lírai pátosz visszaszerzésére használható anyagot talál itt. Éppen mert a trubadúrköltészet, a barokk, sőt a romantika stílusjegyei is már annyira irodalomtörténetiek – kivált a Petri-versek alaphangjának eredendően jelenkori közegében –, hogy alkalmazásuk eleve ironikus-önironikus távolságtartást eredményez – a virtuális idézőjelek között utat nyitnak a valódi pátosznak is."

Az értelmezés pontos, de azt is látni kell, hogy a vers utolsó szakaszának *„valódi pátosza"* mélyén, meglehet, nem *„romantikus múltba vágyódás jegyében"*, de immár iróniával *nem* ellenpontozott, ironikus-önironikus távolságtartás *nélküli* nosztalgia tárgyaként a szerelmi költészetnek olyan eszménye rejlik, amelyben a szerelem nem program ugyan, de nem is probléma. Mármost ez az eszmény *„a szerelmi költészet nehézségeinek"* a versben adott történelmi analíziséhez képest egy kicsit túl radikális. Végtére is a szerelem nemcsak *„az alapok bonyolultsága"* miatt probléma, hanem magában is meglehetősen az. Annak *„az alapok bonyolultságától"* független ellentmondásnak, amely a szerelmet programként megéneklő költészet és a szerelem mint probléma között feszül, egyébként megvan a remekmívű költői feldolgozása a magyar irodalomban: Vas István verse, az ELÉGIA EGY SZERELMI ANTOLÓGIA SZERKESZTÉSE KÖZBEN. Ha meggondoljuk, hogy csak a magyar költészetben Ady és Szabó Lőrinc a szerelemnek micsoda *problematikáját*, mennyi problémáját, minő *immanens* bonyolultságát tette nagy szerelmi költészet tárgyává s művészi-esztétikai tapasztalatunkká, akkor alig-

ha tagadhatjuk, hogy Petri követelményében, miszerint: *„Érjen véget / a szerelem, ha már nem tiszta tett, / áttetsző lobogás, mint láng vagy forrás"* – jelen van az anakronizmus mozzanata, vagy legalábbis a kamaszos naivitásé; ami olyan lucidus és szofisztikált elménél, mint Petri, egyáltalán nem magától értetődő. A magyar költészetben Ady, Szabó Lőrinc szerelmi lírája, Vas ELÉGIÁ-ja után, a hatvanas évek végén, mindezek fölött átnyúlva a szerelmi költészet trubadúrparadigmáját venni viszonyítási pontul (ráadásul aktuális történelmi-szociológiai magyarázattal összekötve) – ez megint annak az elvont radikalizmusnak a példája, amely csak a minden vagy semmi értelmében felfogott vagy-vagy alternatíváját tudja elfogadni (*„Ahogy ők – vagy sehogy"* – kezdődik a vers utolsó szakasza), s amelynek tiszta romantikája bizonyos fokig igenis anakronisztikus, de anakronizmusa nem a költő, hanem a közép-kelet-európai s benne a magyar történelem kortévesztése, pontosabban: a költő anakronizmusa történelmi anakronizmusunk terméke és reakciója, amely azonban alkalmasnak bizonyult arra, hogy súlyos és lényeges szavakat mondjon ki a korról.

II

Petri költészetében 1968 olyan cezúraként jelenik meg, ahonnan visszatekintve új rálátás nyílik az előző korszakra, utána pedig zuhanásszerű depraváció következik, s az egész nagy korszakot *„az időérzék megbomlása"* (DEMI SEC) jellemzi – történelmi dimenzióban; sőt magának az időnek az összezavarodása, egyáltalán: a tagoltság megszűnése. Újra meg újra megfogalmazódik – nemegyszer hatalmas költői erővel – ez az élmény: 1969 *„uj karbonkorszak kezdete"* (HÁROM RÖVID VERS) – *„A jövő / porsivatagából ide / szabaduló szél / betömi szemem / szám"* (HÖLDERLIN-PARAFRÁZIS) – *„A kaktusz és homok kora elközeleg –"*(FELIRAT) – *„Senki arcára formált lények, / élünk, s kisérletezünk arccal, / egy világban, mely időtlen időkig / képes tengődni az ideiglenességben."* (A FELISMERÉS FOKOZATAI) – *„Ez nem ideje semminek."* (ZÁTONY) – *„Utánozza a történést / így fáraszt az idő"* (TÖRTÉNET ÉS ELMÉLKEDÉS) – *„Görgőkön lohol a kerék: / egyhelyben pörög minden év –"* (DAL). Még jóval később, visszapillantva is úgy jelenik meg a hatvanas-hetvenes évek fordulója, mint úgyszólván az időszámítás vége: *„Az asztalomon semmi. / Csak a professzor úr / Fényképe (az, amelyiken két / Végsősoron közt mosolyogni tetszik). / Majdnem az utolsó évekből. / Meg egy (állítólag párizsi) / Utcából kiszaggatott utcakő, / Az ugyancsak majdnem / Utolsó évekből."* (GYÁSZ 1971– – –) Mert ekkor már, a visszapillantás idején az ÖRÖKHÉTFŐ groteszk apokalipszisa az idő totális összezavarodásának élményét adja.

Az időélménynek megfelel a térélmény: *„A sivatagban ezer lépés annyi / mint egy / mert ott az embert körbeviszi lába"* (REGGEL) – *„itt készülődsz, de nem mégy sehová, / itt lépdelsz, de mint hengeren a mókus"* (ZÁTONY).

A *„durva semmit-hívés"*, az *„egyetemes kétely"* (REGGEL) könnyen vezethet az eleve hideg vagy kiégett intellektus destruktív, cinikus, virtuóz, önelégült gyakorlatoztatásához. De Petri „lírai hőse" elementárisan szenvedélyes, indulatos alkat, amelyben elfojtva, de kiirthatatlanul él az értékek utáni *„sóvár vágy"* – mindezek következtében alapérzése az undor, az utálat: *„Mint mosatlan száj íze / itt az ünnep [...] itt vagyok / az ünnep hullamerev / állkapcsában [...] Kirakhatják az ezerarcot / mely annyi csak mint / szem- száj- és orral / elektelenített antropomorf Nap / gyermeki csúfsága / s a betelt szem / visszaokádja rángva"* (REGGEL). De a *„durva semmit-hívés"*, az *„egyetemes kétely"* nemcsak a világra terjed ki, hanem magára a „lírai hősre" is, az undor, az utálat őrá is irányul: *„A csömör és az*

értelem marása / utakat nyitott bennem / mészkőben a víz / járatokat" (REGGEL). Itt nehéz nem gondolni József Attilára: *„Mert mi lenne, mi történhetne, / ha mindig magunkba marna / az értelem iszonyú karma?* (MAGAD EMÉSZTŐ...) Továbbá: *„Csak rettegés zakatol fel-fel olykor: / mennyi időnk lehet, mennyi időnk, / halkulva zakatol, mennyi még, mennyi még, / míg semmivé likacsosít az / önutálat / – vagy szétvet, mint egy meggyűlt csillagot?"* (METAFORÁK HELYZETÜNKRE) – *„Én szeretnék kifordulni gyomormód, / mert harmincadik évem elközelgett, / és még mindig csak nyögök, forgolódok, // mint beinjekciózott halálraítélt, / mint zárkájukban a hülyére vertek. / – Az ideges hús baklövései, // erőlködött, huzavona szerelmek: / az elmúlásba ezt viszem magammal, / ha – pattanás, rohadt vér, meggyülemlett – // kifakadok majd: sárga gyűlölet, / s jelenlétem felisszák, mint a vatta: / tények. S kerülök én is a kosárba."* (AVE ATQUE VALE)

Könnyen megfogalmazódhat az ítélet, hogy Petri egyoldalúan látja a világot, s ezért nincs rálátása saját szemléletének elfogultságára. Csakhogy Petrinek *van* – kezdettől fogva van – rálátása. Az EGY ÖNGYILKOS NAPLÓJA című vershez fűzött prózai jegyzetben írja: *„A természetes érzés bizonyára gyakran tiltakozni fog e betegségtől áthatott sorokat olvasva, s eme belső ellenkezésben a közreadó is osztozik az épérzésű olvasóval. Mégis úgy véli, hogy e szerencsétlen léleknek a tépettségben is megnyilatkozó szellemi ereje folytán a napló megrendítő tanulsággal szolgál: milyen menthetetlenül zúzódik szét a társadalom rideg keménységén a legnemesebb és legszilárdabb lélek is, ha erkölcsi és szellemi nagysága nem párosul az állapotok iránti kellő türelemmel."* És magában a versnaplóban is ezt olvassuk: *„így fajult el / erényem e kietlen időben, / ki gyenge voltam nem gondolni folyvást a szomjra, / gyenge kioltani túlzott képzeletem."* A FELISMERÉS FOKOZATAI-ban pedig így ír Novalisról és Burke-ről: *„lenyűgöz, bevallom, a metsző eszű rosszhiszeműség, / mellyel koruk figyelték. / És ezer okunk van szeretni őket, mert okunk van / a rokonérzésre mind az epés moralisták iránt, / a belátásból eredt elfogultság, tragikus egyoldalúság iránt."* A *„belátásból eredt elfogultság"* itt az ugrópont. A *„belátás"* egyszerre jelenti a valóság megértését, az igazság felismerését és azt a megítélést, hogy a tények jogossá teszik az elfogultságot. A *„belátásból eredt elfogultság"* a döntő feltétele, egyszerre objektív és szubjektív feltétele, erőforrása annak, hogy a költő széttépje maga körül egy korszak hazugságainak szövevényét, lerepessze a valóságról a *„keményen, vastagon"* lerakódott hazugságok burkát, és kimondja a korszak *alapvető* igazságait. A *„természetes érzés"*, *„az állapotok iránti kellő türelem"* sohasem juthatott volna el idáig, csak *"a belátásból eredt elfogultság"* megszenvedett tudása *és* indulati energiája vezethetett el az áttöréshez az igazság felé, tehette a *„betegséget"*, a *„tépettséget"*, a *„türelmetlenséget"*, az *„elfajult erényt"*, a *„gyengeséget"*, a *„túlzó képzeletet"*, a *„metsző eszű rosszhiszeműséget"*, az *„epés moralizmust"*, a *„tragikus egyoldalúságot" termékennyé*, az elhazudott vagy elhallgatott igazságok organonjává. Hogy egyoldalú szemlélettel nem lehet látni és láttatni a teljes igazságot? Csakhogy a költészet feladata nem a teljes igazság, hanem valamilyen *lényeges* igazság kimondása. S a totális hazudozás korában éppen az a *„másik oldal"* a lényeges igazság. Ennek éles meglátásához hatékony egyoldalúság kelletik – a *„belátásból eredt elfogultságnak"* bizonyos időkben történelmi küldetése van.

Azt az alapvetően negatív beállítottságot, azt az alapvetően negatív viszonyt a világhoz, mely Petrinek alkati sajátossága, a történelem sokszorosan igazolta, csak táplálta, megerősítette és kibontakoztatta, s az elvont radikalizmust váltotta ki belőle válaszul, amire azután vereséget mért, és erre az tragikus egyoldalúsággal reagált. De ez a tragikus egyoldalúság az adott történelmi pillanatban reprezentatívvá emelkedhetett, nemcsak mert szubjektíve hiteles volt, s nem is csak azért, mert lényeges igaz-

ságokat láttatott meg, hanem azért is, mert valóságos történelmi tragédiához kapcsolódott. Petri első kötetének, a MAGYARÁZATOK...-nak virtuális centruma 1968 mint *katasztrófa*, amelynek fényében az egész világ egyszerre más színben tűnik fel. A drámai-tragikus *fordulat* ténye és élménye az egész kötetre kisugárzik, s egyrészt tragikus pátoszt, másrészt kivételes egységet és zártságot ad neki (a kötet egyetlen jelentős verse, amellyel Petri mégiscsak *„engedi bevillanni lírájába"* az életörömnek egy olyan pillanatát, amely független a társadalmi rendszertől s a történelem fordulataitól, a DÉLELŐTT, e kötet világában szervetlen, ami nem változtat azon, hogy remekmű). Pántragikus világ ez, ahol nemcsak a kielégületlenség, hanem a teljesülés is tragikus – Petri mestere e kétértelműségnek. Íme a telített édesség ambivalenciája: *„körtehullából buggyant / mézcseppen dongó lakmározik"* (A NAPON). Még a következő kötetben is, szinte rögeszmésen: *„falon át eltévedt / beszédrészek nyomomban / a döglött oroszlán / melléből méz szivárog / oszló világból / édes emberi / hang hullaméze / aranylik"* (ÖT TÉTEL). – *„Kihasadt, mézbelű / szilván halódó méh. / Együtt / pörkölődnek, rohadnak, / arannyá, feketévé / az elhagyatott kertben."* (SZERETŐK) Vagy a derű deliráló, euforikus értelemváltása: *„Eszelős, bosszuálló / mosollyá gyűrődnek / a Föld ráncai"* (A BÜNTETÉS). – *„Derű remeg át / életemen, a megsemmisülőn: / tektónikus mosoly / kőzeteken a földrengés előtt."* (MEGVILÁGOSUL) S még egyszer a következő kötetben: *„a szórakozott sors kihez kegyes / nagyon hirtelen könnyü lesz / derűs üres / ujjahegyén megtartja a halál / tojáshéjat a vízsugár"* (KEGY). A tragikumélmény, a tragikus pátosz olyan elementáris és feltétlen, hogy még kérdésességét és ellentétét is saját fokozására tudja felhasználni: *„életünk nevetséges"*, mondatja Petri az EGY ÖNGYILKOS NAPLÓJA fiktív szerzőjével, s másutt ki is bontja a motívumot: *„Kizsarolt / nevetséges életünket / a szégyennel szomszédos életünket / a De profundist tócsányi mélyből"* (KIZSAROLT NEVETSÉGES ÉLETÜNKET). Megjegyzendő, hogy a MAGYARÁZATOK... után éppen ezen a ponton fordul korábbi költészete ellen, viszi véghez a nagy váltást: *„mint lehúzott vécé, / zúg majd a Dies irae"* (MINT LEVETETT).

III

Petri irodalomtörténetileg eléggé önkényesen, de magas fokú tudatossággal fogalmazta meg indulásakor költői elképzeléseit, melyek abból a felismerésből születtek,

„hogy a József Attila-i hagyomány közvetlenül nem folytatható: ő volt az utolsó, akinek még sikerülhetett a lírai alapok egyszerűségének megőrzésével, a személyesség maximális intenzitásával nagy költészetet teremteni. Arra is rá kellett jönnöm, hogy hajlamaim is – egyre erősebb filozófiai érdeklődésemmel és tanulmányaimmal szoros összefüggésben – arra indítanak, hogy élményeimet ne a maguk közvetlenségében fogadjam el lírai témául, hanem a bennük megmutatkozó általánosabb életproblémák természetét és alapjait kutassam. Ez persze együtt jár a líra hagyományos kereteinek felbomlásával vagy legalábbis kitágításával: egyfelől epikus-dramatikus elemekkel telíti a verset, másfelől – bizonyos fokú – lemondást jelent a személyességről. A felszabadító példát ehhez végül is T. S. Eliot költészetében találtam meg. De semmiképpen sem tartom magam Eliot »követőjének«. A világnézeti különbségeken túl mindenekelőtt azért nem, mert számomra a személytelenség nem program, hanem probléma. Mert analitikusan szemlélni a versek életanyagát, ehhez távolságtartás és irónia szükségeltetik, viszont a személyiség érezhető jelenléte nélkül a vers elemei centrumukvesztett töredékekké válhatnak."

Ez a nyilatkozat valóban megvilágítja a MAGYARÁZATOK... lírájának néhány sajátosságát, de úgy vélem, önfélreértést is tartalmaz, s az jelentősen befolyásolta Petri költészetének értelmezését. Első elemzőinek egyike, Várady Szabolcs még fenntartással fogadta Petri önértelmezését, és mintegy testközelből jellemezte költészetét, Tandori Dezsőével összevetve:

„Tudvalevő persze, hogy a költők nyilatkozatai nem mérvadóak költészetükre nézve. Petri programja és önmagáról alkotott képe sem fedi teljesen a megvalósulást. [...] Megint csak paradoxonnal állunk szemben. De ez mintegy ellenparadoxonja a Tandoriénak. Tandorinál a maximális személyesség a személytelenség eszköze. Petri – szándéka szerint – túllép a személyességen: hogy megmentse azt. A kiindulópont, ismétlem, rokon: a lírai alapok bonyolultsága. A személyiség szétaprózódik a hétköznapokban; egyetemes szimbólumokba sűríthető kristályosodási pontjai – a beteljesedő forradalom (Ady, József Attila) vagy éppen a hagyományos értékek-életkeretek védelmezése (Babits) – az induló költők számára elvesztek. Tandori kiútkeresése – esztétikailag – a radikálisabb. Magát az alapok bonyolultságát teszi meg formáló elvvé. Petri a hagyományos költői kereteket bomlasztja-tágítja: a bonyolultságot – persze, megint idézőjelben mondva – inkább »tartalmi« oldaláról közelíti meg: beleássa magát a hétköznapokba – egyszersmind e hétköznapok kritikájába is. Tandori prózaisága látszólagos: a hagyományos költőiség szemszögéből kopár nyelvi alakzatai egy újszerű poétika eszköztárát alkotják. Petrinél a próza valódi, egyúttal azonban valódi pátosszal elegyedik."

Később Radnóti Sándor már nem adja jelét fenntartásnak, és filozófiai-művészetfilozófiai szférába emeli Petri koncepcióját:

„József Attila költői hagyományából Petri számára az a legfontosabb, hogy a versek középpontjában ki nem kezdett személyiség áll [...], akit öröm és kín telibe talál, és aki ezért közvetlenül artikulálhatja örömeit és kínjait. Szilárd s nagy intenzitású centrum ez, s ezért a költő biztonsággal indíthat a legegyszerűbb és legközvetlenebb életényekből. [...] Az anyag nem problematikus József Attila számára, s távol áll a kimondhatatlan költői dilemmájától. A lírai közvetlenség [...] mindig egy evidenciával függ össze, s ez a líra szubjektuma: személyesség és személyiség között nem feszül ellentét, sem distancia. A hiányok – szabadság, boldogság, ártatlanság, világ-hiány – hálójában mindig egész embert, megragadható személyiséget látunk vergődni verseiben. S megfordítva, e konkrét személy hiányai éppoly konkrét közelségben idézik föl azt a világot, amely az elmétől s a szívtől megtagadta legigazibb szükségleteit. »Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat.«

»Lények tárgyak / kagylózúgása / akar szavakká alakulni / egyszerre elősegítve és elnapolva / mit adnom kell / a magyarázatot*« – írja Petri György* (REGGEL)*, és első kötetének címadó műfaji elnevezése is ez: magyarázatok, egy meghatározatlan, ám konkrét személy számára. Ezeknek kell meghatároznia és konkretizálnia azt, aki magyaráz, személyiségét nem pusztán kibontakoztatni, hanem fölépíteni a magyarázatokból. Élettények s reflexiók közvetlen felidézése állandóan szükségeli és kiváltja a magyarázatot, vagy eleve a magyarázat szolgálatában áll, önmagában és önmagának elégtelen. Az a* hiány*, amelynek üres űrje e versekben, versek mögött megnyílik, sokféleképpen kifejezhető, de összefoglalhatjuk így: az* evidencia *hiánya. E költészetnek* egyetlen *evidenciája maga a hiány. Az első evidencia a lírában a személyiség jelenléte volna, de a nyilvánvalóságot nem lehet utólag megkonstruálni [...]. Hogyan születhet líra ott, ahol a személyiség megfoghatatlanná válik? A líra műfajának történetfilozófiai problémája ezzel egy lírai mű kibontakoztatásának programjává válik, méghozzá nem teoretikus elvontságban szürkéllő programmá, mert mégis, mégis* egy személy *az, aki e személy megfoghatóságával szembeni kételyét végigéli, szenvedi és magyarázza. E kétely azoknak a körvonalaknak az elbizonytalanodása nyomán támad, amelyeket mindennapi élet és gondolkodás, cselekedet, beszéd, szenve-*

dély, érzelem kirajzolhatna, egységként, egyedülvalóként, önértékként. [...] Az evidencia hiányát az elvesztés pillanatában érte tetten, s még – utoljára – ama veszendőbe menő rendezett el mindent."

Hasonló felfogást és absztrakciós fokot képvisel Danyi Magdolna, aki szerint Petri tárgyias és intellektuális költészetet művel, melynek alapja *„a személyiség megragadhatóságának a megkérdőjelezettsége", „az önmagában egészként megragadható* én *megkérdőjelezettsége":*

„Az eltűnt személyiség nyomában indult Petri, költői beszédének tárgyiassága révén, mikor is a költői én a tárgyi világban, a maga tárgyiasítható viszonylataiban nem önmaga kivetítettségét, meghosszabbítódását, azonosulási lehetőségeit keresi (s leli meg), hanem – résznek ismervén fel azt, ami rész, s többé nem az egész szimbólumának – csupán létezésének tárgyias (anyagszerű) dokumentumait, bennük az értelmezés lehetőségével."

Úgy vélem, Petri, részint önértelmezésével, részint első kötetének kulcsszavával – *„magyarázat"* –, részint számos versének témájával önkéntelenül lépre csalta legfilozofikusabb értelmezőit, akik radikálisan *végiggondolták* azt, ami nála még csak *probléma*. Mert kétségtelen, hogy számára a személyiség: probléma – mint minden a világon. De világosan szét kell választani és külön kell tartani két dolgot: a versek tárgyát-témáját és a versek esztétikai mivoltát, azokat a problémákat, amelyekről a versek szólnak és azokat az elementáris evidenciákat, amelyeket a versek közvetlenül felidéznek. Alapvető esztétikai tapasztalatom ellenében sohasem voltam képes belátni, hogy a MAGYARÁZATOK... verseit *művészi/esztétikai tárgyiságukban* miért az jellemezné, hogy hiányzik *„a személyiség jelenlétének"* evidenciája, hogy a személyiség itt megfoghatatlan, hogy *„eltűnt"*, és keresni kell. Végtére is az, hogy egy költő verseiből kibontakozik-e megfogható személyiség, elsődlegesen nem történetfilozófiai, hanem ténykérdés. A költői személyiség, bár történetfilozófiai dimenzióból nézve vannak történelmi feltételei, minden konkrét esetben abszolút elsődleges, vagy van, vagy nincs, akkora amekkorra, függetlenül attól, hogy maga a költő miként vélekedik felőle. Márpedig a MAGYARÁZATOK... verseiből nem *„csak egy személy"*, hanem egy kivételesen erős, markáns, szuggesztív egyéniség, egy dinamikus, sokoldalú, mégis egységes, plasztikus, összetéveszthetetlen személyiség bontakozik ki – nemhogy megfoghatatlan volna, de konkrétabb és érzékletesebb *„az alapok bonyolultsága"* által még nem veszélyeztetett tradicionális líra számtalan költői személyiségénél, a modern „tárgyias" líra korszakában pedig éppenséggel párját ritkítja; olyan *individuum*, mint a klasszikus dráma és regény jelentős figurái. Ez nem abból keletkező, megtévesztő *látszat*, hogy Petri a mindennapi életnek, szituációknak, figuráknak, a „lírai hős" ténykedéseinek, gesztusainak, megnyilvánulásainak és a környezetnek hatalmas empíriáját emeli be verseibe, s ezzel az ismerősség érzését éri el – nem tévesztem össze a „személyességet" a „személyiséggel", a mindennapi személyiséget a költői személyiséggel. Ahogy a leibnizi percepció egy olyan belső elv tevékenysége, amely folytán a monasz saját szempontja szerint *jeleníti meg* a világegyetemet, anélkül hogy ennek tudatában kellene lennie, úgy a MAGYARÁZATOK...-ból kibontakozó költői személyiség is saját szempontja szerint, belső elv tevékenysége folytán jeleníti meg a világot, s e szempont, e belső elv nem más, mint öntudatlanná-ösztönössé, spontán látásmóddá és indulattá vált világnézet, világkép, értékelés. S noha Petri számára alapvető probléma *„kiléte"* (REGGEL SZOKTÁL JÖNNI – bár e vers esetében helyénvaló észrevenni a mindennapi ténykedések és a filozofikus kérdések összekapcsolásának a *humorát* is), alapvető probléma *„tulajdon létünk miléte"* (REGGEL), a személyiség szétaprózódása a

hétköznapokban, identitásvesztése a különböző életszerepek következtében, a *problémázásban* mindig ugyanaz az indulat – amely nemcsak temperamentum következménye, hanem spontaneitássá vált világértékelés is –, mindig ugyanaz a szenvedés nyilvánul meg, mindig ugyanazon a félreismerhetetlenül és összetéveszthetetlenül egyéni hangon – a személyiség jelenléte ebben a lírában: abszolút evidencia.

A versek középpontjában kikezdett, de nem szétesett személyiség áll, akit, ha az öröm nem is, de a kín annál inkább telibe talál, és aki ezért közvetlenül artikulálhatja kínjait. *„Szilárd és nagy intenzitású centrum ez, s ezért a költő biztonsággal indíthat a legegyszerűbb és legközvetlenebb élettényekből."* Azt is teszi. S ezt azért is teheti biztonsággal, mert nem igaz az, hogy a személyiség *„egyetemes szimbólumokba sűríthető kristályosodási pontjai [...] számára elvesztek"*. Nemcsak pozitívumok, mint pl. a beteljesedő forradalom vagy éppen a hagyományos értékek–életkeretek védelmezése, lehetnek ilyenek, hanem negatívumok is, mint pl. ezeknek az eszméknek a kudarca, a *depraváció*. Petri költészetének a MAGYARÁZATOK...-tól az ÖRÖKHÉTFŐ-ig éppen ez a kristályosodási pontja. De nem mint valami elvont általánosság, hanem valóságos, konkrét formáiban. Nem tudom osztani, hogy *„e költészetnek* egyetlen *evidenciája maga a hiány"*. Nem *maga a* hiány, hanem a hiány valóságos, konkrét formái. Ismét contradictio in adjectóval élve: a negativitás pozitív formái. Petri számára a mindennapi élet tényei, problémái: megannyi *szimptómája* világa depravációjának, s jellemző költői eljárása ennek jegyében éppen *a tények szimptomatizálása*. A költői személyiség életének személyes véletleneit mind spontánul, mind tudatosan a számára adott világállapot szimptómájának látja, tehát az általánosság egy adott konkrét fokára emeli; a személyiség magva abban áll, hogy egész belső világával igyekszik túljutni a közvetlenül adott véletlenen, és egyéni sorsát általánosságban, az általánossal való kapcsolódásában akarja átélni.

De a tények szimptomatizálása csak az egyik, bár az alapvető módja ennek. Gyakran ráépül egy másik eljárás is: az élményekben megmutatkozó általánosabb életproblémák természetének és alapjainak a kutatása, Petri kulcsszavával: a *„magyarázat"* – *„létünk, történéseink értelemmel telt megvilágítása"* (Fogarassy Miklós). Ez a MAGYARÁZATOK... *„intellektualizmusának"*, a költőivel szemben állítólag túltengő intellektuális elemnek, a líraiság állítólagos visszaszorításának, a hagyományos költői keretek állítólagos bomlasztásának-tágításának a problémája. A kötetben csakugyan nagy és fontos szerepet játszik az intellektuális elem, ezeket az állítólagos következményeit azonban éppoly kevéssé tudom belátni, mint a személyiség eltűnését. A mindennapi élettények közvetlen felidézésének, szimptomatizálásának és magas fokú gondolati feldolgozásának egybeolvasztásával Petri valóban sajátos verstípust hozott létre, ezt azonban csak a költészet, a líra fogalmának tendenciózusan szűkös felfogásával lehet úgy értelmezni, hogy átlépte a műnem határait. Hol van Petri *„magyarázatainak"* absztrakciós szintje akár csak a hagyományosan gondolatinak nevezett költészetétől is! Nem is szólva a modern költészet számtalan, immár legitim típusáéról. Petri *„magyarázatai"* belül maradnak a tradicionális líraiság keretein. A *„magyarázatok"* lényege nem egyszerűen a gondolat mint eredmény, hanem legalább annyira a gondolkodás mint életfolyamat és gondolkodás*mód*. S mint ilyen, a gondolatok mellett egyidejűleg közvetlenül felidézi a személyiséget is. A tendenciózusan leegyszerűsített „lírai hőshöz" képest itt csak annyi a többlet, hogy a *„magyarázatokat"* adó költői személyiségnek az is a sajátja, amit Lukács György egy fontos tanulmányában *„a művészi alakok szellemi arcának"* nevezett. Petri *„magyarázataiban"* mindig világos, hogy a gondolkodás és a gondolat hogyan nő ki a költői személyiség személyes életéből és karakteré-

ből, a gondolkodás stílusa a személyiség stílusából, hogy a lét mely élményei, mifajta alkat és sors, milyen látásmóddá és indulattá vált értékelés, emberi szenvedélyek határozzák meg. A *„magyarázat"* nemcsak gondolatokat, hanem élő, átélhető jellemet is közvetít hozzánk, sőt: mivel a költői személyiség emberi és egyéni sajátosságát nyilvánítja meg abban, ahogyan megpróbálja gondolatilag feldolgozni a problémáit, a *„magyarázat"* a költői személyiség gondolkodásmódját egy problémával kapcsolatban mint ennek az embernek személyes jellemvonását, legmélyebb és legelevenebb karakterisztikumát mutatja be, minden gondolat nemcsak valami lényegeset mond a tárgyról, hanem egyúttal és ettől elválaszthatatlanul valamely új és mély vonást is feltár a költői személyiség személyes jellemében, olyan vonást, amelyet e gondolat nélkül nem vehetnénk rajta észre – szellemi arcának ekképp létrejövő plaszticitása tökéletesíti és konkretizálja egész emberi és egyéni személyiségét. S noha a gondolati színvonal magasan fölötte áll minden hétköznapi-átlagos lehetőségnek, mivel a költői személyiségnek egész egyénisége összpontosul a gondolkodási folyamatban, problémája tisztázásában, végiggondolásában, mivel személyes tulajdonságai éppen szellemi arculatában tetőződnek be, és ez sehol sem veszti el személyes jellegét, sőt éppen elmélyíti azt, s az alak személyes élményei és azok gondolati feldolgozása és kifejezése között az eleven összefüggés szakadatlanul átélhető, ezért élő ember áll előttünk, plasztikusan és emberi mivoltában szuggesztívan és emlékezetesen – és ezt az embert egyebek között szellemi arca teszi egyénné, mégpedig olyan egyénné, aki ugyanakkor reprezentatív személyiség is.

Petri *„magyarázatai"* a költői személyiség és a világ lírai alapviszonya tekintetében nem különböznek elvileg a kötet vegytisztán lírai, szinte egysejtű, kristály-tökéletességű verseitől (CSAK EGY SZEMÉLY, A BÜNTETÉS, HÖLDERLIN-PARAFRÁZIS), belül vannak a tradicionális lírai alapviszonyon – akárcsak egész eddigi költészete. A *„magyarázatokat"* kihangsúlyozó kötetcím bizonyos fokig félrevezető, a versek, a kötet igazi karakterét külön-külön is, együtt is pontosabban érzékelteti két versének a címe: A FELISMERÉS FOKOZATAI és METAFORÁK HELYZETÜNKRE. A versek esztétikai evidenciája, elementáris és spontán hatása nem igazolja azt az értelmezést, hogy a *„magyarázatoknak"* kell a költői személyiséget *„nem pusztán kibontakoztatni, hanem fölépíteni a magyarázatokból"* – a versek, „magyarázatok" és nem „magyarázatok" egyként, közvetlenül felidézik és kibontakoztatják azt. Petri alapjában véve tradicionális költő. Nem azért jelentős és korszerű számunkra, mert némi közép-kelet-európai késéssel ugyan, de végre mégiscsak megérkezett arra a soron következő állomásra, amelyet a költészet történetfilozófiai menetrendje előír a modern költőnek, hanem azért, mert közvetlen világunk lényeges emberi tapasztalatait magasrendű művészi-esztétikai tapasztalatunkká tudta és tudja tenni.

A MAGYARÁZATOK... fenti problémáival van kapcsolatban Petri költészetének egy olyan sajátossága, amelyet az egyoldalúságra hajlamos filozofikus megközelítés eddig alig tudatosított. Közhely, hogy Petri intellektuális költő – ám legalább annyira igaz az is, hogy költészete elementárisan érzéki költészet. Egészen az AZT HISZIK-ig, tehát az első négy kötetben legfőbb poétikai eszköze a költői kép, különösen a metafora. Képei epikusokat megszégyenítő megfigyelőtehetségről és valóságismeretről tanúskodnak, döbbenetesen pontosak és tárgyszerűek, felfokozottan érzékiek-érzékletesek, szinte anyaguk, tömegük, fizikumuk van, csupa makulátlan telitalálat, élesen körvonalazott evidencia, s bár legegyénibb asszociációi esetében olykor sehova sem jutunk, ha azt várjuk, hogy valaki elmagyarázza jelentésüket, mégsem tagadhatjuk,

hogy mindegyiknek van valami köze a tárgyhoz és hozzánk (pl. amikor Hajnóczy Péterről azt mondja: *„selyembivaly"* – IN MEMORIAM HAJNÓCZY PÉTER). Petri beszél az ihletről, *„mely néhány tömör képbe / koncentrálni kiküszöbölhetni / vélte a világot / negligálhatni / a szétszűrődő vagy csipkés határokat"* (REGGEL). Valójában ez nagyon is sikerül neki, az effajta sűrű képek nagyon is hatékony effektusai költészetének. Hogy az eleve testi valókból ilyen tömény képeket teremt, az szinte természetes: *„ahol elferdült ajak / lesz éjszakai heveny lázból / izzadt párnák hideggé mint a kő / földbe temetett arca lesznek"* (REGGEL). – *„Most újból a magányos uszodák. / A faágyak. A napzápor a fáradt / testre, testhosszú vízfolt / utánam, amit felkapkod a szél. / A zuhany. Hő és pára / önkívülete. / Nyakszirtemen dörögve / széttört sugár."* (MOST ÚJBÓL) De az érzékietlennek ugyanilyen intenzitású megérzékítése már egyáltalán nem ilyen természetes: *„Ki éjjel soká néz e homlokzatokra, mikor / a teljes Hold ellenfényében / feketéllnek, / azt gondolja: medencék e házak, / a Hold fénygyűjtői, / s ha megérinti ujja hegyével / a falat, érzi: holdnyirok."* (AZ ÁLMATLANSÁG DALAIBÓL) – *„holdfénybe fagyasztott lézengés"* (SZERELMEK). A SÉTA EGY HÁZ KÖRÜL egyetlen nagy példa erre, amely egészen *„a negatív test megtestesítéséig"* elmegy. Képeinek többségére érvényes az, amit a REGGEL-ben mond: *„Merő kockázat / megeleveníteni a képeket / melyekben mind jelenetek feszülnek"* – ebből adódik robbanásig koncentrált és intenzív hatásuk. Az erős személyiség érzékletes jelenlétéhez, a gondolkodás életfolyamat voltához tehát egy harmadik sajátosság társul: a versek anyagának alapvetően érzéki-érzékletes, „vaskos, *reális*" jellege. Petri verseinek mindezek jóvoltából *súlya* van, s nemcsak a „jelentőség" távolabbi, hanem szinte a tömeg nehézkedésének közelebbi átvitt értelmében is.

Mindezzel összefügg e versek még egy tulajdonsága, amely éppoly ritka a mai költészetben, mint az előzők: a *részlet* sajátos hatáspotenciálja. A részleté, akár mint töredéké, akár mint a nagyobb kompozíción belüli kisebb, megsűrűsödő vagy felfénylő egységé, ami azonban nem töri meg az Egészt. A Petri-vers a mai költészetnek ama ritka tüneményei közé tartozik, amelyek esetében még érvényes Nemes Nagy Ágnes megfigyelése a vers és a verssel való együttélés természetéről:

„Mi marad meg a versből legtovább? Úgy hiszem, minden versolvasó memóriája nyílegyenesen válaszolja, hogy ami a versből a legtovább él, az a részlet. *Mindnyájunk tudata tele van nem is tudjuk, honnan való versfoszlányokkal, nagyon messziről visszhangzó rímekkel, nagy költői művek széttördelt, szemcsés gondolatdarabjaival. És ez nemcsak azért van így, mert emlékezőtehetségünk korlátozott, hanem azért is, mert mindenki megtalálja a személyesen neki szólót, s leginkább azért, mert minden jó versben van valami még jobb, van egy félmondat, egy jelző, egy szókapcsolat, ami olyan, mint a görögdinnye szíve: szükségszerű és váratlan rész-az-egész-helyett. Mindenesetre, azt hiszem, nyugodtan felvázolhatnánk a költészet kvantumelméletét, hogy tudniillik a vers kvantumokban terjed, és kvantumokban is keletkezik. Nem az egészet ragadjuk meg egyszerre, és nem az egészet írjuk meg egyszerre; egymástól mintegy független versszemcsék gurulnak be a gondolataink közé, amelyeknek azonban megvan a meghatározott súlyuk és kiterjedésük. A vers részecske-természetű."*

Mindez megint csak azt jelenti, hogy Petri versei a tradicionális költészet manapság fogyó, jelentős példái közé tartoznak.

(Folytatása a következő számban.)

Ferencz Győző

ÉS KI A MÁSIKAT?

Melyik a bűnös?
A. J.

Meghalt a vén Test; – kiterítve
Fekszik az első éjjelen:
S éjfélkor, ím, mert zárva idve,
Fölötte egy árny megjelen:
A Lélek, meztelen.

Megáll fejénél, s néz merőn a
Homlokra, hol lakása volt;
Minden, még mintha, ismerős: ma,
Mit viasszá sápaszt a Hold,
Átlehelte a port.

Nézi, egyre értetlenebbül,
A hüvelyt: szinte idegen.
Szállása volt? Ha egyszer ebből
Kiszállt, csak ideiglenesen
Sincs helye idebenn.

Hogy nyűg, csak nyúzza, veszekedtek,
A Test tékozol, nem vigyáz.
S kívül a Lélek, maga, reszket,
S közel – belülről fűti láz –
A végelszámolás.

Épp testben? Épp lélek? A percben,
Mely dönt, nem fértek már együtt:
Elég, vélte, minek pereljen,
Váljanak szét, akad ürügy
Zárni közös ügyük.

S volt, és a Test: lélektelen halt;
Ő *túl*jutott, de mégse *át.*
Hova tovább, ha semmi sem hajt?
Bizonyság vágya marja, vád:
Ki ölte meg magát?

A Lélek hátrál, meg ne lássák,
Ahogy testetlen szétoszol.
Nézi még beomlott lakását,
Nézi magát, és nincs sehol;
Elnyelte a *Seól*.

F GHIJ K

Vár mennyi minden még kidolgozásra!
És marad annyi sok *kezdetleges*.
Mit tárhatnék föl, ha így, ide-zárva?
Befejezetlen, mire vége lesz.
Hány még a harminckettő, kérdezik;
S elég – mire az utolsó kihull,
Elhagyom málló törmelékeit
Ittlétemnek: s fölfoghatatlanul
Csak nézem, honnan nőttem ide, hogyha
Innen oda meg folyton csökkenek,
S végre, fogatlan, magamból kifogyva,
Az egészből csak annyit értve meg,
Mind kevesebben és keservesebben,
Hogy egyszeri és megismerhetetlen.

A NYELVTAN MENEDÉKE

Egyetemi tanítványaimnak

Majd beleszürkültök ti is
  Az egyetemes szürkeségbe,
És néznétek föl, *áthatón,*
  Az egyenletes-szürke égre,
Fürkészve halmaz-állagát,
  Bomlasztva, ami bonthatatlan,
Két komponense megkötött,
  És egybe-részbe így ragadtan
    Ritkulhat vagy sűrűdhet épp:
Már mindig az a szürkeség.

Ha bennem is, máshol se más,
  Ha bennetek, nincs más se máshol –
Javasolnám, vizsgálni azt
  Hiába, ami behatárol;
Annyi ha van, épp valami,
  Jó, ha megkülönböztető jegy:
Ki-ki szemlélheti magát,
  Így elválik az *én* a *tőled:*
    Mást tehetvén mit egyebet,
    Szűkül kétségben az egyed.

Színkép-elemezni minek,
  Mily árnyalatot ölt a massza,
Amely elárad rajtatok,
  S eltérésetek egybemossa;
Magatokkal törődjetek,
  Legyetek mása magatoknak,
Minden más így maradhat így –
  Immár én is *én* maradok csak:
    Mire fölszív a szürke-mély,
    Foglalt minden szám és személy.

Szentkuthy Miklós

AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMA (I)

Az egyetlen metafora felé kiadatlan folytatása (1935)

Sajtó alá rendezte Tompa Mária

(1)

Az impresszionizmus belső paradoxona. E paradoxon állandó érzése miatt nem látom egyáltalán azt a nagy-nagy különbséget, melyet egyes műtörténészek impresszionizmus és expresszionizmus között látnak.

Előttem hevernek Rilke versei. Elhatároztam, hogy pontos láztabellát vezetek róluk, mert mind általános művészetelméleti szempontból, mind szubjektív kifejezéshipotéziseim szempontjából rendkívül sokoldalú, katalógusszerűen gazdag tanulságlombok lógnak a lapokról.

A FRÜHER APOLLÓ-t (Korai Apolló) olvasom: egy görög szobrot és egy még levéltelen, csak ág-vonalas tavaszi tájat kell egyetlen közös *kép*be, – vagy inkább „érzékelési dinamika-sémába" – foglalnom. Vajon az impresszionizmus célja a realitás túl reális, analitikus rögzítése volt-e, és ha ez volt a célja, elérte-e? Vagy nem éppen az ellenkezőjéhez jutott-e el egészen logikusan, mintha mást, mint az ellenkezőjét nem is akarhatta volna? Tökéletes egyenrangúságban érezni itt a látást, a megfigyelés mikroszkopikus precízióját, valamilyen hipochonder „realizmust", de éppen ezért – és ez az impresszionizmus egyszerű paradoxona – valami egészen hallucinatívat, realitás- és apropó-tagadót is; nem téma-hűséget, hanem téma-tagadást, szadisztikusan élezett téma-semmisítést.

A hasonlat régi kérdése ez, kissé szélesebbre stilizált háttérben: melyik a kifejezőbb hasonlat, amelyik nagyon és agyon-klappol, vagy amelyik semmit sem hasonlít a tárgyhoz, de éppen ezen nonsens-fokú ellentét által hirtelen rendkívüli plaszticitásban emeli ki a tárgyat? Itt például a „csupasz ág-hálózat" szinte kémiai brutalitással mar le mindent az Apolló-szoborról, ami *nem* Apolló-szobor: sav-fallal izolálja. Van tehát a világba *belevonó* hasonlat (hasonló hasonlat), és van egy *kiragadó*, légüres térbe magányosító. Fontos az, hogy a kettő, az érzékelés biológiai szempontjából *ugyanaz*, vagyis ha egyszer impresszionizmus létezik mint önmagát radikálisan felfogó stílus, akkor de natura és egyértelműen expresszionizmus is létezik.

Talán egy költőnél sem érezni oly változatos gazdagságban hallucináció és imitáció, tárgyakat Braille-írásként tapogató és tárgyakat kvázi nonsens-metaforákba hazudtoló stílus váltakozását, organikus azonosságát, mint Rilkénél. Úgyhogy nyugodtan szolidáris maradhatok azon gyerekkori hitemmel, hogy ő a legjellegzetesebben modern költő. Ez a gyermeki megkülönböztetés, hogy van *mai* művészet és van *régi* művészet (tehát „mai" és „régi" abszolút homogén dolgok, reneszánsz- és népvándorlás-kori teljesen azonosak) – ez a primitív, *csak* két részre osztása a művészet-időnek ma is él bennem, és igenis nagyon termékeny, nagyon távolbamutató „korlátoltságnak" érzem és tapasztalom.

Mit éreztem Rilkénél gyerekkoromban „abszolút modern"-nek? Éppen a fenti kettősséget. Egyrészt olyfokú szenzuális közelséget, erotikusan tapadó hűséget a valóságok világához, pszichológia és táj konkrétumaihoz, hogy azt már meg kellett gyónnom (gyónni: részben mint bálványimádást, részben mint szerelmi kertelést), ugyanakkor a nem-értés, a kísérteties nonsens, a tárgyakkal való anarchikus ellentmondás hangulatát, az idegenszerűséget, a malaise-t, szinte politikai élességű hazugságot: a világ abszolúte *nem* olyan, ahogy a költő azt színészi pózban állítja! Azért tudnám ezt, minden tautológia-rekordon túltéve, stilisztikailag variálni, mert ez a kettősség minden igazi művészlélek öntudatra-születésének misztikus pillanata és hangulata: az abszolút érzéki belenövés, beleparazitáskodás a világba, ugyanakkor egy szöveg, egy másik író izgató *nem*-értése. Az élettel való kapcsolatunk mindig ez a Rilke-hasonlat (kopasz ág és Apolló-szobor): egyrészt incestus, másrészt exkommunikáltság egyetlen közös pillanatban.

Nem tudok betelni ennek a két verstani ténynek találkozásával: szonett és enjambement. Klasszikus, „szigorú" forma és ezen kristály-élek ellen, ezekkel keresztben – mint kubista üvegfalra csapódó kaotikus hullámok, vagy geometriátlan futónövények – a nem sorvégeken végződő, rím-mosó, rím-süketítő „prózai" mondatok. Számomra gyerekkoromban egy ilyen Rilke-enjambement morális, vallási, politikai forradalom volt: a teljes dekadencia, az életemben immár feltartóztathatatlan nihilizmus kezdete. A szülői ház omlott össze vele, hogy a művészet borzalmas szabadsága kezdődjék bennem. És a szonett-forma rímei *mégis* megmaradtak: sőt így, midőn hangsúly egyáltalán nem esett rájuk, sokkal titokzatosabb forma-igézetben, mint a régi versekben. Egyrészt impresszionisztikusan végletekig oldott gondolat- és kép-folyam, másrészt izolált, öncélú, tartalomtól független matematikai forma, mint modern csipke-kesztyűk aszimmetrikus bőrbeteg kezeken – nem örök izgalom-e ez a kettősség?

A szépség és a pszichológiai „igazság" viszonya az impresszionista Rilke-lírában: mikor azt mondja, *„später erst wird aus den Augenbrau'n hochstämmig sich der Rosengarten heben, aus welchem Blätter, einzeln, ausgelöst hintreiben werden auf des Mundes Beben"* (csak később fog a szemöldökből kiemelkedni a rózsabokor, melyről a levelek egyenként a száj remegésén kibontakozva tovasiklanak) – nem tudom sem első, sem utolsó pillanatban megállapítani, hogy ez vajon metafora-*dekoráció*-e avagy az Apolló-arc (és Rilke-arc) lélektanából való analitikus *igazság*? Mi az összefüggés egy-egy metafora autonóm, hogy ne mondjam: autark spórázása és az intellektuális elemző-gesztus között? A kettő teljesen azonos Rilkénél, és ez a viszony (ornamens-vegetáció és racionális ítélet között) kissé rokon-természetű a hasonló és a kihívóan nem-hasonló hasonlatok azonossági viszonyával.

Előbb azt mondtam: Rilke-*líra*. Érdekes, hogy abban a korban, mikor az irodalom, a költészet a teljes szétbomlásig megtelik lélekkel, szubjektivitással, érzéssel, pszichoanalízissel és ideges ön-leséssel, abban a korban, vagyis nagyjából a mai időben *nem* írnak a költők a lelkükről, érzéseikről, hanem többnyire tájakról, tárgyakról. A felfokozott szubjektivitás ab ovo mániákus objektivitást is jelent – az *én* teljes kifejezése, úgy látszik, csakis a külvilág segítségével történhetik. Az *érzés* megfoghatatlan valami: a régi lírában az érzésre vonatkozó *gondolatokat* találunk, a maiban az érzéseket jelképező plasztikus, érzékletes *tárgyakat*. Milyen titokzatos, csábítóan és humorosan „humánus" ív ez: a konstruált gondolattól az érzékelt tárgyig. Milyen érdekes, hogy a régi embernek jellemző vonása a *gondolat*, és a modernnek, a százszor intellektuálisabbnak: az *érzékelés*.

Van egyfajta mű-„egész", mely sokkal inkább torzó, pl. ez a KORAI APOLLÓ is. Ti. a szonett zártsága: a remete zártsága, a magány kristályfalának tapintása; az utolsó rím úgy ömlik bele megelőző párjába (ausgelösst, eingeflösst – kibontakozva, beléáradva), mint kígyó farka a kígyó torkába – ezzel a gesztussal kizárja magát a táplálkozás, az élet, az idő és mozgás világából; a kígyó is, a vers is abszolút egyedülvalóságban maradnak, minden köldökzsinór és gyökérszál elmarad, minden kopoltyú legyezője becsukódik. Egy torzó legalább a mi világunkhoz tartozik, a mi vérünk kering benne is, de egy ilyen *abszolút egész*, csupa izoláló önzés: fölemelkedik, mint Mária a mennybe, leszakad a létről, mint egy csillag az űrben. És éppen ez magyarázza a következetesen impresszionista költő vonzalmát ilyen látszólag (de csakis látszólag!) nem-impresszionista formák felé, mint például a szonett. Az utolsó sor után sokkal több nosztalgia, bizonytalanság, opalizáló nihil van bennünk, mert érezzük az abszolút formává ért forma kikötőből illanását, gömbbé teljesedett szappanbuborék „outward bound"-ját, kiszökését a nyílt óceán felé.

Milyen gyönyörűség rá-rátalálni a „modern rafinéria" bonyolult stilisztikai apparátusa közepette is a költészet örök forrására, témájára, ősmondatára, mint amilyen ez a néhány szó a LIEBESLIED-ben (Szerelmi dal): *„...bei irgendwas Verlorenem im Dunkel"* (valami elveszettségbe a sötétben). Sötétség, kétely, hiány – ebből élünk.

S mellette a mai konkrétumok a MÄDCHENKLAGÉ-ban (Leánybánat): *„seine Nähe, seine Weite, einen Weg, ein Tier, ein Bild"*. Az átlagember éppen ezt a kettőt *nem* látja: a titokzatos űrt egyrészt, másrészt az út útvoltát, az állat állatvoltát és a kép képvoltát.

ERANNA AN SAPPHO (Eranna Sapphóhoz): *„O wilde weite Werferin"* (Ó, te messzi, vad dárdadobó lány) – szép impresszionista játék egy mindennapi szóból, cselekvésből (werfen) mítoszt nagyítani. Persze ez különlegesen németül-írónak való: egy-egy nüanszot a főnév Hegel-olympusára nagyzolni.

A *stilizálás* centrális problémája, három főformája: a) neurotikus cifrázgatás, kalibertelen színészkedés, b) intellektuális *fogalommá*-emelés, német főnév-szexualizmus, c) mítosz. Vajon itt a „Werferin" melyik a három közül? a banális werfen igéből mi lett? póz? intellektuális humbug? élő mítosz? Ahogy az oldó impresszionizmus ráveti magát a zárt szonettre, ugyanez az akvarell- és pasztell-stílus ráveti magát ilyen szoborszerű figurák teremtésére is – a „werfen" tényét nem elkeni, hanem ellenkezőleg, istenszobrot kristályosít belőle.

Egészen téves séma lenne azt mondani, hogy az egészséges ember világának jelképe a szobor és a neuraszténiásé a kaotikus akvarell. Ha már éppen sémákhoz alázkodunk, azt mondhatnók, hogy az egészségesnek jelképe *egy* szobor, a neurotikusé *sok* szobor. A neurotikus ember nem sok elemet olvaszt közös kaoszba, ellenkezőleg, minden nüanszból külön szobrot farag. Éppen ezért külön lélektani fejezet Rilke Rodin-kultusza: a neurotikus plasztika-vágy.

Rilkénél mindig különleges íze van a Ding (dolog) szónak: középúton egy Hans Sachs-i műhelyholmi és a kanti „Ding an sich" (magánvaló dolog) között. Feltűnően sokszor használja: német metafizika és XIX. századi dezillúzió-pilula egyszerre. *„...hinheben über dich zu andern Dingen?"* (emelni más dolgokhoz tefölötted) – hangzik a LIEBESLIED-ben. *„Wie ein Speer bei andern Dingen"* (Mint dárda más dolgoknál) – az ERANNA AN SAPPHÓ-ban. *„...dich weitergeben... allen diesen Dingen"* (téged továbbadni mindezen dolgoknak) – a SAPPHO AN ERANNÁ-ban. Rilke egyik legjellemzőbb sajátossága ez a lebegés német absztrakció és idegesen dús szenzualizmus között. Kedvenc témája egy érzékletes jelenség elvont fogalma, pl. Schritt, Laufen (lépés, futás)

– ilyenkor alig lehet megkülönböztetni a fogalom hullámzását a kép hullámzásától, a logikai érzékiséget az érzékek érzékiségétől. Pszichológiai árnyalat, elvont német gondolat-plasztika és impresszionista kép-plasztika háromsága egészen sajátos viszonyban vannak Rilkénél. Ha íródna egy Rodin-fejezet a Rilke-diagnosztikában, úgy rögtön utána kellene írni ezt a *Ding*-fejezetet: a német absztrakció-technika ellenpontját a szobor-technika után (a kettő persze egy).

Milyen felforgató esemény volt kamaszkoromban a *mint, mintha* kihullását felfedezni. Egy *mint*-tel bevezetett szolid hasonlat és egy *mint* nélküli azonosság között az a különbség, mint egy Kálvinilag *képzelt* souvenir-ostya és egy Tamásilag *tudott* Krisztus-ostya között: két világ. *„Meine Schwestern denken mich und* weben": gondolnak *és* szőnek. Lám, a Rilke-racionalista és a Rilke-iparos egészen naiv közelségben.

„...ich zittere, wie eine Bitte" (remegek, mint egy imádság) – nem mint egy *kérő*, hanem mint egy *kérés*. Az elvont fogalom reszket! Milyen jelentős, hogy egy plasztikus lényt a költő azáltal tesz még életszerűbbé, anyagibbá, hogy egy elvont fogalomhoz hasonlítja. Megfordult a világ: az absztrakció érzékibb, a valóság sápadtabb (ez német világ).

Ahogy az enjambement vitázik a rímmel, ahogy a szonett-zártság a hangulat-oldottsággal, úgy áll ellenpont-viszonyban Rilkénél a konvencionális „nagy téma" a szkeptikus gondolatvilággal. Például a VERKÜNDIGUNG-ban (Angyali üdvözlet) – a művész tudatosan ereszti össze a kettőt: a modern „ungewiss"-légkört (bizonytalan) és az aranyrámás, dogma-szilárd olasz reneszánsz-képet. Ezerszer, milliószor nagyobb élvezet egy konvencionális témát új stílusban feldolgozni, mint új témát új stílusban, ez kétségtelen. A „léha" vers angyalszavai kiszámíthatatlanul izgalmasabbak azáltal, hogy pillanatról pillanatra az *egyház* Üdvöz légy Máriájához hasonlítom tudatosan vagy tudat alatt. Ha egyszerűen arról a modorbeli mechanizmusról lenne szó, hogy a hittétel hit-szigora helyébe a kétely és az esztétizmus színes labilitását teszi a költő, akkor a dolog nem érdekelne: primitív és értelmetlen volna. Az érdekesség és a nagy játék abban rejlik, hogy Rilke az impresszionisztikus bágyadtságból, a kissé blazírt és dekadens kételyhangulatból éppúgy *hit*, éppúgy csoda, éppúgy teológiai valóság hangulatát tudja kelteni, mintha a katekizmust idézné.

Talán távoli (vagy közeli?) rokona ez a jelenség annak, hogy a nagy misztikus éppen blaszfémia-metaforákkal tudja legjobban kifejezni Isten-szerelmét. (Barth DOGMATIK-jában olvastam ezt a Tillich-idézetet: *„Diese Aufhebung, dieser dem religiösen Akt immanente Atheismus ist die Tiefe des religiösen Aktes."* (Ez a felfüggesztés, a vallásos ténykedésben létező állandó ateizmus egyenlő a vallásos aktus mélységével.) Nem is zárójelek közé kellett volna tennem Barth nevét, hanem címnek adni: nem úgy kezdődik-e ez a Rilke-vers, mint a DOGMATIK, az Isten-*távolság* gondolatával? *„...wir sind ihm alle weit"* (mindannyian távol vagyunk tőle). És a vers nem egyszerűen azért lehel valami hitszerű légkört, mert szép, hanem mert olyanformán „hitetlen" (hogy egy durva és veszedelmes szót használjak), mint az idézett sor. Az angyal elfelejtette, mit mondott néki az Isten. Márpedig a szórakozott, melankolikus angyal képénél lehetetlen nem az analogia entis-tagadó protestánsokra gondolnom: ők is ilyen fáradt angyalok, akik Istent oly abszurd fokon Istennek és nagynak érzik az emberhez (vagy angyalhoz) viszonyítva, hogy minden precíz Isten-analízistől rezignáltan tartózkodnak. Rilke angyala is: nem annyira elfelejtette az üzenetet, mint inkább meg sem értette: angyal és ember de natura nem értheti az Istent. Amennyire (legalábbis számomra) az analogia entis tagadása a képzelhető legillogikusabb *elv*, épp annyira nagy-

szerű metafora, vagy mondjuk „metaforikus állapot" az Isten-imádásra, olyannak is, aki vad híve az analogia entis-elvnek.

Ezzel az *„alle weit", „ich vergass", „so ungewiss", „Mein Wort verlohr"* (mindannyian távol, elfelejtettem, oly bizonytalan, felejtém szavamat) – hangulattal szemben áll a refrén: *„du aber bist der Baum"* (de te vagy a fa). Érdekes volna összehasonlítani Rilke metaforáit (vagy azoknak egy csoportját legalább) az angol XVII. századiak metaforáival: Crashaw, Herbert, Traherne nyelvével. Arról szó sincs, hogy ennek a szembeállításnak *(„du aber bist der Baum")* valami olcsó panteisztikus allűrje volna. Ez a *Baum* semmi esetre sem a „természet". Úgy hiszem, itt megint arról van szó, amire már céloztam: egy-egy tárgynév titokzatosan függőleges mérleg-nyelvként lebeg a nyers konkrétum és az üres „valami" (Ding) között. Ez a *Baum* lehet klorofill-dús hasonlat, de lehet odadobott rafinált tárgyszerűség is; lehet, hogy a vers jelentés-csúcsa, de nagyon lehet, hogy a vers a tudatalatti mélye.

Érdekes még a három lépcső-fokozat: bizánci ikon, olasz reneszánsz Madonna és végül a Rilke-annunciáció között. Az első még személytelen figura, ideális ember-séma; a másodikon az istenit már konkrét ember-modellek képviselik, élő olasz nők és férfiak; a harmadikban a „profanizáció" (de mint mondtuk, egyúttal szanktifikáció is, à sa manière) oly fokú, hogy már nem emberek, hanem a kokett tudatalatti képviseli az isteni dolgot.

Hamarjában háromféle hasonlat-típus jut eszembe Rilkével kapcsolatban (Horváth János pulzusát érzi az ember jobb kezében): 1) váratlanul a versbe dobott idegen tárgy; 2) a plasztikus, gazdagító, tárgyával egybe-keringő hasonlat; 3) végül a XVII. századi típus, mikor az egész vers egyetlen hasonlat minden részletének kizsákmányolása, a hasonlat egyúttal már rendszer és kompozíció, annyira kihasznál minden plasztikus megfelelést, hogy már egyáltalán nem képszerű, hanem elvont, „szillogisztikus point". Fölösleges mondani, hogy ez a három típus állandóan keveredik.

Mikor ezt olvasom Szűz Máriáról: *„Du bist ein grosses, hohes Tor, und aufgehn wirst du bald"* (Hatalmas kapu életed, s megnyílsz hamar...), szinte hallom a Crashaw-sorokat, melyek ezt a témát a végtelenségig figurálják, variálják. Kétségtelenül különleges élvezet a két vadidegen, ellentétes potenciát: a tudatalatti *infra-sens*et és a XVII. századi *ultra-sens*et egy költőben, gyakran egy strófában egyszerre érzékelni.

A mai gondolkodás és művészet mindent ad absurdum futtató technikája jól látható ebben a versben: mivel itt Szűz Mária az események célja, ő a főhős – ez úgy érvényesül, hogy maga az Isten, maga az angyal, krisztusi megváltás-hír mind elhanyagolható mennyiségekké homályosulnak: a dráma hősnője abszurd fokon hősnő és centrum *(Du aber bist der Baum)*, hogy nincs is dráma, színpad, kör, melynek centruma legyen.

Hányszor néztük le mint alantas fin de siècle affektációt a két véglet találkozását: a primitivizmusét és a neurotikus lélekelemzését. Pedig mindkettőnek külön-külön is, meg ellenpontozottan is örök a charme-ja. Itt a primitivizmus, a legenda-utánzás ilyesmiből áll: *„Ich spannte meine Schwingen aus und wurde* seltsam *weit"* (Kiterjesztettem szárnyamat, *sajátságosan* kiterjeszkedtem). A „seltsam" szóban a gyermeki angyalok csodálkozása jut kifejezésre. Majd a pszichologizálgatás a vers végén: *„vollendete dir tausendeinen Traum"* (beteljesítettem ezeregy álmodat) – az angyal nem egyetlen isteni Igazság szolgája, hanem Mária teológiátlan, determináltan (orvosi értelemben vett) „női" neurózisainak támaszpontja csupán. Persze ez sem távolról, sem közelről nem éles – pillanatnyi illatszer csupán élő virág helyett.

*

Az illat, úgy is mint valóság, úgy is mint egy művészi technika jelképe, az impresszionizmus istennője. A virág hozzáférhetőbb, tapinthatóbb ugyan, de nem hoz ekszтázisba; az illat misztikusan semmi-arcú, de egész testünket felrázza, átalakítja. Nem szép teológia-e az impresszionizmusban az, hogy a szaggal, az illattal tette testünkebbé testünket és nem testekkel?

(2)

Van-e szebb idő, mint egy ünnepnap délelőtt, záporos és tornádós éjszaka után: lemosott, lemart minden, rom és tisztaság egyszerre. Hegyen lakom, de a szél oly erős, hogy kévékben hajtja fel a Dunáról a víz-szagot. Furcsa a hidegség és iszap együtt: a higiéné fehérsége és a romlás bűze. Különös ez a nápolyi tengerszag hegytetőn, erdő közepében. Fehér világosság, mint egy tejüveggel falazott műteremben. A szél tépi, nyomorítja a fákat: megszokott zöld bokrok egyszerre rikító kékek, amint fonákjukat mutatják; tűlevelű fák a szél által egybegyúrva elvesztik minden vonalkásságukat, s úgy néznek ki, mint a kelkáposzták. Vad moduláció-tobzódás az egész vonalon, a növények szín- és forma-hangnemei úgy változnak a fütyülő szélben, mint a vízimalom lapátjai a vízben. S mialatt a fák minden képzelhető belső ág-csoportosításon mennek át, mintha végítéleti flagelláns lelkiismeret-vizsgálatot tartanának – azalatt a horizont tisztább, világosabb, nyugalmasabb lesz, mint egy üveglemez széle. Ugyanaz a szélvihar ilyen ellentétes hatást ér el: közvetlen környezetemet felforgatja, a végtelenség végességdiadémját meg kristályosítja. Szinte csengenek a precíziótól a lapislazulira mosott távoli hegyek. Éles hegy és szétdúlt erdő összefüggése azokra a jellegzetes zongora-variációkra emlékeztetnek, melyekben a basszus a témát hozza akkordokra erősítve, alattomosan, de diadalmasan (esetleg más hangnemben, mint ahogy eredetileg szólt) – a szoprán pedig tengernyi figuráló futamot tajtékzik föléje: első a hegy, második a lomb.

(3)

Mondénség és mitikus erejű természetesség szembeállítása: egyike az ész legszégyenletesebb balfogásainak. Mikor a szalonfiú ebéd után a vendéglőből hazaszalad, hogy a délelőtti skót sport-nyakkendő helyébe egy délutáni, kis-estélyi sötétkék selymet kössön – és kineveti őt a magát esetleg orfikusnak címező mythos-monger, mítoszárus: nagyon rossz témát keresett mulatságára. Az, aki elemi szükségét érzi, hogy a mellén más szín és más anyag díszelegjék délután, mint délelőtt, jobban átéli a délelőtti és délutáni napfény ősi különbségét, mint az, aki a „divattal mit sem törődve" (auch eine Tugend? hát ez is egy erény?), német magántanárok stréber-dioniziája szerint lelkendezik mitikus konkrétumok után papíron: cilinderben és úszótrikóban, svájcisapkában és szmokingban. A mondénség még ma is vallás-alakú vallás; lényege a természet (szezónok!) és az azt követő rítus. Milyen meddő kamasz-lafatyolás ehhez a szenvedélyes tett-komplexumhoz képest az egész német Urnatur- és Ursymbolpedantéria, elvetélt költészet és elvetélt filológia tehetetlen bosszúérzése.

(4)

Értelmetlen dolog a „matematikus" agyvelőt a „rendszerezővel", komponálóval azonosítani. Kizárják egymást. A kompozíció, a rendszer mindig valamilyen plasztikus modellálást jelent egy képzelt, építészeti értelemben kiterjedt logikai térben. A „rend", a „szabályos" vagy „szimmetrikus" forma (ha elvont gondolatokról van szó, akkor is!) mindig vitális, organikus és ennélfogva a lehető legkönnyebb úton neurotikus tulajdonságok. Márpedig a matematikus agynak ezekhez a vitális forma-képződésekhez, organikus kompozíciókhoz semmi köze sincsen. A matematikus agy logikai vibrációkban él – éppenséggel nem keresi a logikai plasztikát, megpihentető formát (vagyis rendszert), mely mindig a szenzuális természet tulajdonsága. A „rend" nem racionális, nem intellektuális tulajdonság, hanem tiszta biologikum. Mi sem jellemzőbb, mint hogy egy matematikus barátom kijelenti: semmi érzéke a festészethez. Hiszen Greco vagy Leonardo úgy foglalnak egyetlen rend-levélbe, rend-gubóba vagy rend-gyümölcsbe három vagy akár húsz egyébként széthulló figurát, mint ahogy az élő szervezet zár és kerekít össze egy halom sejtet szívvé, májjá, bodzavirággá vagy hernyóvá. Ha a természet „matematikus" volna, a sejtek sohasem húzódnának össze egy-egy zárt formába, hanem szabadon lebegnének, szórtan, örökké.

(Szentkuthy Miklós hagyatékából újabb részleteket folyóiratunk 1989. decemberi és 1990. februári számában közlünk.)

Szántó Piroska

A RÓMAI JOG

Elment az eszem, hogy most kezdem megszeretni Pestet? Most, ezerkilencszázötvenben? Mikor még csak ősz óta lakunk itt, a sötét Belvárosban, az Egyetem utca sarkán? Hiszen már a Félgyertya is negyedgőzzel működik, a bedeszkázott ablakú Centrál valami jegyelosztó iroda lett, a hentes ajtajában madzaggal összefűzött üres disznóbeleket rezegtet a huzat, és a nagy darab valamiről, amit a kirakatban látok, felvilágosít Huncz úr, a hentes, hogy az tevehús? Csakugyan, rajta van a körbélyeg: Marokkó.

A pici műhelyek élvezetes tömege, ahol egy körséta alatt megcsináltathattam a zseblámpámat, a táskám leszakadt fülét, vehettem mézeskalács karácsonyfadíszt, és megnádaztathattam a hintaszék ülőkéjét, eltűntek vagy beljebb húzódtak a hátulsó helyiségbe, a függöny mögé, s még jó, ha nem az udvar mélyére vagy a fekete semmibe. Hol vannak Krúdy „belvárosi suszterei"? A kesztyűseit nem is keresem, azok az igazi Belvárosban *voltak*, és nem itt, a Vámház körút és az Egyetem utca között, a Hatvany kapu és a Hét bagoly tájékán. Pintér utca, Só utca, Szarka utca bújik meg a

mégiscsak Váci utca s Veres Pálné és Molnár utca között, de ezekkel együtt félrehúzódik finnyásan még a Dunától is, ez a tájék félreérthetetlenül közli, hogy semmi köze a Korzó Belvárosához, sokkal inkább a Nagycsarnokkal rokonszenvezik. A nagy múltú Csarnok bámulva tátja a kapuját egy megtermett, kucsmás férfiúra, aki rongyos háncsszatyrot lobogtatva a kezében, harsányan hirdeti: – Fülezést vállalok! Itt, helyben való fülezést vállalok! – Italbolt a szomszédos Páva utca sarkán valaha rezideáló késessel, még szomorkodik is egy rozsdás olló a kirakatban, az üzlet zárva. Az italboltban lucskos asztalokra könyökölve „kevertet" isznak, én is bemerészkedek egy Bambira, s rezignáltan állapítom meg, hogy cipőíze van. A Szerb utcai templom gyönyörű régi fala felett összeveri a kopasz ágakat a szél, mintha fejcsóválva helyteleníténé a falra ragasztott gondolatébresztő plakátokat, öt van, egyforma lelkesen biztatnak vas- és fémgyűjtésre a béke védelmében. De a kövezeten gyűlő tél végi tócsákat kerülgetve megint csak boldogan követem szemmel a Molnár utca enyhén hajlott ívét, de mégis a Váci utcába fordulok be, hogy ránézhessek XII. Károly emléktáblájára, aki erre lovagolt át a török hadak elől, hiszen azt sem mulasztottam el a Csarnokba menet, hogy végighúzzam az ujjamat az 1837-es árvíz vonalának a jelzésén, hadd kísérjen el egy darabon Wesselényi dereglyéje és Kárpáthy Zoltán jégrobbantó rakétájának a dörrenése. Az Irányi utca felé kerülök, sajnálom, hogy nem Irinyi, hisz a gyufát magyar ember találta ki, ez megvigasztalna a pékbolttá vedlett cukrászda kirakata előtt, ahol ma már elfogyott a kenyér, de a jószívű boltos előhalász nekem egy fél kiló tegnapit, jól van, úgyis pirítóst csinálok estére. Indulok is haza, az ugyancsak nem működő, régi, szépséges patika felé, s fordultomban nekiütközök valakinek, borzasztó, hogy folyton másfelé bámészkodok, nem az orrom elé nézek vagy a lábam alá. Úristen! Ki ez az ember?

– Károlyka, drágám!

– Peroska! Csókolom a kezeit!

– Ezer éve nem láttam!

– Százezer éve, Peroska! Annak már százezer éve.

Igen, százezer éve múlt a Nádor utca 28. V. emeletének. Boarding house – mondtuk, csúfolkodva is, büszkén is, arra a tizenkét szobára, meg a Kerek úrék, a gondnokék lakására és a három, a folyosón át megközelíthető fürdőszobára, amire a lelemények, de láthatatlan háziúr felosztotta a hajdani polgári lakásokat. Mindenesetre óriási haladás, előkelőség és feltörés azoknak, akik itt szereztek szobát, nincs albérleti házinéni, aki sikoltozik, ha kimos az ember egy pár harisnyát, vagy felgyújtja a kislámpát is, ha olvasni szeretne, és nem elégszik meg a mennyezeti magasságban hervadó huszonötös villanykörte pisla fényével, nem is szólva a sűrű, ellenőrző benyitásokról és a vendégek gaztettekkel való gyanúsításáról. Kellemesen tarka a lakók foglalkozása, akad zongoraművésznő és tisztviselő, grafikus házaspár kutyával, együtt élő egyetemista fiú és lány, festőnövendék és gyakorlóéves tanár, angoltanításból élő műszaki rajzoló és bírói vizsgára készülő ügyvéd, de mivel többnyire baráti összeköttetéssel kerülnek ide a lakók, hát mindenki fiatal – bár én, a húsz esztendőmmel például nem tartom fiatalnak a harminchoz közeledő Csörte Károly doktort. És van némi osztálykülönbség is – Kormos Mari, aki minden vasárnap délelőtt óriási csésze igazi kávét hoz be nekünk (Pannival lakom, persze), a gazdag réteghez tartozik, ahogy az egyetemista házaspár és Csörte doktor is. De csak Csörte doktor próbál társadalmi életet szervezni ezek között a különben csak a fürdőbe menet és a kulcsleadásnál találkozó népek között, amennyiben minden szombat este bridzspartit rendez a szo-

bájában, ahol rettentő előkelően még teát és pogácsát is kínál, ami a harmincas évek végén nagy földi gazdagságot és előkelő tempót jelent. Én tökéletes antitalentumnak bizonyulok a bridzsben, de mindig éhes lévén, első alkalommal önkéntelenül feljajdulok: „Jaj de jó ez a pogácsa" – ami mérhetetlenül megtetszik Károlykának, s a továbbiakban állandóan így kínál: „Jaj de jó ez a pogácsa, Peroska!" Aztán egy szombat délben kicsit habozó arccal kopog be, enyhén szólva egyszerűen berendezett szobánkba. (Saját bútorát hozza ide mindenki, Panni meg én két sodronnyal, hat, asztalnak és széknek is használható fakockával és egy függönnyel eltakart fafogassal rendelkezünk.) Károlyka szépen vasalásra húzza a nadrágját, ahogy leül, s tétovázva mondja:

– Nem akar jól összeállni ez a bridzs. Szőcs Muki jó, Micike (ez a zongoraművésznő) jó, maga, kedves Peroska, már megbocsásson, de csak „asztalnak" jó, hát talán nincs kifogása az ellen, ha betanítom a Máriát.

– Nekem? Kifogásom? Mária ellen? Hogy képzeli?

– Kedves Peroska, most már fél éve, hogy együtt lakunk itt. Én figyelem ám az embereket, és magukról – ismét a bocsánatát kell kérnem – lesír a tisztesség. Mária pedig...

Mária dr. Csörte barátnője, mert neki az is van. – Most fotelkorszak következik nálam – hunyorított rám, mikor egyszer hazajövet láttam, ahogy két munkás egy óriási berzsert hurcol be a szobájába. Igaz, mikor látta, hogy milyen értetlen pofát vágok, bővebb felvilágosítással is szolgált:

– Mária örülni fog neki. Nem szeret megágyazni.

Ezt már megértettem, és óriási mérgemre s az ő csodálkozására fülig vörösödtem – mire iszonyú bocsánatkérések között vagdosta össze a bokáját, hogy, hogy ő nem akart megbántani, és jaj, igazán. Mária különben körülbelül a legcsúfabb nő, aki isten ege alatt két gyönyörű lábon szaladgál, akkora az álla, mintha szakállnak termett volna örökké félig tátott szája alá, úgy néz Károlykára, mint egy istenre, majd elfolyik a szeme, és klarinéttiszta, rendkívül vastag hangon szókincse nagy részét kimerítő szólamát eregeti: „Jaj de érdekes ez a Káárolka!" Akkor is ezt mondta, ha nagy ritkán, egy üveg parfümöt vagy egy tucat monogramos zsebkendőt kapott Csörte doktortól, amit ugyanezzel a kommentárral, „jaj de érdekes ez a Káárolka", mutatott meg nekem.

Kedves, jó leány volt – ugyan mi kifogásom lehet ellene, bolond ez a Károly. Különben Mária kártyazseninek bizonyul, néha két pengőt is nyer egy este, ha pénzben játszanak, ami akkoriban, a hűszonnyolc filléres órabérek idején igazán sok volt.

Károlyka persze tudja, hogy egy jövendő bíróhoz és elegáns, nagyra menendő fiatalemberhez csak átmenetileg való egy ilyen Mária, s ennek a véleményének hangot is ad. Makulátlan fehér selyemsállal, tündöklő cipőben, fényes csatos aktatáskával tűnik el reggelenként a közeli Markó utca irányába – még gondolatban sem szívesen követem.

– Majd ha én is Töreky leszek, nem a Fábiánnál fogok ebédelni – gyűri be a szalvétáját a gallérja alá, a sarki kifőzdében, ahová Pannit is, engem is beprotezsál –, s nem Mária lesz a fotelkorszak hősnője, és képet fogok venni magától, kis művésznő – hiába, ilyen plüssterítős, likőrös poharas stílusa volt, s tisztelte, ami tiszteletre méltó, Végvári költeményeitől kezdve a nászéjszakán elvesztendő szüzességig. És most, hogy majdnem tíz éve nem láttam már, itt, a Váci utca és a Kaas Ivor utca sarkán boldogan ugranék a nyakába, de nem lehet. Tele van a kezem háziasszonyi kellékekkel,

üveggel, szatyorral, kosárral, és hihetetlen, de neki meg egy köteg léc van a hóna alatt, ő se teheti le a földre, a téli latyakba.

A régi fehér selyemsál sárgultan tekeredik a nyakán, télikabátja kopott és – úristen! – pecsétes és foltos, a varrott világos bőrkesztyűje szétvált a varrások mentén, minden erőmre szükségem van, hogy ragyogó hangon kérdezzem:

– Mi van magával, drága Károlyka?

– Asztalosműhelyben dolgozom, emlékszik, mindig szerettem én fúrni-faragni. Itt, egy kis asztalosnál vagyok egyfolytában, mióta kijöttem.

– Kijött? Nem jól értettem? Doktor Csörte Károly egy asztalosműhelyben dolgozik, és... hát honnan szokás „kijönni"?

– Igen. Kijöttem, azaz kiszabadultam, tudja. Nem igazoltak negyvenötben.

– Nem igazolták? Az istenért, miért nem hívatott engem? Hiszen én elmondhattam volna, hogy...

– Nem, nem, Peroska. Majd egyszer elmesélem, ha megengedi.

– Megengedem? Jöjjön fel, most, rögtön, velem. Itt lakunk az Eötvös Loránd utca tízben. Jöjjön!

– Most nem lehet. Késő estig dolgozom ma, sok a munka.

– Hát akkor holnap, de biztosan. Panni is örülne magának, most is együtt lakunk, gondolhatja. Elváltam G.-től. És holnap Pista sincs odahaza, beszélhetünk.

*

Sürgősen vajat kellene szereznem, hogy pogácsát süthessek. Tea van, persze, nem angol, amilyent őnála ittunk a Nádor utcában, de a grúz tea igazán jó. Ha volna még a világon nikotexes Extra! Jaj, istenem. Ünnepélyesen szeretném fogadni, szeretettel, hiszen nem felejtettem el semmit, dehogy. És el sem tudtam képzelni, ki sem néztem belőle, hogy...

*

Ezerkilencszázharminchatban buktam le másodszor. Teljesen légből kapott, alaptalan ügy volt, csak a színhely veszélyes: katonapolitikai osztályra vittek. De miután napnál világosabban kiderült, hogy hiába töltötte éppen a katonaidejét az a fiú, aki időnként fel-feljött hozzánk, a Nádor utcába, mégsem bízott rám katonai titkokat, és én nem adtam tovább a nem ismert katonai titkokat a nem létező szovjet kapcsolataimnak. Csakhogy rendnek muszáj lenni, a katonák átadtak a polgári hatóságnak, hát megidéztek a Szemák-tanács elé, feltételezett „hűtlenség" gyanúja miatt, ez a hazaárulás fedőneve a Törvénynél. És Károlyka akkor már a Szemák-tanácsnál dolgozott, tudtam. De természetesen egy szót sem szóltam neki, minek? Ő szólt nekem, a sajátságosan udvariaskodó, körülményes módján.

– Peroska drága, nem menne be a szobámba egy félórára? Máriát várom, de le kell szaladnom valamiért. Ugye megteszi, hogy beengedi?

Örültem, hogy bemehetek, mindig jó meleg volt nála, mi csak ünnepélyes alkalmakkor fűtöttünk be, sikerült is megvetnem az alapját további életemet végigkísérő váll- és nyakfájásomnak. Nem a fotelbe ültem le, persze, hanem az asztalhoz. És ott volt kiterítve, nem lehetett nem észrevennem, a jövendő tárgyalásom egész anyaga. Jegyzőkönyv, kommentár, minden, csak bámultam, és megkönnyebbülve olvastam el, kétségtelenül szándékosan hagyta ott, hogy ne féljek a tárgyaláson, az égvilágon semmi okom sincs rá. De hát szabad ezt neki? Hazahozni az anyagot, és méghozzá

megmutatni az idézettnek, hadd lássa, hogy nem válhatik tanúból vádlottá? Lehetetlen. Nem vagyok se fia, se borja, se kutyája, se macskája.

– Nem, ezt nem lett volna szabad magának, Károlyka. Ennyit én is értek hozzá.

– Talán nem lett volna szabad, kedves Peroska. De én úgy tanultam a római jogban, hogy minden delikvenst mindenről tájékoztatni kell. És a római jog karcolhatatlan gyémánt.

*

Most hát itt ül velem szemben a hallban, ez még a legmelegebb helyiség eszméletlenül nagy, zegzugos, jóformán csak könyvekkel és képekkel bútorozott lakásunkban. Pistáék a házuk leomlott falai közül csak egy-két bútordarabot tudtak kihalászni, nekünk meg – hát igazából sosem volt rendes bútorunk festőállványon és polcokon kívül, Pista csak elbámult, amikor először ült le nálam a fafotelbe, ami pedig a legkényelmesebb ülőalkalmatosságnak számított a régi Korniss–Szántó-féle lakásban. Hatalmas, öreg, körfolyosós sarokház ötödik emeleti szöglete ez a lakás, közvetlenül a rommá omlott hátsó lépcső és az egérfarm mellett, ahol Cyrano, a szürke csíkos macskánk percek alatt dudává gömbölyödik – szerencsére kiváló egerésző, neki nem kell húsjegy hozzá, s nem is kell sorba állnia érte. És isten tudja, miért, de két előszoba is van nálunk, hát Panni észrevétlenül tud eljutni a gyönyörű, zöld cserépkályhával büszkélkedő, ám teljesen fűthetetlen szobájába, igaz, a szén és fa is csak jegyre kapható. A mi két szobánkba bebámulnak a Károlyi-palota tetején ágaskodó címeroroszlánok, még innen a hallból is látom őket, nézem is, mert Károlykára alig merek ránézni. Valahogy tétován nyúl mindenhez, pedig igazán ünnepi asztalt terítettem elé, édes-kedves barátnőm, Golyó, mint az isten mannaosztó megbízottja, délelőtt váratlanul megjelent egy üveg orosházi borral – pedig ő Csáki-Maronyák felesége, aki a Nagy Férfiú portréfestője, de Golyó mégis szeret engem, pedig énvelem már egy évvel ezelőtt közölték, hogy nem vagyok festő. S Pista sem író már. Pogácsát is sikerült sütnöm, ellenálltam Juci rábeszélésének, aki „vízenkullogó"-t akart csináltatni velem mindenáron, mert ahhoz nem kell elhasználni a drága kincs vajat, amit Baglyas bácsi szerzett, a házunk előtt posztoló hordár. Gondoltam, az utolsó példány ebből a műfajból, de tévedtem, mert Pista látta, amint a papírral párnázott kisszékén ülve, emelt hangon szónokolt három másik hordársapkás idős férfiúnak – ez lenne a hordárok szakszervezete? Golyó almás pitét is hozott, s mikor összecsókoltam érte, és megmondtam, hogy kit várok, már futott is haza, és hozott még egy marék mandulát is, meg kölcsönlopott egy cserép kókadt ciklámént a folyosójukról. De még az ünnepi piros teáskannáját is kölcsönadta, hogy a pompa annál észvesztőbb legyen. De Károlyka szemét nem lehet ilyen könnyen becsapni.

Bámulva néz körül, s erős torokköszörülés után kiböki:

– Hát én azt gondoltam pedig, hogy legalábbis miniszter lesz most, kedves Peroska.

Nem Károlyka az első, aki ezt dörgöli az orrom alá, többen csodálkoznak, hogy én, a régi kommunista, így élek, s nem tartottam a markomat felszabaduláskor, hogy most kérem a megdicsőülést, a nagy állást, egyáltalán a díjazást és a kárpótlást azért a nagyon kevésért, amit csináltam. Undorító. De most mondjam el neki, hogy még festőnek sem minősülök, csak sokszorosító grafikusnak vettek fel a Szövetségbe, mert nem tudom azt csinálni piktúrában, amit most követelnek? És hogy életemben sem csináltam sokszorosító grafikát? Hogy igazán nehezen élünk, Pistának rengeteg a kö-

telezettsége, s kevés a lektori fizetése, s fordít, nem jelenhetik meg? Hogy Panni tanár, német–francia szakos, s nem a szaktárgyát tanítja borzasztóan kevés pénzért? Hogy rettegünk az éjszakai csengetéstől, hiszen én a diákperben együtt ültem Rajkkal? Lehetetlen. Nem tehetem. Senkinek sem beszélünk erről, éppen Károlykának jajgassam el, hogy én „nem így képzeltem", s hogy Rajk nem áruló, egyszerűen nem fér bele a képletébe. Ennek a tönkrement, zavart embernek, aki most végre hátradől a fotelben (rongyos a karfája), mert eddig csak a szélén mert ülni?

– Jaj, miket beszél, Károlyka – kacagok fel, magam is hallom, milyen hamis hangon –, tudhatja, hogy én milyen buta vagyok, még bridzsezni sem bírt megtanítani, hogy lehetnék én miniszter? Festő vagyok, no. És könyvborítókat csinálok, sajnos, rosszakat, mert nem tudok betűt rajzolni, de ebből élek. Jaj de jó ez a pogácsa, emlékszik?

– Jó, nagyon. Nem, bort nem iszom, asztmás vagyok, a gyógyszeremre nem lehet alkoholt ráinni. Majd teát inkább, jó fekete teát főzött, kedves Peroska.

– Elmondja nekem, Károlyka?

– El. Nem szégyen, igazam volt. Elítéltem egy zsidóasszonyt, mert csomagot küldött az urának, aki Oroszországban volt, munkásszázadban. Oda nem volt szabad csomagot küldeni. Egy magyar katonával levelet küldött a munkaszolgálatos az asszonynak, hogy éheznek, és nincs meleg ruhájuk, ez is tilos volt persze, mert nem a tábori postával küldte, hanem egy katonával. A zsidóasszonyt feljelentette a szomszédasszonya, hát tárgyaltuk az ügyét.

– Igen. – Ennyit is alig bírok kinyögni. Dehogynem volt szabad csomagot küldeni, de csak a megadott tábori postaszámra, hivatalosan, igen, éppen csak nem kapta meg a címzett. Minden hónapban küldtem én is Jóskának, a tábori posta számjára, mert kaptam tőle néha egy legálisan cenzúrázott lapot, másfél év alatt hármat. A lapon a postaszáma volt, egészséges vagyok, más semmi. Egyetlenegy csomagot sem kapott meg. Mikor kirakták a kórházvonatból, a miskolci állomáson, egy szál rongyos pokrócba volt csavarva. Se cipő, se semmi. A többieken sem. Soknak még keze se volt, lába sem.

Károlyka folytatja, pedig látom, nehezére esik azért:

– Aztán a tárgyaláson a zsidóasszony bevallott mindent, azt hitte, hogy használ az neki. Hogy az a katona milyen emberséges volt, elhozta az ura levelét, s vállalta, hogy ő maga átadja a csomagot, mert sajnálja őket, s hogy nekik, a honvédeknek is micsoda rossz dolguk van, rossz ellátásuk, rossz ruhájuk, hát még a munkaszolgálatosoknak, csuda, hogy még élnek. Tisztára lázítás!

Károlyka a pohár után nyúl, s egyszerre hajtja le a vörösbort. Én is iszom egy kortyot, mintha jeget innék, nemigen tudok beszélni.

– Képes volt rávenni egy becsületes magyar katonát ilyesmire, még pénzt is adott neki érte. Megvesztegette!

– És elítélték?

– Természetesen. Vesztegetés, lázítás, háború idején a törvény kijátszása. Márianosztrára került, onnan elvitték a foglyokat német munkatáborba. Ott aztán – megint a pohár után nyúl, telitölti, megissza. A keze után kapok, de már késő.

– Hagyja csak, Peroska. Meghalt, nem jött vissza.

– Mi lett a katonával?

– Nem tudom, hogy odakint mi lett vele, nemigen vették szigorúan a frontkatonáknál az ilyesmit. De a munkaszolgálatos betegen ugyan, de hazakerült negyvenötben, s mikor kiderült, hogy a felesége...

Mi ez? Elájult Károlyka? Nem, csak lecsúszott a fotelből, de még megkapaszkodott a karfájában, gyorsan feltornázza magát. Eddig se volt valami ragyogó színben, de most egészen elsárgul, remeg a keze, nehezen lélegzik. Mit csináljak vele? Honnan kerítsek ilyenkor orvost, telefonom sincs, de nem is hagyhatom egyedül, este van, nyolc óra, Panni még nem jött haza, isten tudja, mit csinál az iskolában, színjátszócsoportja is van, énekkara is, Vali sincs itthon, sötét a kisszoba, Pista meg, tudom, hogy ma nagyon későn jön haza. De úgy látszik, már vége az asztmás rohamnak vagy minek, megnyugodtak a vonásai, a keze sem remeg már. Mit kellene neki adni? Valami dobozból bekap egy pirulát, már mosolyog.

– Látja, még mindig felizgat ez az ostobaság. Nem tehettem mást, el kellett ítélnem. A római jog!!! És a katonával együtt vádolt meg az a munkaszolgálatos. Hogy halálba küldtem a feleségét. Nem igazoltak, és a bíróság – a kommunista bíróság – elítélt. Hogy a törvény betűjét néztem, nem a szellemét, és nem azt, hogy kik hozták ezt a törvényt. Hát kik hozták? A Magyar Szent Korona nevében ítéltem!

Úristen, megint rosszul lesz, sápadt újra.

– Nyugodjék meg, Károlyka, az istenért, most már nem segíthetünk rajta, ne beszéljünk róla többé. Inkább azt mondja el, mi van a Máriával. Tudja, hogy én szerettem.

– Mária felakasztotta magát. Meghalt.

– Ezért?

– Nem. Még negyvenháromban. Megmondtam neki, hogy nem vehetem feleségül, hogy nem is ígértem én azt neki soha. Akkor még volt kulcsa a lakásomhoz. A Nádor utcai szobában az ajtóra, tudja, ahová a kabátomat szoktam fölakasztani, ha azt akartam, hogy ne zavarjanak bennünket. Mikor hazamentem egy délután, ott találtam. Bizonyosan pillanatnyi elmezavar volt, negyven esztendő körül ez előfordul nőknél.

Na nekem is jól sikerült kellemesebb témára terelnem a gondolatait. És már megint iszik, de most meg se próbálom lefogni a kezét, még azt hinné, sajnálom tőle. Most már biztos, hogy berúgott, kásásan buknak ki a szavai, a mássalhangzói összekeverednek.

– Maga tanult latinul, kedves Peroska, hiszen emlékszem, korrepetált is latinból. A kommunista bíró is tudott latinul. Mikor kihirdette az ítéletet, rám nézett, s azt mondta: *lucus a non lucendo*. Ez végzett velem tulajdonképpen, nem az asztmám a börtönben. Ismeri ezt a kifejezést maga?

Ismerem a kifejezést. De nem tudom lefordítani, csak tudom, hogy mit jelent. És hirtelen ott ülök a félegyházi gimnáziumban, s Iványi, a latintanárunk, két középső ujját befogva támaszkodik öklével a padomra: *„lucus a non lucendo!"* Ami nem odavaló, nem lehet, képtelenség, nem pászol. Mintha az ablakot azért nyitnám ki, hogy sötétséget eresszen be, ne fényt! Mintha a molnár a lisztbe akarná tenni a zsákot, mintha a városszéli vámházban csempész bújna meg. Mit jelent *lucus*? Varga!

– Vilá... nem, liget, berek – javítja ki magát gyorsan Varga, a legjobb latinos.

– Ugye! Mert beleérzed a *lux*ot, jól van, pedig semmi köze a fényhez. De ez benne a csalfaság, értitek? Játék a szavak hangzásával. *Lucus a non lucendo!* Magyarul nehézkesnek érezzük a gerundiumot – most Iványi is megereszt egy viccet: Akár a debre-

ceni diákok nagy botját, a „gerundiumot", értitek?, s az osztály hálásan felröhög, unja már a képes beszédet, ki a fene kíváncsi arra, hogy mi az a *lucus a non lucendo,* mit totojázik ilyesmivel a tanár, nincs is a szószedetben, folyton a latin nyelv tömörségén lovagol, mikor csengetnek már?

Most.

Károlyka lecsúszott a fotelből, lehömpölyödik, nem képes beszédben, hanem „oratio rectá"-ban, az asztal alá. Rémülten próbálom felszedni, nehéz, tulajdonképpen én is remegek, alig bírom felhúzgálni a díványra, teljesen elhagyja magát, csak lóg a feje, a keze, a lába. Lefektetem, sikerül betakarnom, akkor, hála istennek, már alszik is, arcába visszatér a szín, a pulzusa ver rendesen. Horkolva alszik, húzós, nehéz a lélegzete.

Én meg ülök mellette, míg csak szürkülni nem kezd a tél végi reggel. Nem akarok elaludni, szüksége lehet rám mégis. De alszom vagy nem alszom, itt fekszik Jóska a rongyos pokrócban, itt védekezik a törvény előtt a „zsidóasszony", itt beszél az orosz télről egy megviselt, sovány katona, itt lóg a felül üveges ajtón Mária, nyitott száján mint a régi szentképeknél felirat göndörödik: „Jaj de érdekes ez a Kááárolka", és itt világít a képtelenség: *lucus a non lucendo:* bíró a börtönben.

És mire kivilágosodik, Károlyka felébred.

– Nem bírtam a fekete teát, ne haragudjon, Peroska drága. Az ártott meg ennyire. – Tápászkodik.

– Nem mehet így el, várjon, hozok valamit. Bírja a tejet? Van itthon. Kávé, tudja, nincs, pedig most az kellene magának.

Csak legyint a kezével elhárítóan, görnyedten bújik a kabátjába, nem szól, nem fogad el semmit. Az ajtón is szó nélkül lép ki, utánaugrok.

– Hol lakik, Károlyka? Legalább a címét mondja meg, majd kitalálunk valamit, és jöjjön el máskor is, kérem, nagyon kérem...

Mintha meg se hallaná, hátra sem fordul, megy, lassan, hajlott hátára kibukik a valaha fehér selyemsál, megy a hosszú körfolyosón, kanyarog lefelé a lépcsőn, legalább a liftet hozhattam volna fel neki. Mire észbe kapok, kabátot, csizmát húzok, s utánaeredek már eltűnt. Pedig kurta kis utca ez, s mégse látom, semerre. Szemben az Egyetemi-templom kapuja világít, oda is benézek, nincs.

*

Járom a Belvárost, és benézek minden asztalosműhelybe. A régi rómaiak – vagy talán a görögök – megvetették azt, aki sem igent, sem nemet nem mondott a szavazáskor, aki gyáva volt kimondani a véleményét, tartoztam volna egy felmentő vagy egy elítélő szóval Károlykának, adósa vagyok. Évekig benézek minden műhelybe, valami ürüggyel be is megyek lehetőleg, hátha valahol hátul szívja a fűrészport az asztmás hörgőire. De nincs, hiába kérdezősködök, nem, nem is volt itt, sehol, eltűnt.

És eltűnt a római jog.

Kapecz Zsuzsa

FORGÓSZÉL

Eljön az idő, eljön, mint a vihar,
és felkap magával a forgószél,
bőrödből kiráz, és kivet saját
életedből, kényelmes odudból,
a pasztell szőnyeges, fehér falú,
könyvekkel zsúfolt menedékből,
eltűnik a tarka bögrés, növényekkel
bélelt reggelizősarok, az esetlen,
esztrádzenét üvöltő rádió, a szoba
közepére hajított zoknik...
Őszinte idő lesz, egészen a tiéd,
mert szemed-szád eltömi majd
a hitszegések, ócska kis árulások
felgyülemlett hordaléka, hányadéka
és öklendezésed odakerget a
környező elpuhultság segédeszközeit
roncsolni. Rohanj csak, használd ki még,
ami megadatik, kaparj magadnak
ezt és azt, emezt és amazt, ezecskét
és azocskát: legyen összkomfortos
a ketrec. Jön majd a forgószél, felkap,
sebesen sodor magával
téged, a videón felnőtt ősembert,
por zúdul arcodba, és elhagyottan
fekszel a forró sivatagban,
krémekkel ápolt kezed víz után kotor.

NYÁRUTÓ

Furcsa, trópusi évszak, a borongós
ég alatt kábult tekintettel izzadunk,
vagy csak ülünk a sötét szobában,
szótlan, és odakinn fülledt eső
fényesíti a leveleket. Szórt fény
hull a fákra. A szél most másfele jár.
Már minden sértés elhangzott.
Pillantásunk nem találkozik, betévedő,
kósza fénypászmákat követ. A párás
kertben remegnek a növények, aggódó
testük megfeszül, és nem közvetítik
az ősi megbocsátást, csupán saját
törékenységünk hajlékony követei.

Wilheim András

A LA RECHERCHE...

Mi másnak lehetnénk nyomában, zenéről szólva is az ismert címmel, mint az eltűnt időnek? Talán egyetlen más művészet sem annyira visszafelé tekintő, egy valahai jelent, egy valamikori pillanatot újra felidézni akaró, mint a zene, pontosabban a zenei előadó-művészet, amelyet – már most szeretném jelezni – sokkal szélesebb körű értelemben használok, mint általában szokás. Ahhoz, hogy zenéről vagy valamely zeneműről egyáltalán beszélni lehessen, meg kell szólaltatni azt, vagy legalábbis korábbi ismereteink, hangzásokról őrzött emlékeink alapján, meg kell próbálnunk emlékezetünkkel, belső hallásunkkal felidéznünk. S ezzel máris a kérdés elevenébe vágunk: meg kell szólaltatni, el kell képzelni – de hogyan? Bizonyára lehetne tudományos magyarázatokat is keresni annak megvilágítására, hogy miként is emlékezik vissza valaki egy már ismert kompozícióra, mit idéz föl benne a csak látott-olvasott kottakép; miként épít fel korábbi ismeretei alapján egységes képet egy még soha nem hallott kompozícióról; egy mű címét hallva miként emlékezik vissza magára a zenére: egy absztrakt kottaképre gondol-é, amelyet valamiképpen megjelenít a maga számára, alig körülírható, mégis nagyon érzékletes hangérzetek illúziójaként? emlékeként? ideájaként? – vagy nagyon is konkrét előadásokra emlékszik vissza, esetleg egyetlenegyre, amely szinte lehetetlenné teszi számára, hogy befogadjon, elképzeljen egy esetleg éppoly plauzibilis, számára mégis örökre idegen újabb megszólalást?

Ha valaki zenét hallott, hallgatott már életében, s jelesül, ha zenével foglalkozik hivatásaképpen, aligha függetlenítheti magát ezektől a hangzásemlékektől, dallamemlékektől, egy-egy mű szinte kézzelfogható impressziójától, attól a zenei műveltségtől, zenei kultúrától, amelyet évek során át, szinte észrevétlenül, kialakított magának. Ezeknek az emlékezéseknek a működésmódját leírhatja precízen a pszichológia; szívesebben élek azonban itt most azzal a merőben tudománytalan megfogalmazással, hogy annak, aki zenével foglalkozik, nincs egyetlen olyan régi zenemű, egyetlen olyan stílus sem, amely ne tűnnék ismerősnek, valaha már hallottnak, legalábbis egy valaha már hallott zenére emlékeztetőnek; valami nagyon is konkrét emléknek az eltűnt időből. Természetesen nem egyformán gazdagok ezek az emlékeink: ki-ki több vagy kevesebb zenével találkozott életében, jobban vagy kevésbé mélyedt el a zeneművek megismerésében, s persze képességeink sem egyformák. Mindannyian őrzünk azonban magunkban egy furcsa készséget, amit ki-ki a maga zenei tájékozódóképességének tarthat: egy olyan készséget, amely arra való, hogy zenei ismereteiből, emlékeiből összeálló zenei világát a mindannyiunk számára közösen adatott zene világával kapcsolatba hozhassa. Tudás, gyakorlat, meggyőződés és ízlés a támasza és mozgatója ennek a készségnek, amely végső soron azt eredményezi, hogy bármely – akár frissiben s elsőként hallott – zeneműről is van valamiféle furcsa előzetes benyomásunk, akár a kotta, akár hallásemlékeink alapján; sőt: talán nem túlzás azt mondani, hogy a hallgató, a szakember hallgató pedig különösen, már eleve rendelkezik egy megfoghatatlan, alig tetten érhető, mégis érvényesnek tekintendő interpretációval, amelyet az éppen hallott előadással szembesít, ahhoz méri, annak alapján értékeli, tiszteli, szereti vagy elutasítja.

Nem a kotta tehát az a végső érv, amelyet a hallgató a hallott zenével szembesít, hanem a régebbi zenei emlékei alapján összeálló, felettébb heterogén, elemeit tekintve talán nagyon is sokféle forrásból táplálkozó s minden ízében talán nem is kimunkált, inkább csak érzékelt interpretációs séma. Ez csak részben öleli fel azokat a konkrét kérdéseket, amelyeket egy-egy mű fölvet – nagyobbrészt azokból az olykor alig megfogalmazható ismeretekből tevődik össze, amelyek a zene, a zenélés alapjainak tekinthetők: folyamatosság, formálás, hajlékonyság, tagoltságérzet, képesség az elhangzottakra visszatekinteni, összefoglalni és így tovább, s mindehhez természetesen hozzájárulnak még a szigorúan véve zenei diszciplínák is. Bármilyen zenei mozzanatot hallunk, azonnal mozgásba lendülnek ezek az ismereteink, azonnal reagálunk ezekre a mozzanatokra – s természetesen: azonnal eldöntjük magunkban azt is, hogy egybevágnak-e a hallottak az elképzeltekkel, együtt tudunk-e haladni velük vagy sem. Nagyon hamar kiderül egy előadást hallgatva az, hogy vonz-e minket magához, össze tudjuk-e egyeztetni azzal az ideállal, ami bennünk él, most már nem is csak a zenéről, hanem a zenélésről, vagy rajta kívül maradunk, minden igyekezetünk ellenére. Nem a kritikus ébred fel ilyenkor bennünk, hiszen nem az értelmünk tiltakozik először, hanem a közérzetünk. A zenei interpretáció az a médium, amely – a kortárs zene világát leszámítva – a leginkább eltávolíthat minket magától a zenétől: valamennyien előadók vagyunk, ha nem is tudatosan, interpretációnk van a művekről, s interpretáció legyen a talpán, amely meg tud állni a magunkéval szemben, a magunké mellett – netán, szerényebben, a magunké helyett, egyetlen pillanatra akár, hiszen a következőkben az ilyen előadás már beépül a magunk ideálképébe, s a folyamat immár végtelen.

Ennek az előzetes elképzelésnek, interpretációs sémának a működése alapvetően két síkon történik, párhuzamosan, állandó egymásba játszásokkal. Az egyik sík általánosabb; ezt neveztem az imént zenei tájékozódóképességnek, egy személyre szabott zenei világnak, amely voltaképpen a zenei ismeretek összessége, de mindenképpen koherens egész. Rengeteg olyan elem van benne, amely megegyezik mások tapasztalataival – ezeket az érintkező ismeretanyagokat nevezném összességükben tradíciónak. Ahol sok ilyen tapasztalat és ismeretanyag egyezik a hallgatók tudatában, ott erőteljes a tradíció, mondhatnók: kollektív az emlékezet; ahol gazdagabbak, másfélék, eklektikusabbak az ismeretek, ott végül a tradíciók széthullása, esetleg más alapokon való újrarendeződése következhet be. Ebben az esetben is koherens persze az egyes személyek zenei világa, éppoly működőképes, éppoly gazdagon kimunkált, csak éppen nehezebb vagy majdnem lehetetlen megérteniök egymást.

Az interpretációs séma működésének másik rétege – noha rengeteg általánosítható vonása, közösségi vagy tradicionális jegye van, erősen individuális. Ez az egyéni elképzelések síkja: az ismeretek, elgondolások, tehetség és ízlés egyetlen műre összpontosul. Valamennyi tapasztalatunkat és tudásunkat arra használjuk fel, hogy kialakítsunk magunknak egy határozott képet az előttünk fekvő kompozícióról; valamennyi elemét a magunk kívánalmainak megfelelően rendezzük el, lefordítjuk, értelmezzük a magunk számára a művet, azaz interpretáljuk.

Ennek a két rétegnek az aránya természetesen igen sokféle lehet. Elképzelhető, hogy egy tradíciójában igen élő korszakban az interpretáció egyéni jegyei szinte elmosódnak, de az is, hogy éppen ellenkezőleg, nagyon is fölerősödnek. De hogy a másik végletet is megemlítsem: egy nagyon individualizálódott, tradícióját csaknem elvesztett kultúrában nagyon érzékeny, nagyon egyéni interpretációk is létrejöhetnek, amelyek viszont kiválthatják mindazok őszinte ellenszenvét, akik másfajta tradícióban, a tradíció másfajta egyéni elegyében nevelkedtek, vagy egyszerűen más arányban játszik egymásba náluk az interpretáció két síkja. Szándékosan nem beszélek most a megvalósítás minőségéről, az interpretáció értékéről; kétségtelen, hogy nem elhanyagolható szempont, de minthogy maga is alá van vetve ezeknek a működési elveknek, a kritika, a szavakban megfogalmazódó értékelő interpretáció (amely összeveti a hallottat az elképzelttel) vizsgálata nem vezetne lényegesen más következtetésekhez.

Az eddig elmondottakból két következtetést vonnék le. Az egyik az, hogy minden zenemű, minden zenei megnyilvánulás (legyen az akár előadás, akár egyszerűen csak zenehallgatás) igen erősen tradícióhoz, pontosabban az egyénileg kialakított tradicionális meghatározottságokhoz kötődik. Mindannyiunknak jól meghatározható meggyőződése van arról, hogy számára egy adott műben melyik zenei elem miként működik, mit jelent, miképpen elfogadható. A másik következtetés pedig az a kérdés, hogy miként lehet, lehet-e egyáltalán ezeket a tradíciókhoz kötött zenéket e nagyon is individualizálódott zenekultúra korában, vagy mondjuk így: a sokoldalú tradícióvesztés korában többek számára is elfogadhatóan játszani?

Azok számára, akik ismerik a régi zene interpretációjáról szóló szakirodalmat, nyilvánvaló, hogy e két kérdéskörrel arra a több évtizedes esztétikai és elméleti vitára utalok, amely a zene úgynevezett historikusan hiteles előadása körül zajlik, arra, amit újabb keletű terminussal inkább autentikus előadásmódnak szoktak nevezni.

A lassanként könyvtárnyi méretűvé növekedett szakirodalom áttekintése nem kis feladat – alighanem a zeneszociológiai és interpretációtörténeti kutatások egyik le-

hetséges iránya lesz a közeljövőben a historikus előadásmód elmélettörténetének feldolgozása, egyáltalán: a régizene-játék utóbbi néhány évtizedes történetének megírása. Régen túl vagyunk már a historikus előadásmód híveinek és ellenzőinek debattáns korszakán, hiszen mindkét oldalról elhangzottak már az érvek és ellenérvek, megcáfolni egyik oldalnak sem sikerült a másikat. Úgy látom, lényegében egyik oldal álláspontja sem változott, elvileg újat senki nem tudott mondani, legföljebb értelmesebben, következetesebben megfogalmazni a maga álláspontját. Mégis, ha a legújabb irodalmat olvasom, az az érzésem, hogy a frontok tisztázása után nem ellenkezés és védekezés küzdelméről van szó többé, hanem elfogadva a historikus előadásmód létjogosultságát, elvi hívei és támogatói körében mintha megerősödött volna valamiféle alapvető zeneiséget és minőséget követelő szkepszis. A vitatott jelenségek felsorolása nem új, felbukkantak már ezek a korábbi, harcosabb periódusban is – ami viszont új, az az érvek szigorúbb rendszere, történeti beágyazottsága, legerőteljesebben pedig a különböző stíluselemekből rekonstruált stílusillúziók koherenciájára való rákérdezés. Mintha az fogalmazódnék meg itt, hogy a részek összegénél mindig több az egész; soha nem lehet hiánytalanul felépíteni az apró stílusjegyekből, a leírható, megismerhető, a verbalizálható, az értelmezhető mozzanatokból a stílus egészét. Ezek az elemek soha nem illeszkednek egészen, mindig marad közöttük valami keskeny rés, csak bizonytalanul kitölthető hézag – nem lehet mindent érvekkel és bizonyítékokkal magyarázni. Az elemek persze mégiscsak illeszkednek egymással, egy olyan közegben, amelynek mibenlétét alig lehet meghatározni – hiányát viszont annál jobban érzi az elfogulatlan szemlélő. Lehetséges, hogy néhány év vagy évtized múlva e szkepszis jelentkezését úgy látjuk majd, mint a zenei előadó-művészetben is rendre bekövetkező ízlés- és divatváltozások soron következőjének kezdetét, amikor újra nagyobb szerephez jut az intuíció és az ösztön, ám azt hiszem, hogy ez a kérdésre kereshető válasznak csak az egyik lehetséges és könnyebben megfogható iránya.

Fölmérve és legalább részben elolvasva az utóbbi évek e tárgyban keletkezett, elvi jelentőségű szakirodalmát, úgy tűnik, hogy az egyszerűbb szakkérdéseken kívül mindinkább a zenetudomány felől érkező legitimáció lehetőségeiről és szerepéről van szó. Sőt mintha egy mozgalom önmeghatározásán túlmenően ezen elméleti szakma, a muzikológia lehetőségeiről, feladatairól íródnának a legfontosabb cikkek. Ha korábban úgy tűnt, hogy a régizene-játék mozgalmának elvi újdonságai között az egyik legfontosabb éppen az, hogy miként lehet az előadó-művészetben gyakorlatban is hasznosítani mindazt, amit a zenetudomány a maga speciális eszközeivel és módszereivel a zenéről kiderített – most mellékes az, hogy maguk az előadók voltak-e muzikológus érdeklődésűek és képzettségűek, vagy a zenetudósok kísérelték meg gyakorlatban is megvalósítani kutatásaik eredményeit (bár egy másik elemzésben talán e két lehetőség különbözőségét is érdemes volna megvizsgálni) –, akkor a mostani periódus legfőbb jellemzőjeként az látszik megerősödni, hogy a zenetudomány mintegy önreflexióként megpróbálja megfogalmazni azokat a közvetlen és közvetett veszélyeket, amelyeket a muzikológiai megközelítés az előadó-művészet számára jelent. Megtörtént végre annak elemzése, hogy a régizene-játék éppúgy korhoz kötött, elméletileg korhoz kötött, mint az előadó-művészet bármely más irányzata; annak megfogalmazása, hogy a historikus szemlélet egyfajta zenei lecsapódása annak, amit a műemlékvédelem, a muzeológia képvisel; annak kijelentése, hogy a historikus játékmódok igénye csakis a mi korunkban vetődhetett fel, s bizonyos értelemben nagyon is avantgárd gondolat: szó sincs a választott korszakok hűséges reprodukciójá-

ról, annál inkább egy, a mai korszak gondolkodásmódjából levezethető s annak igényeit kifejező rekonstrukcióról, sőt még inkább újraalkotásról. S kimondatott végre az az ellentmondás, amely mindig is a historizáló praxis mélyén rejlett, ám amellyel a mozgalom legfontosabb képviselői máig nem akarnak vagy tudnak igazán szembenézni, nevezetesen, hogy a történeti praxis mindig *normatív*, értékét mindig valamiféle szabályoknak a teljesítése befolyásolja, míg az interpretáció mindig személyes, sőt idioszinkratikus, és csak annyit tud magába foglalni a normatív érvekből, amennyit a személyes meggyőződés megenged. Egy előadó esetében ugyanis mindig két eredője van egy produkció létrejöttének: az egyik a zenei anyagnak, a műnek a megismerése, feldolgozása, analízise és egyfajta kritikai megközelítése – ez tulajdonképpen a felkészülés ideje, a másik pedig a személyes választásoknak és képességeknek sajátos vegyüléke, amely a számára rendelkezésre álló interpretációs technikákból és a kialakult/kialakított tradícióból tevődik össze – ez pedig az előadás maga. Nyilvánvaló, hogy a muzikológiai módszereknek mindkét stádiumban lehet szerepük és helyük, de igazából inkább csak az elsőben – hiszen az előadás végül legalább annyira ösztönös, mint tudatos aktus.

Mindez nem jelenti, persze, a zenetudomány kivonulását az előadó-művészetből, szerepének újragondolásáét azonban mindenképpen. Azt hiszem, az előadó-művészet egyre kevésbé nélkülözheti azokat a módszereket, pontosabban a módszerekből adódó tanulságokat, amelyeket a muzikológia közvetíthet. Ehhez azonban többirányú elmozdulás nélkülözhetetlen. A zenetudomány ortodox nézetekre hajló képviselőinek le kell mondaniok arról az igényről, hogy valamiféle ideológiai irányítást adjanak az előadóknak, és gyakorlati ismereteket kell szerezniök arról, hogy egy kompozíció valamennyi eleme egyfajta hierarchikus szerkezetbe illeszkedik az előadás során is, ahol ugyanakkor igen nehéz meghatározni, hogy melyik pillanatban melyik elem viszi tovább a struktúrát – vagyis arról, hogy jóval több egy mű, egy előadás apró retorikai, affektív vagy idiomatikus figurák hálózatánál. Ugyanakkor viszont szükséges a muzikológiai módszerek expanziója az igényes előadó-művészet egész területére – kiszabadulni végre abból a kényszerhelyzetből, hogy csak az úgynevezett historikus indíttatású előadó-művészetnek van szüksége a zenetudomány segítségére.

Minden műnek, született volt légyen a zenetörténet bármely korszakában, akár tegnapelőtt, akár tegnap, ha egyszer is elhangzott már, tradíciója van. Ha nem kiérlelt is, ha nem minden mozzanatában végiggondolt is ez a tradíción alapuló interpretáció, rengeteg olyan elemet foglal magába, amelyeket nem lehet intuícióval kitalálni, illetve ahhoz, hogy valamennyire is ki lehessen találni, a kontextus rekonstrukciója szükségeltetik. A leírt zene mindig több összetevőből áll, mint ami közvetlenül megjelenik a kottában – a dolog paradoxonja, hogy ezt maximális precízséggel mégis csak a kotta közvetíti. Csattanósan fogalmazva: az is a kottában van, ami nincsen benne, csak éppen el kell tudni olvasni. A konvenció, a pontatlanság, a tradíciókból adódó reflexek: minden benne van a szerző által kibocsátott kéziratban. Mivel azonban – mint korábban utaltam rá – zenei tájékozódóképességünk személyes tulajdonunk, mindannyian mást értünk azon, amit a kottaszövegben látunk; s bizony itt a kérdések száma, jelentősége aligha csökken, akár egy Perotinus-orgánumról, egy Bach-gigue ritmizálásáról, egy Schubert-szonátatétel tempóegységéről vagy akár a Bartók kétzongorás Szonátában használandó nagydob méretéről, a korai Cage-darabokban előforduló frekvencialemezek forgatására alkalmas lemezjátszókról, a Kurtág György kompozícióiban használt hangértékek tényleges hosszáról legyen is szó.

Ezekre s a hasonló kérdésekre csakis a zenetudomány módszereivel lehet választ adni. Ilyképpen a muzikológia tényfeltáró munkája is egyfajta interpretáció, s besorolódik a többi: a személyes-benső, az analitikus, a történeti, az előadói, a kritikai interpretáció mellé. Aligha kell bizonyítani, hogy ezek az interpretációs módok bonyolult összefüggésben állnak egymással – bizonyos azonban, hogy az egyik nem fordítható át közvetlenül a másikba, s ami a legfontosabb, egyik sem lehet normatív a másik számára.

Ha árnyalatnyival nagyobb hangsúlyt teszek most a zenetudományi interpretáció szerepére az általában szokásosnál, azt nem valamiféle szakmai sovinizmus jegyében teszem. Semmi sem áll távolabb tőlem, mint a normatív muzikológia dicsérete – a zenei gondolkodás, az élő organizmusnak hitt zenélés, a zenének mint művészi tevékenységnek a fojtogató rémét látom a pozitivista eredményeket a gyakorlat erényeivé átfordítani akaró zenetudományban. Ám ha komolyan vesszük azt a gondolatot, hogy a zene kapcsolatot teremt közöttünk s az elmúlt korok, idők között, akkor a zenetudomány az, ami nem enged felejteni. A hallgató, az előadó kieshet bármely tradícióból – ám mindent, amit elfelejtett, elfeledni kényszerült, a muzikológus újra visszaadhatja számára. Ám ugyanakkor feladata nemcsak ennyi, figyelmének nem csupán a múlt felé kell nyitottnak maradnia. Kötelessége ébren tartani az előadó figyelmét, s nem engedni azt, hogy elfeledkezzék ne csak a vesztett tradíciók esetleg felélesztheto konvencióiról, hanem arról sem, ami Perotinus, Bach, Schubert, Bartók óta a zenében, a zenei praxisban történt. A múltat a jelen eszközeivel, mai szemlélettel újrateremteni, nem azt hangsúlyozva, ami elválaszt, hanem ami összeköt; integrálni mindazt, amit a zene története kitermelt, s nem szándékosan kizárni azt, ami úgyis bennünk él, kiirthatatlanul (a 440-es *á*-tól a virtuozitásig, a koherenciaigénytől az artikulációig). Nem hiszem, hogy a gazdagodó tudás – bárhonnét merít is – kompromisszumokra kényszerítene; ha nincs is többé egységes tradíció, az előadó-művészet, a zeneszerzés, a zenetudomány, a zenehallgatás mégis: töretlenül folyamatos tevékenység maradt, alapvonásaiban sok olyan közös elemmel, amely századok óta változatlanul él bennünk. Erre a folyamatosságra építve, bőven merítve a ma tapasztalataiból, feloldhatónak tűnik historikus és modern áldatlan ellentéte, abban a lényegi autenticitásérzetben, ami mindannyiunkat, akiket a zene is érdekel még, tűnt és tűnő korok zenéjének nyomát követni űz.

Elhangzott a Soproni Régi Zenei Napokon, 1989. június 26-án.

Vági Gábor

TÜNDÉRTAN

„Hű, srácok, Erdős Ági
Most beteg,
Kár, mert ha köztünk volna
Főzhetett volna
Egy
Jó-kis-ká-vét-min-den-ki-nek."

(Beremányi Géza–Cseh Tamás)

1. A tündérek dicsérete

A tündér: egy embertípus. Igen ritka jelenség; mi, nem tündér evilági emberek öt-tíz tündérrel ha találkozhatunk életünkben. Attól fogva, hogy megismerjük őket, s föltárul előttünk tündér mivoltuk, tehetnek bármit, találkozzunk bármilyen ritkán, akár el is maradhatnak életünkből, viszonyunk hozzájuk mozdulatlan marad.

Persze nem arról ismerszenek meg, ahogyan rájuk gondolunk, hanem önmagukról. Milyenek is hát?

Mindenekelőtt *jók*. Sokkal jobbak – ezt pontosan megérezzük –, mint amilyen jó emberek mi vagyunk. A mi jóságunk csak az egyike ellentmondásos vonásainknak, az övék uralkodik az alkatukon. A mi jóságunkat önismeret, önnevelés, törekvések érlelik – ha egyáltalán akarjuk ezt, ha akarunk jobbak lenni –, a tündéreké adottság. Nem hibátlan, nem gyengeségek nélkül való emberek, de a jóságuk teljes, mindenre kiterjedő és állandó. Ők azok, akikre, úgymond, mindig lehet számítani. Természetes módon toppannak elénk, és segítenek a bajban. Mintha eleve tudnák, hogy mikor és miben kell segíteniük. Gyakorlatiasnak és józannak mutatkoznak ilyenkor, túlbonyolított vagy szorongó gondjainkhoz egy-két mondatos megjegyzéseket fűznek, aztán nem vesznek tudomást róluk. Hanem cselekednek. Telefonálnak vagy takarítani kezdenek helyettünk, s lassanként feloldják a bénultságunkat. Az imént még megoldhatatlannak és bonyolultnak tetsző bajt visszahelyezik az élet reális léptékébe – oda, ahol majd hónapok, évek távlatából magunk is nyugodtan tudomásul vesszük azt. A tündérek tökéletesen hárítják el a pánikot – meglepődünk, hogy a kétségbeesés felé induló pillanatainkban mennyire távolian földhözragadt és praktikus a viselkedésük. És könnyen, engedelmesen rájuk bízzuk magunkat. Hiszen a másik fő tulajdonságuk, a határtalannak és állandónak tetsző *erejük* amúgy sem tűr további tétovázást.

Nagyon erősnek látjuk őket; olyannak, akit talán átlagon felül sok baj ért, és kibírta. Jósága, nyitottsága rendíthetetlen, ereje sugárzásából biztonságot merítünk. A tündérek idővel mozdíthatatlan helyet kapnak emberi viszonylatainkban; nem is a találkozások gyakorisága okán, hanem mert ennyire állandónak tudjuk őket. Ha közelebb kerülünk hozzájuk, összebarátkozunk, kiderül persze, hogy ők is változnak. De a biztonságunkat ez alig érinti. Mintha a véletlen, amely egymás útjába hozott bennünket, rájuk nézve magától értetődő sorsszerűség lenne: elfogadnak és elvállal-

nak minket az első pillanattól. És ezt ki is fejezik. Mindent ki tudnak fejezni. Gesztusokban – a jóság, a figyelem és a megerősítés gesztusaiban – kifogyhatatlanul gazdagok.

A szavaik, ítéleteik *harmóniája* is teljes. Ha fokozható a sok lelki-szellemi defektus, amit magunk körül látunk (a habókostól a szánalmasig vagy a félteni való őrültig), talán fokozható ez is. A tündérek normális*abbak*, rendszerint a *legnormálisabbak* mindazok közt, akiket ismerünk. A legjózanabbak. Ha elmesélnek, majd értelmeznek valamit, pontos ítéletekkel, lényeglátó kétkedéssel kísérik a mesét. Magától értetődően épeszűek és épérzésűek.

Érezzük azt is, hogy a tündérek erejének és jóságának vonzása nagyon sok embert a körébe von. Rajzanak körülöttük a náluk gyengébbek – sokan azok –, jó pár szerencsétlen ember, és olyanok is, akiket végképp méltatlannak tartunk hozzájuk. Ők nem így gondolkodnak: a tündérek jósága egyneműsíti a delejébe fogott emberi minőségeket, és a mi válogatós ítéleteink megszégyenülve kényszerülnek több türelemre. A tündérek persze csöppet sem buták: tudják ők jól, hogy kit mire tartanak, és hogy a mi evilági viszonylatainkban is kicsoda kit becsülhet, kivel összeférhetetlen. De az ő jóságukra egyforma esélyt és jogot kapunk, szinte mindenkivel. Ez néha zavarba hoz bennünket; mi ugyanis nem vagyunk tündérek, és az evilági emberek a számunkra sokkal bántóbban sokfélék.

Közösségben, társaságban is fontos és jóleső a jelenlétük. Nem középpontot adnak az ad hoc egybegyűléseknek, hanem kohéziót. A biztonság kohézióját. Hogy ha Erdős Ági köztünk van, akkor lesz kávé, és ez máris majdnem olyan, mint otthon. Vagy hogy nem lehet nagy baj, ha egy kiránduláson ránk sötétedik, mert hátul ott jön ő is, fel-felcsap a nevetése, a szorongásunk elől belé kapaszkodhatunk.

Szinte automatikus, hogy az ennyire természetesen adott jóságot, ránk sugárzó biztos erőt, a magunk kisebbségének tudatában, egyszerűen elfogadjuk. Néha vissza is élünk vele. Mert a tündérek attól is olyanok, amilyenek, hogy éppen ilyennek kívánjuk őket. Főként erősnek; hát tessék, megadják nekünk. Titkon tudjuk tehát, hogy – legyen bármilyen bensőséges és baráti a viszonyunk egyik-másik tündérünkkel – ez a viszony eleve egyenlőtlen, aszimmetrikus. Éppen azt, amit ők adnak, mi nem tudjuk visszaadni nekik. El-elhagyjuk őket, figyelmünk eltávolodik tőlük, szeretetük tágkeblűsége néha zavar, néha még idegesít is (miért kell osztoznunk egy „saját" tündéren ellenszenves és méltatlan emberekkel?), egyszóval, annak a tudatában, hogy ők megmaradnak nekünk, és olyannak, amilyenek, mi átmenetileg elmaradozunk, elkalandozunk.

A tündérek azonkívül *derűsek* is. Nem feltétlenül és mindig jókedvűek; ún. társasági humoruk is vagy van, vagy sem. Velük lenni mégis derűs, jóleső dolog, és ha éppen elborult kedéllyel köszönünk rájuk, szinte bizonyos, hogy hamarosan megnevettetnek minket.

Ha valaki máris „azonosítani" kívánná a maga tündéreit, kérem, ne siessen ezzel. Nem egyetlen embert, hanem egy *típus* többféle változatát próbálom meg itt fölrajzolni. Ehhez például azt is tudni érdemes, hogy kicsoda *nem* tündér, ki nem téveszthető össze vele.

Nem tündér – nem feltétlenül az – például a jó *anya* vagy a biztonságos és bölcs, érdek nélkül szerető nagymamák sem. Aztán nem tündérek a szeretet mártírjai: az erőszakkal egyoldalúan szeretők, akik utóbb a fejünkhöz vágják, hogy az iránt unk való szeretet az ő egész életük, és lám, mi nem viszonozzuk ezt hasonló teljes figyelemmel.

És nem tündérek a tapadósan és parttalanul szeretők sem, akiknek legfőbb ambíciójuk az, hogy akiket ők kedvelnek, az mind kedvelje egymást is. Ez utóbbi két beállítódás mögött gyakran szomorú sérülések rejtőzhetnek, s ez részvétet kelt: de a tündérekkel ne tévesszük össze őket. Azok, ismétlem, a szokásosnál józanabb emberek.

A felénk irányuló tündérfigyelem megnyit bennünket, bizalommal tárulkozunk ki neki, és *ő* aztán sosem él vissza ezzel. A tündér figyelme tapintatos és pontos, lényeglátó és árnyalt, a gyakorlatit arányosan vegyíti a lelkivel, egyszóval, éppen a szájunk íze szerint való. Azt hiszem, ezért van az a biztos érzésünk, hogy ha valaki, hát életünk tündérei ismernek és értenek bennünket. Néma szövetségünk egy láncba fog velük, kilétünk megértésének titkos tábora, rajtunk magunkon kívül, szinte csupa tündérből áll. A tündérek haszna, lényege, egyszóval az, hogy *boldogító* emberek.

2. A tündérek nem boldogok

A tündérek boldogító emberek, de nem boldogok.
Itt egy demográfiai megjegyzést kell közbeszúrnom: bár vannak férfi tündérek is, a tündérek többnyire nők. Ahogy én megfigyeltem, nagyjából a négyötödük nő lehet.

Mi, hétköznapi emberek sem vagyunk teljesen szamarak, érzéketlenek sem, így aztán igen hamar felismerjük, hogy ezek a jó és erős és derűs, különleges emberek, a tündérek, mástól *sem* kapják meg azt, amit tőlünk sem. Nem boldogok: magányosak és elégedetlenek. Erejük, tulajdonságaik harmóniája a többi embernek szól, mintegy kifelé működik csupán. A tündérek talpraesett, biztos és türelmes ítélete mindenki mással szemben józanul elfogulatlan, de önmaguk iránt bizonytalan és elfogult. Közelebb kerülve hozzájuk, meglep bennünket, hogy miféle önértékelési tévedésekbe esnek. Miközben jó képességű emberek, akik sok mindent alaposan és biztosan tudnak, szinte sosem elégedettek magukkal. Egyes tündérek egyszerűen elégtelennek hiszik a képességeiket, s ez visszatartja őket az ún. teljesítményektől. Ez a tündértípus voltaképpen a tündérerények aktív működtetésében él; és nem teljesen igazságos az ítéletünk, amikor néha úgy véljük, hogy a teljesítmények *helyett*, amolyan pótmegoldásként választották ezt az életformát. Igaz, a tündérség nem foglalkozás – de vajon biztos, hogy jól van ez így? Avagy méltányos az, hogy akinek mégiscsak ez a foglalkozása, az szenved attól, hogy másokat boldogító „pályaválasztását" a világ nem ismeri el? Mások – más tündérek – meg könnyedén és szinte lendületből teljesítenek, de azt állítják, hogy mindez nem fontos. Hogy *nem ez* a fontos. Hanem micsoda? – kérdezzük ilyenkor. A válaszuk furcsa és elgondolkodtató s kicsit zavaros is: talán a keleti filozófiák szemléletmódjára emlékeztet leginkább, ahol minden apró érzéki részlet a világnak (vagy az életnek) a teljességére utal, az egészre, s amelyben a mi elemző, az egészet részeire bontó igyekvésünk helyét a szintézis evidenciája foglalja el. Nehezen értjük a dolgot, ők meg nehezen fejezik ki – mi itt európaiak vagyunk.

A tündérek a *párválasztásaikban* is kissé boldogtalannak, magányosnak tűnnek. Méltó párjuk egy másik tündér lehetne. Ez viszont már csak a demográfiai aránytalanságok miatt sem teljesülhet. És még a kevéske esély sem valósul meg: én bizony egyetlen tündérpárt sem ismerek. Néha egyenesen olyan társra találnak, aki visszaél a jóságukkal, meglopja őket – egyszóval, valami *nem jó* embert. Gyakoribb, hogy valamely nem felnőtt, *gyermeki* lélek a párjuk, aki ugyancsak zavartalanul, bár jó szándé-

kú naivitással fogadja el az érzelmi aszimmetriát. És vannak, bizonyára szép számmal, társtalannak maradó tündérek is. Ezeknek a különféle magányba torkolló történeteknek a közös oka pedig bizonyára az, hogy a szóba jöhető társak, a felnőtt, ép erkölcsű emberek visszariadnak attól, hogy életüket egy ilyen lénnyel kapcsolják össze. Tudják, tudniuk kell, hogy ebben a viszonyban mindig ők találtatnak majd könnyebbnek; örök adósságra köteleznék magukat, ha vállalnák. És ki vállal örök, törleszthetetlen, folyton jelen lévő adósságot? Bocsánatos, hogy az, úgymond, „felnőtt és ép erkölcsű" emberek nem akarnak tündérekkel élni. És így tisztességes is.

Ezzel persze oda jutottunk, hogy a tündérek a némiképp sorsszerű magányt nemcsak tisztességtelen vagy öntudatlan, de olykor éppenséggel tisztességes viszonzásként kapják, cserébe azért az egyértelmű jóért, amit adnak. Amikor valaki kihasználja őket, az méltánytalan. Amikor valaki gyermeki alávetettségben hagyatkozik rájuk, az szerencsétlen történet. De az igazi szerencsétlenség mégis az, hogy a tündérek magánya az evilági felnőtt emberek becsületes tartózkodásából is eredhet. Az ellentmondás feloldhatatlan: és az, hogy kimondom, nem kötelez a feloldására.

Ám az ellentmondás tágabb is, többet fog át, mint a tündérek párválasztásának szinte eleve vesztes esélyeit. Nem tudom ugyan egyértelműen, hogy a tündérség születési adottság-e, vagy egyes emberek, felnövekedvén, tündérré lesznek – az a gyanúm, hogy ez is, az is közrejátszhat. Szóval, nem háríthatjuk el annak felelősségét, hogy a tündéreket mi magunk formáljuk olyanná, amilyenek. Mert szükségünk van rájuk. Szükségünk van a jóságukra: olyan jóságra, „mely igazodni magára mutat". És szükségünk van az erejükre, ami talán nem egyéb, mint derűs fölülemelkedés életünk tűrhetetlen eseményein és adottságain. Amelyek *valóban* tűrhetetlenek, de túl kell élnünk őket, vagy velük kell élnünk. Igazodási pontnak és kapaszkodónak konstruáljuk meg hát a tündéreket, ők pedig eleget tesznek a kívánságnak, azonossá válnak ezzel a bonyolult szereppel. És ebből már talán következik is mindaz, ami őket boldogtalanná és magányossá teszi. Ártatlanok vagyunk a boldogtalanságukban, jórészt tehetetlenek is – de nem vétlenek.

Az erejüket és jóságukat kérő igény azután – vagy talán a szerep vállalásának tehetetlensége – némelyiküket túlzásokba viszi. Van tündér, aki a jóságot túlozza el, és van, aki az erőt. A jóság túlzásai, a parttalan, mindenkit átölelő jóság egy ponton túl végképp elbizonytalanít: már nem lehet hozzá igazodni. A kisebbik baj, hogy ezzel már-már komolytalanná válnak az ítéleteik; e tündértorzulás történetét figyelve ugyanis egyszer csak azt látjuk, hogy az alanyát csúnyán kihasználják.

Az erő túlzásai más veszélyt hordoznak: némelyik tündér idővel ambicionálni kezdi, hogy ereje csakugyan határtalan legyen. S ez a törekvése görcsössé válhat, túl jól sikerül, páncélt képez köré. Aki valóban határtalanul erős, annak nincs is szüksége másokra: a tendencia a biztos magány. Szinte természetes, hogy így a jóság is megkeseredik, és végül a páncél mögé kerül. Torzulásaiban, túlzásaiban tehát a tündérlét bizony eleve boldogtalan, keserű és magányos tendenciákat hordoz. S ha jobban belegondolunk: ilyeneket hordoznak az egészségesebb, egyensúlyban maradó változatai is.

Persze, végül is: kicsoda nincs ennek kitéve? Meg hát szeretném, ha mindez csak a saját véges tapasztalataimból következtetve lenne így. Bárcsak ne lenne ebben igazam, bárcsak ne működne semmiféle sorsszerű cserekapcsolat a boldogítás képessége meg a boldogulás lehetőségei között. Hiszen a jóság és a derű és erő egyszersmind boldogságképességek is, vagy nem? (Ez logika. És fohász.)

Ha ezt azért írnám, hogy viszonzást javasoljak a tündérek boldogító jelenlétére, akkor most válaszolnom kellene arra a kérdésre, hogy mit is tehetnénk mi, evilági emberek a tündérekért. Nem ezért írom; de valamit valóban illik erre válaszolni.

Nem sokat tehetünk értük. Az egyenlő viszonzás lehetetlen – éppen az a lényegük, hogy nem egyenlő emberi viszonylatokban élnek. Eszünkbe is többnyire olyankor jutnak, amikor a segítségüket igényelnénk. És ha eszünkbe jutnak máskor is, a rájuk gondolás mindig vegyes érzésekkel teli: megnyugtató és biztonságos, de ezt a jó érzést némi önvád is kíséri (amiért hagyjuk, hogy viszonyunk velük örökké egyoldalú maradjon), meg egy kevés szorongó aggodalom, hiszen megsejtjük mi jól a tündérélet magányosságát is. Talán megtehetnénk, hogy nem tekintjük ezt annyira evidensnek, és legalább a köszönet gesztusaiból annyit juttatunk nekik, mint bárki másnak. Azonkívül az érdeklődésünk, figyelmünk terében is emancipálhatnánk őket. Magunktól is megérdeklődhetjük, hogy hogy vannak, mit csinálnak; nem muszáj mindig bevárni, míg – szokás szerint – ők keresnek bennünket. Hosszabb eltűnéseik idején gyanút foghatunk: hátha mégsem valamely érthetetlen barátságra vagy meddő tevékenykedésre pazarolják értékes képességeiket, hanem, netán, betegek. Egyszóval, van azért némi lehetőségünk legalább arra, hogy a túlságosan veszélyes torzulások útján ne engedjük őket elindulni.

És most visszatérek a dicséretükre, s egy sejtéssel megtoldom azt.

A tündérek megkülönböztetésére itt nemegyszer fogalmaztam úgy, hogy a nem tündérek, mi, valamennyien, szóval a többiek, *evilági* emberek vagyunk. Talán véletlen és ügyetlen ez a fogalmazás, de eszerint a tündérek *nem evilágiak* volnának. Hanem akkor melyik világból valók? Például bizonyára nem az ismeretlen Kelet küldöttei ők, még ha némelyikük egyéni filozófiája felidéz is ilyesmit – nem öntudatlan diverzánsok valamely elmúlt vagy távoli társadalomból. Úgy képzelem inkább, hogy egy halhatatlan utópiát testesítenek meg, *mert* rájuk ruházzuk ezt a szerepet. Ez az utópia nem egyéb, mint egy olyan világ, ahol az ember „jobbik fele", a legjobb képességei uralkodnak, méghozzá nem is feltétlenül a mai formájukban – ezt aztán kiki a maga módján álmodja meg magának. Például ahogyan Szép Ernő képzelte:

„...a jóságot is, a rosszaságot is itt szerezhettük a Földön; a rossz is meg a jó is szerzeménye az embernek, akár az utazás meg a világítás. Pucéron jön az ember a világra, maga találta fel, maga találta meg a fázó teste takarását, a takarásra való anyagot. Ezen mód vette fel a jóságot is, mert szüksége lett arra. A jóság részvét, a másiknak a szánása, irgalom. És magamagának a biztosítása: őt is szánják meg, őt is segítsék majd, ha arra talál szorulni. Önvédelemszámba is mehet hát a jóság, akár a rosszaság. A rosszasággal is szükségből bélelte a testét az ember. Ha eljön az a világ valaha, ami felől olyan jólesik álmodozni, ami felé a szíve vonaglása vonzza az embert, az a világ ha majd eljön, mikor egészséges lesz mindenki, és mindenkinek elég ennivalója meg örülnivalója lesz, akkor a rosszaság is, a jóság is elsorvadhat. Ami rosszaságunk volt, annak a helyébe ügyesség, szellem, művészet teremhet. Mindenki pompás labdarúgó meg műkorcsolyázó lehet, mulatságos, ötletes társalgó, meg mindenki tud tán majd muzsikálni meg rajzolni. Ami meg jóság volt az emberben, abból, ha nincs rá szükség, csupa gyengédség meg kedvesség lesz majd, olyan gyengédség és olyan kedvesség, amilyet most csak az anyák tudnak, meg a szerelmesek."

Élni segítenek ezek a remények, és folytonos megerősítést is kapnak – beválthatatlansága ellenére ezért halhatatlan az utópia. E legjobb képességek ugyanis valóban léteznek: valamennyire bizonyára mindenkiben. És részben türelmetlenségből, részben mert az élethez csakugyan szükségünk van a segítségre, a reménykedést nem

álmodozásokba vagy szabatos eszmékbe sűrítjük, hanem konkrét emberekbe. (Így valami evilági hasznunk is származik belőle.) A tündérek ilyen beválthatatlan reményekből gyúrt teremtmények – s egyben annak az áldozatai, hogy ez még nem *az* a világ. Alakjukat némi emberi ragaszkodás és részvét veszi körül, pislákoló glóriát is odaképzelhetünk, ahogy tetszik; a többi meg durva közöny.

3. Csend és hallgatás – dialektikus befejezés

Bárki, aki eddig a szavaimat követte, méltán érezhet növekvő türelmetlenséget: kicsoda végül is, akiről beszélek, ki a tündér? Talán ha példákat mondanék?

Úgy érzem, nincs erre szükség. A megnevezéssel kiadnám őket, egyszersmind egy személyes titkomat fedném fel. Példákat azért sem mondhatok, mert a tündérség valószínűleg nem abszolút dolog. Nekem ez a tündér, neked talán más – ahogyan a titkos, éltető utópiáink is különbözhetnek. Persze nem nagyon: mindenki tudja, hogy Erdős Ági kicsoda. Nevezze meg ki-ki a maga tündéreit. Nevezze meg magában, önmagának.

Vannak dolgok, amikről csak egyszer lehet beszélni. Túlságosan személyesek, fájdalmasak, bizalmasak. A tündérség is ilyesmi lehet. A tündérekben, éppen mert bonyolultságukban is áttetsző emberek, könnyen észrevenni boldogító és magánnyal terhelt sorsuk ellentmondását. Észrevesszük, de nem mondjuk. S amiért most mégis a kimondás határára merészkedek, az az, hogy túl sok mindenről nem beszélünk egyáltalán. Olyasmiről sem, amiről *egyszer* pedig kellene. Így azonban rajtunk maradhat az öntudatlanság, a süket csönd szégyene.

Mert jó, nézzünk körül, lapozzuk végig a noteszünket, és találjunk rá rég ismert tündéreinkre. Mi történt ezzel, akkor most mi van?

Megneveztük őket, rájuk találtunk – ez van. S ezentúl így lesz – úgy, hogy ez megtörtént. Hátteret remélek így jövendő gesztusoknak meg az elmulasztásuknak is. A kimondatlanság, az öntudatlan csönd megtört egyszer, egy belső pillantással ránéztünk valami jól tudott titokra, az érdekeltségeinkre tündéreink tündér mivoltában, s arra is, hogy ez talán az ő evilági harmóniájuk kárára történik. Azt hiszem, ennyit kell csak tudni, de ezt érdemes tudni. Aztán az egész visszazárható a hallgatásba. Nem a süket és érzéketlen csöndbe, hanem a tudó, meghitt hallgatásba. A hallgatás a méltó háttér.

Amit elmondtam, nem is zárulhat másképp. Természetesen minden szöveg véget ér egyszer. Elfogynak belőle a szavak. *Ennek* azonban éppen ez a mondanivalója. Ha tetszik, dialektikusan ér most véget. Nem azzal az iskolai „egyrészt–másrészt" dialektikával, amely szerint valami egyrészt ilyen, másrészt amolyan, s így aztán egyik sem. A dialektika mást is jelenthet: valami *van, valamilyen*, és *változik*; a változásainak a belső iránya pedig az, hogy megszünteti önmagát. Az eredeti valamilyenségét szünteti meg, tehát a létét is.

Ez a szöveg is csak oda juthat, hogy el kell hallgatnia. A hallgatás meghitt ideje pedig az elhallgatással köszönt be. És mert ez sem egyetlen pillanat, története van, íve van, lejtése vagy emelkedése – máris húzom az időt –, ezt a pár mondatos elhallgatást most Ottlik Géza mondatával fejezem be: *„Minél jobban ritkulnak a szavak, annál jobban sűrűsödik az igazság; s a végső lényeg a hallgatás táján van, csak abba fér bele."*

Eörsi István

MEGJEGYZÉSEK EGY EMLÉKIRATRÓL

EMLÉKEZÉS A RÉGI SZÉP IDŐKRE című börtönmemoáromban elregélem, hogy 1957 tavaszán a Markó utcában elsőfokú tárgyalásom előtt elolvashattam vádlott társaim vallomásait. Köztük volt jó barátomnak, Angyal Istvánnak az emlékirata is. *„Azokhoz a történelmi dokumentumokhoz társítja emlékezetem, amelyeket a párizsi kommunárok írtak kivégzésük előtt. A szerző összegezi a forradalom történetét, felvállalja a saját tetteit, és derűsen néz a szakadékba, a Semmibe, melybe hite szerint nemsokára belökik."* Könyvemben arról is beszámolok, hogy hiába ostromoltam az illetékes hatóságokat, nem tették lehetővé, hogy harminc év után újra elolvashassam barátom vallomását.

Könyvem első – szamizdat – megjelenése után, 1989 májusában levelet kaptam, melyen feladóként Angyal Istvánt tüntették fel, Budapest IX., Üllői út 115. – Pistának – aki csaknem egy évet töltött halálos zárkán, míg 1958. december 1-jén ki nem végezték – csakugyan ez volt az utolsó bejelentett lakása. A borítékban valaki, aki Anonymusnak nevezi magát, Pista hatvanhárom sűrűn gépelt oldalt kitevő emlékiratát küldte el nekem hét lapra lekicsinyítve. A xerox minősége gyalázatos, néhány oldal éjfekete, néhány bekezdés halványabb a halványnál. A gépelők az eredeti kézirat néhány kitételét nem tudták elolvasni; másokat gyanúm szerint pontatlanul rögzítettek. Az utolsó sorok többnyire nem jutnak el a lap aljáig, ami azt jelzi, hogy vagy egy korábbi gépelést osztottak fel többen egymás között, vagy a második számú gépelőnek be kellett tartania az eredeti gépirat oldalbeosztását.

Anonymus 1989. május 5-i dátummal két levelet csatol küldeményéhez. Az egyiket Angyal Ádámnak, a Ganz Danubius Hajó- és Darugyár vezérigazgatójának címezi: *„A tv-ben elhangzott múltkori nyilatkozatodból sejtettem meg, hogy Te a tragikus sorsú Angyal Pista fia vagy. A csatolt anyag édesapád írásos vallomása, melyet több mint 30 éve őrzök (véletlenül), és feltételezem, hogy Te még nem olvastad. A 63. oldalon megfogalmazott »apai akarat« szerint most eljuttatom hozzád, és egyidejűleg 1 példányt megküldök Eörsi Pistának is mint illetékes barátnak. Az Írószövetség tagjai közül – akiket az anyagban édesapád említ –, úgy gondolom, hogy Eörsi Pista az egyedüli, aki még olvashatja."* Nem tudom eldönteni, hogy Anonymus fiútévesztése naiv hiba vagy rosszul sikerült tréfa-e. Történetesen én is láttam az említett tévériportot, ebben Angyal Ádám csakugyan utalt kivégzett apjára, de nyilvánvalónak látszott, hogy e kivégzésre a személyi kultusznak becézett időszakban került sor. Pista egyetlen fia, Péter, Nyugat-Németországban él.

A másik levél címzettje én vagyok. Anonymus újból „illetékes barát"-nak nevez, és a szükséges információn kívül irodalmi hasonlattal is él: *„Az anyag utóélete hasonlít Jókai* EMLÉKSOROK 1848–1849-BŐL *című művének utóéletéhez, annak ellenére, hogy ez a vallomás az írása után több mint 30 évvel kerül Önhöz csak."*

Az emlékirat visszakalauzolt egy elsüllyedt szigetre, mely – noha egykor minden rögét, fűszálát ismertem, és fáit is, madarastul – álomszerűnek és hihetetlennek hatott. Pista a népfelkelést kommunista munkásforradalomként élte át.

Nagy Imre döntő mulasztása az volt, hogy a pártokkal bajlódott, ahelyett hogy a munkásfelkelés élére állt volna. A tárgyalások előfeltételeként fegyverletételt követelt tőlük, ahelyett hogy rájuk támaszkodva vette volna fel a harcot a sztálinista és a kapitalista restauráció ellen. Kádár János ellenben hajlandónak mutatkozott arra, hogy a harcoló munkásfelkelők vezetését formailag átvegye, és így kinyilvánítsa ország-világ előtt a felkelés kommunista jellegét. Aznap, amikor ígérete szerint meg kellett volna jelennie a Tűzoltó utcai egységnél, *„Kádár János elmenekült a parlamentből, azóta semmit nem tudok, hogy miért és hogyan történt ez. – Mindenesetre első időben el sem hittem, hogy ő nevez ellenforradalmároknak minket is, és meg voltam győződve arról, hogy géppisztollyal a hátában, kényszerre cselekszik... Ha azonban ez nem így történt, és valóban Kádár János kérte a második beavatkozást, és olyan formában, hogy éppen a szocializmus legerősebb gócai: Csepel és a IX. kerület igyák meg a levét, tartom azt a vádat, hogy felelős e városrészek pusztulásáért, mert ott lett volna a helye a forradalmárok között, ahogyan ezt meg is ígérte..."*

Pista kommunista pátosza 1945-től az emlékirat megszövegezésének idejéig (1956. november 17–25.), sőt meggyőződésem szerint két évvel később bekövetkezett haláláig töretlen volt. Amikor tizenhét évesen Auschwitzból hazaérkezett – megölt anyjának és egyik nővérének emlékével, akit szökési kísérletért a szeme láttára akasztottak fel –, sok nemzedéktársához hasonlóan magával ragadta az új, felépítendő kommunista világ igézete, egy olyan világé, ahol nincsenek nemzeti, faji és osztályellentétek, és mindenki szabadon bontakoztathatja ki a közösség javára egyéni képességeit. Igazságérzete azonban az elsők közt lázadt fel a születő új társadalom rémségeinek láttán. Már 1949-ben vagy 1950-ben kitelepítette Sztálin képét a szobájából, a vécébe, ahol fejjel lefelé akasztotta fel. Vasbetonszerelő szakmunkás lett, majd építésvezető, és mivel az ember tudatát ugyebár a termelésben elfoglalt helye határozza meg elsősorban, a forradalom idején már úgy élte át saját szerepét, hogy ő egyszerű munkás, az anyag gyermeke, akinek szívét a forradalomban kibontakozott kommunista tömegmozgalom emelte fel. Ideológiailag Marx osztályelméletéből és az állam elhalását hirdető Lenin írásaiból épített bástyát magának. Elkötelezettsége azonban nem pusztán ideológiai természetű volt, hanem mélyen beágyazódott az ösztöneibe. Amikor éppen nem harcolt, élete kockáztatásával élelmet szerzett és osztogatott a környék többgyermekes munkáscsaládjainak. Már október 24-én hajnalban üzeme munkásszállására ment, mert *„együtt akartam lenni az emberekkel, akikkel közösen dolgozom. Tudni akartam, mi történt velük, mi játszódott le bennük az események hatása alatt"*. Az egyik segédmunkás kétségbe ejtette azzal a kijelentésével, hogy „Vége a kommunisták uralmának Magyarországon". Elmagyarázta neki, hogy *„rosszul látja a dolgot, mert itt éppen a kommunisták, a szocializmus eszméivel fűtött és azon nevelkedett fiatalok mozdultak meg a szocializmus eltorzításával, eltorzítóival szemben, tehát most lesz csak igazán szocializmus Magyarországon"*. A segédmunkás kijelentésében *„benne volt erőszakos parasztpolitikánk, helytelen bérpolitikánk, gyáraink, üzemeink csak forma szerint való népi tulajdonba vétele. Egyszerűen szólva: nem változott meg a 12 év alatt a termelők viszonya a termelőeszközökhöz, csak papíron"*.

Az efféle fejtegetések olvasása közben, ha nagyon figyelek, fel bírom idézni Pista hanghordozását is, és mellette a magamét, amint helyeselve folytatom, kissé ironikusabb hangszerelésben, ugyanazt a mondatot. Pista emlékirata az általam ismert leghitelesebb dokumentum arról, hogy miként gondolkodott az a munká-

sokkal rokonszenvező, esetleg azonosuló kommunista *értelmiség*, mely szellemileg – akarva-akaratlan – előkészítette az október 23-án kirobbant népfelkelést. Intellektuális pátoszunk egyszerű gondolatmenetből táplálkozott: a munkások a termelőeszközök valódi birtokosaivá akarnak válni, ezért felkelnek a sztálini bürokratikus terroruralom ellen. A kapitalisták azt remélik, hogy a sztálini struktúra összeomlása után újra eljön az ő idejük, tehát őket is le kell győzni. A felkelt nép – és főként a munkásosztály – sokkal erősebb, mint a régi és az új uralkodó osztály együtt. Ezért a magukat kommunistának valló forradalmárokat érintette a legsúlyosabban a november 4-i árulás. Pista emlékiratai helyenként azt sugallják, mintha Kádár – belátva átállásának hibás voltát – még mindig megmenthetné a forradalom leglényegesebb vívmányait. Ahogy szabadlábon mindvégig meg akarta győzni a szovjet hadsereget arról, hogy beavatkozása tévedés volt, úgy akarta a börtönből Kádárral elhitetni, hogy még jóvátehető bűnét. Pista biztos volt abban, hogy Kádár elolvassa emlékiratát. Tanúnak is meg akarta idéztetni, és egy reggel – már folyt a tárgyalásunk – odasúgta a sétán, hogy információja szerint Kádárné ott ül a tárgyalóteremben, a közönség soraiban. Akkor ezt agyrémnek tartottam, de azóta hallottam másoktól is. Kádárnak mindenesetre oka volt tartania Pista vallomásától. Szerintem ezért választották el ügyét a mienktől, és ezért titkosították. Eldönthetetlen kérdés, hogy Pista meggyőződésből vagy taktikai megfontolásból tüntette fel Kádárt még november végén is lehetséges forradalmárnak, potenciális elvtársának. Ha ez taktika volt – és én emlékeim alapján erre a feltételezésre hajlok –, akkor végzetesnek bizonyult: a Kádárra hivatkozó forradalmárnak volt a legkevesebb esélye az életben maradásra.

Ráadásul Pista kemény feltételekhez kötötte a bűnösök megigazulását. A kormány csak úgy térhet jó útra, *„ha megbékél a néppel, s nem mint a nép megmentője, hanem mint tékozló fiú, belátva bűneit, visszatér szülőanyjához, a néphez [...] Kormányok soha nem szülnek népeket, mindig a népek szülik a kormányokat. Így tehát meg kell szűnnie végre annak, hogy a kormány diktáljon a népnek, a kormánynak az egész nép szájaként kell beszélnie, kezeként cselekednie"*. Pista itt eltért osztályszemléletétől, és a kormány megtérésétől remélt üdvös kibontakozást. Én azonban jól emlékszem, mit felelt letartóztatása előtt két nappal, amikor szökésre biztattam: *„Életem csúcsára jutottam, nem akarom végigcsinálni azokat a nyavalyás kis kompromisszumokat, amelyek most rátok várnak."* A halál perspektívája a börtönben még élesebben rajzolódhatott ki előtte. Emlékirata végén arra kérte a nyomozókat, hogy szabadulása esetén adjanak neki munkájából egy példányt. *„Ha pedig nem szabadulok ki – kérem, hogy feleségemnek [...] küldjék el. Telefonon 268–422 számon hívják fel, s ő eljön érte – és fiamnak elteszi, ha felnő, elolvashassa. A forradalomtól csak hitemet – (ami mindennél több ugyan) kaptam, megdolgoztam érte. Ez az egyetlen anyagi kívánságom. Azt hiszem, ezért is megdolgoztam, jogosan illet."*

*

Angyal István 1956. október 23-tól 1956. november 16-án bekövetkezett letartóztatásáig naponta átlagosan két-három órát aludt. Tüdőgyulladás, hörghurut kínozta, és egyéb betegségek. Koffeininjekciókkal és -tablettákkal tartotta magát ébren. Letartóztatása után naponta többórás kihallgatásoknak vetették alá, és – mint ezt a Markó utcai börtönudvaron mesélte – azt mondták neki, hogy az utókor számára lejegyezheti mindazt, amit átélt és gondol. Memoárja tehát a halál árnyékában és végkimerüléses állapot-

ban született. Ezzel magyarázható, hogy idővel szaporodnak a rossz mondatok, egy-egy szervetlen, oda nem illő kitétel is felbukkan, sőt – nagyon ritkán – logikailag kusza fejtegetések is, amelyek nem egyeztethetők össze a vallomás egészével. Ha nem okozott szövegromlást a többszöri átgépelés, akkor koncentrálóképességének kihagyásaira kell gyanakodnunk. Helyzetéből és állapotából magyarázható, hogy a hatóság is elérte célját az emlékirattal: nevek bukkannak fel, események, összefüggések, amelyek megkönnyíthették a megtorlás jogi gépezetének a működését. És mégis, hosszabb távon, a rendszer húzta a rövidebbet: a Kádár-korszakot maradandóan minősíti, hogy egy olyan embert, amilyen Angyal István volt, nem tűrt meg a nap alatt.

Ízelítőül olyan részletet közlök, kis kurtításokkal, melyben az események leírása és az elmélkedések szerves egységbe állnak össze. Megkockáztattam néhány korrekciót; ezek sohasem a stílus irodalmasítását szolgálják, hanem – aprólékosan ragaszkodva Pista írásmódjához és mondandójához – érthetőbbé és olvashatóbbá akarják tenni a szöveget. A mű születésének helyszínét és a szerző személyét szerkesztői munkám közben egy percre sem tévesztettem szem elől.

ANGYAL ISTVÁN EMLÉKIRATA

(Fő utca, 1956. november 17–25.)

Részlet

Kezdődött a második támadás. November 4-én. A rettenetes vasárnap.
Az első robbanásokra talpon voltunk. Az őrök költötték azokat, akik esetleg nem ébredtek fel, de talpon volt az egész utca, a polgári lakosság is. Vaszil halálsápadtan szaladt hozzám, hogy bújjunk pincébe, mert jön a bombázás.

Telefonhoz ültem. Felhívtam a parlamentet. Senki nem vette fel a kagylót. Sorban hívtam fel az ismerősöket a város különböző részein, hogy megtudjam, általános-e a támadás. A város minden részéről ugyanezt jelentették, mindenütt harc volt.

Mivel a parlamenthez többé nem fordulhattunk, és a Corvinistáktól teljesen elvágott bennünket az Üllői út, melyen minden négyzetcentiméternyi területet belőttek a tankok és harckocsik, kedden, 6-án pedig szétlőtték – vagy központilag kikapcsolták – a telefon-, rádió- és villanyvezetékeket, magunkra maradtunk, megszűnt kapcsolatunk a város többi részével és a világgal.

Ettől kezdve a környező házak lakói főztek üstökben nekünk és a lakosságnak. Először az udvarokon és a garage-ban, majd amikor megkezdődött – kedden – az egész napig tartó aknázás, lenn a pincében, a mosókonyhában. Az utolsó napig így volt ez;

sőt még egy nappal azután is, hogy reggel – 8-án – a védekezést beszüntettük, és feladtuk az utcát. Amikor láttuk, hogy komolyra fordul a dolog, a Péterfy-klinikáról kértünk egy orvost ápolónőkkel, hogy legyen állandó elsősegélynyújtás. Kecskés dr., a baleseti sebészet fiatal orvosa jött ki, két ápolónővel, a végsőkig kitartottak velünk, és ő is csak 8-án, amikor feladtuk az utcát, jött vissza a kórházba. A kórházból egyébként járt nálunk Somos Kati doktornő is, egyszer a „Szöszit" megvizsgálni, akinek homloküreg-gyulladása volt, és ápolónők, medikusok sokan.

Reggel 8 órára négy halottunk volt. Az első, mint már mondtam, a Ferenc téren esett el, és abból az ablakból lőtték ki, amelyikből előző éjszaka jeleket adtak. A lakást átkutattuk, de nem leltünk az orvlövészre. Itt a Ferenc téren – a női rendőrszálláson – egyébként is nagy riadalom lett a támadásra. Egy csomó rendőrnő elinalt, az idősebbje és a nagyon fiatalok is úgy eltűntek, mint a kámfor. Csak a 23-i ifjúság volt itt töretlen és egységes, és fegyverben maradt.

Itt is megszerveztük az élelemellátást, és kértük a lakókat, hogy segítsenek. Mivel só nem volt, a Berzenczey utca 13.-ban lakó üzletvezetőnővel kinyittattuk a Ferenc tér és Tompa utca sarkán levő közértet, hogy sót vásároljunk. Só azonban nem volt. Teát vettünk. Saját zsebemből fizettem érte 120 forintot, 4 forinttal többet, mint ami járt. Egyébként ezzel az üzlettel történt, hogy egyik éjjel megkísérelték kirabolni, és italt vittek el, de amikor odaértünk, megfutamítottuk a tolvajokat.

Mivel állandóan féltem attól, hogy inni fognak és lerészegednek az emberek, s ebből, fegyver lévén a kézben, tragédiák származhatnak – át akartam vitetni a közértből az Üllői úti klinikára az összes palackozott italt. Miután hosszas és éles vita után a lakosság kollektíven vállalta, hogy italvásárlás, ivás nem lesz, az üzletet lezárattuk, sót pedig úgy kértünk lakásról lakásra járva. A lakók szívesen adták oda feleslegeiket, és így kb. 8-10 kg sót gyűjtöttünk össze, amivel a harcok alatt főztünk. Cigarettát a Pesti Barnabás utcából előző este hoztak a diákok 20 ezer darabot. Mi cserébe egy láda citromot küldtünk nekik, amit a Vöröskereszttől, a Péterfy-klinikáról még november 2-án kaptunk. Élelem elegendő volt. Bajáról szintén 2-án egy autó libát küldött az egyik tsz, marhahúst szintén, lisztet, burgonyát pedig két autófuvarral. Ezt fegyvereseink a BM-garage szerelőaknáján helyezték el, és 8-án kiosztották a lakosságnak.

Ezen a napon a támadás hevessége ellenére teljesen kiépítettük a védelmet. Igyekeztünk ezt úgy elvégezni, hogy emberáldozatunk ne legyen. Egyébként is csak a védekezés volt a célunk, kitörésről, a terület elhagyásáról egyetlen szó nem esett, hiszen zömében IX. kerületiek voltunk, saját házainkat, lakásainkat, hozzátartozóinkat védtük. Nem háborút viseltünk, hanem barikádharcot folytattunk, és kezdet kezdetétől hangsúlyoztuk a civil lakosság előtt is, hogy külső segítségre nem számíthatunk, és minden külső beavatkozásnak ellene vagyunk. Így az ENSZ-karhatalom beavatkozása ellen is – ezen a napon még volt rádiónk, és ez közvetítette az ENSZ ülését. Határozottan helyeseltük azonban Hammarskjöldnek, az ENSZ főtikárának magyarországi látogatását, hogy saját szemével győződjön meg az eseményekről. Ezt ma is helyeslem. Az igazságnak nincs szüksége semmiféle diplomáciára, sem elhallgatásra, sem elkendőzésre. Igenis tudja meg a világ, hogy ez a forradalom népi-nemzeti és elsősorban szocialista forradalom volt, s ezt csak megnyergelni kívánták reakciós ellenforradalmi erők.

A védelmet az Üllői út–Mester utca–Ferenc körút–Thaly Kálmán utca által határolt területen építettük ki, de kiesett belőle a Kilián laktanya, amely előttem ismeret-

len okból már november 6-án feladta a harcot, miután – mint ezt már írtam – 4-e előtt felbomlasztotta az általános szabadságolás. November 6-án innen igen sok fiatal katona jött át hozzánk fegyveresen, magukkal hozva lőszereiket is; kb. 20-25 láda géppisztolytöltényt és gépfegyvereket, nehézgéppuskákat.

A védelmet az alábbiak szerint szerveztük meg:

A lakosság segítségével áttörtük a pincéket összekötő vészkijáratokat, s a házak között olyan nyílásokat törtünk a szerkezeti tartók között, a kitöltő falazaton, hogy ott át lehessen járni, egyik házból a másikba, a Mester utcától az Üllői útig. A sarkokon az idomított kockakövekből barikádot emeltünk, annak tetejére hamuval, törmelékkel teletömött zsákokat raktunk. A zsákokat a tésztagyár zsákraktárából hoztuk, melyet a lakosság jelenlétében nyitottunk ki a legnagyobb tűzharc közben. Az utak bejáratait gépkocsival állták el. A gépkocsikat a BM-garage sofőrjei vitték ki az utcák torlaszaihoz. Ezt azért tettük, hogy a tankok ne tudjanak messziről tűz alá venni bennünket. Tervünket nem hajthattuk teljesen végre, mert olyan ágyúzás indult meg az autókra, hogy a harmadik autót már induláskor szétlőtték a Tűzoltó utca és Márton utca sarkán. Ekkor a Viola utcából, ahol számtalan üres, zárt hordó, ecetes- vagy valamilyen italt tároló hordó volt felhalmozva, hordókat hoztunk. Telegurítottuk az utcákat hordókkal, hogy megtévesszük a tankokat – hadd higgyék, hogy lőporos hordók vagy aknák ezek – és ne merjenek bejönni az utcába. Azokba az utcákba, ahol ezek a hordók álltak, még 8-án sem mert bejönni egyetlen tank sem, csak miután a harcosok, a forradalmárok, a lakosság közösen, vissza nem gurította a hordókat a raktárba.

A sarkokon jól védett erkélyeken, tetőkön, kéményseprőjárdákon helyeztük el lőállásainkat, ezeket bevenni az utolsó percig nem tudták. Csak gyalogsági támogatással lehetett volna bevenni őket, vagy úgy, ha ágyúzással, aknázással vagy bombázással földig rombolják a városrészt. Sokszor gondoltam, hogy úgy védekezünk, mint Sztálingrád munkásai a németek ellen, és ugyanúgy csak halálunk árán lehet elfoglalni egy-egy házat itt. Halomra lőtték a tankok a házakat, de elfoglalniuk egyet sem sikerült.

Mivel minden utcát távolról belőttek tankágyúval és nehézgéppuskával, az élelmet, lőszert, benzinesüvegeket egyik sarokról a másikra úgynevezett kötélpostán továbbítottuk. A lakosság összeszedte, odaadta nekünk a ruhaszárító köteleket, fregolizsinórt, vagy ő maga is segített: a kötelet átdobtuk egyik sarokról a másikra, s a tűz alatt tartott úttest fölött nyugodtan átsétált a reggeli, a lőszer, a kötszer.

Ha erős tűz alatt volt az utca, Rajczi, akinek csodálatos ötletei voltak a tankok félrevezetésére, felmászott az ellenkező irányban valamelyik erkélyre, egy villanyzsinórra tükröt kötött, s a tank kitekintőnyílására tükrözött. A torony azonnal a tükör irányába fordult, mi átszaladtunk az úttesten, a tankágyú Rajczinak is csak hűlt helyét találta, legfeljebb a tükröt lőtték szét, amit közben az ablakhoz kötött. Ő már két emelettel lejjebb volt akkorra.

Noha kitartottunk, és a lakosság segített és támogatott, teljesen elszakítva a világtól, rádió, telefon, villany nélkül nehezen léteztünk. Elhatároztuk, hogy összeköttetést teremtünk a világgal, és megpróbálunk kenyeret behozni.

Hiába határoztam el jómagam is, hogy az utolsó percig védekezünk, hiába írtuk ki fehér papírokra, hogy „Béke vagy halál" – „Győzelem vagy halál!" – látnom kellett, hogy lehetetlenné válik a harc ebben a formában. A pincékben éjszaka teknőkben aludtak a csecsemők, öregek fulladoztak a nedves, hideg fáspincében, s azokban a há-

zakban, ahol erősebb volt a tűzharc, főleg az Üllői úton, az Örökimádó-templom mellett lévő tiszti szállás pincéjében sírva könyörögtek az asszonyok, hogy adjuk meg magunkat. Külön súlyosbította a helyzetet, hogy gázos lövedékekkel is lőttek közénk, ingerlő gázokkal, ami ellen csak tejünk volt védekezésre.

Így határoztuk el, hogy telefont keresünk éjjel valahol, és kenyeret kerítünk.

Végigjártuk, fal mellett lapulva, kerítéseken átmászva a kerületet, de telefon, villany, rádió sehol nem volt. A Gát utcai pékségbe kéredzkedtünk be, ahol megbeszéltük a pékkel, hogy sütnek nekünk. Jenei pék és egyik ...,* aki benn volt, eltette sisakunkat, kabátunkat, pisztolyunkat – (Vaszil is velem volt), és adtak két kenyeret, amibe belerejtettük a nemzetőr-igazolványunkat és a „Mindenkinek" című felhívást, amelyben azonnali tűzszünetet követeltünk, és tárgyalást Kádár Jánossal. Ezt a felhívást 5-én este írtuk a Viola utcában, az egyik lakó írógépén gépelte egy gépírónő. Írógépet megkíséreltünk a Viola utcában lévő postairodaházból is hozni, az ottani lakók jelenlétében, azonban az irodát előzőleg a Kisgazdapárt vette tulajdonba, s amikor a harc megkezdődött, a kisgazdák eltűntek, de velük együtt eltűntek az írógépek is. A többpártrendszer másik jellemzője: több szerv – több mód a nemzeti vagyon elherdálására, az egyéni „gyarapodás" biztosítására. Rettenetesen fel voltam háborodva.

Amikor kivirradt, megkíséreltünk átjutni az István Kórházba. Mivel a Márton és Telepi utcát érinteni kellett, a dolog nagyon nehezen ment. Vaszil nem akart átjönni. A Márton utcában 11 embert ért súlyos vagy halálos találat, polgári lakosokat, akik át próbáltak menni az utcán. Ennél az útnál terjedt el az a hír rólam, hogy ottvesztem, mert másnap reggelig nem sikerült visszajutnom.

A kórházban a főorvoshoz mentem, Kovács doktorhoz. Elmondtam, ki vagyok, miért jöttem ide. Odaadtam neki a felhívást, olvassa el, és ha egyetért vele, engedje meg, hogy telefonáljak. Hozzájárult azzal a kikötéssel, hogy nem lépek fegyveresen a kórház területére; fegyveremet mindig leteszem a portán. Ezzel tökéletesen egyetértettem. A kórház semlegességét megsérteni nem lehet. Elég, hogy néhány kórházba: a Rókusba, az Üllői úti és Baross utcai klinikákba – vakon és felelőtlenül belelövöldöztek a szovjet tankok. Soha az István Kórházban fegyveresen nem jártam.

A kórháznak csak egyetlen jó vonala volt, egy földkábeles vonal. Ezen keresztül hívtam fel – Vaszillal közösen – a szovjet követséget a 120–911-es telefonszámon.

Először Vaszil beszélt, oroszul, és a felhívás szövegét kezdte olvasni, szabadon fordítva a magyart oroszra. A telefon túlsó oldalán lévő személy azt mondta: „Azonnal hozok egy tolmácsot" – és öt perc múlva Nikolaj Vasziljevics őrnaggyal (így mutatkozott be) beszéltem, aki igen jól tudott magyarul. Bemutatkoztam neki, és kértem, írja le szó szerint a felhívás szövegét, és továbbítsa a városparancsnoknak, Kádár Jánosnak és Zsukov marsallnak (aki tudtommal vezette a támadást). Nikolaj Vasziljevics szó szerint lejegyezte és visszaolvasta a szöveget. Közölte, hogy azonnal intézkednek, hívjuk vissza du. 14 órakor. Közben felhívtam a francia és amerikai követségeket is, a szöveget leadtam, és kértem, hogy minden követségnek továbbítsák. Ebben a felhívásban közöltük egyébként, hogy november 7-én, az 1917-es októberi forradalom évfordulóján a forradalmárok által védett Tűzoltó utcában és környékén a nemzetiszínű és a gyászlobogók mellé a forradalom vörös zászlóját is kitűzzük, mert mi nemcsak 1848 és 1919 magyar forradalmárainak, de 1917 orosz forradalmárainak is utódai vagyunk.

* Olvashatatlan szó.

Du. 14 órakor ismét felhívtam a követséget. Nikolaj Vasziljevics közölte, hogy a tárgyalást még nem sikerült létrehozni, hívjam 17 órakor, akkor adnak választ. Addig gondolkozzunk, hol lehet a tárgyalást megtartani. Felhívtuk a jugoszláv, a svéd, a francia követséget mint semleges területeket. Arra hivatkoztak, hogy nem áll módjukban ehhez hozzájárulni kormányaik hozzájárulása nélkül. Arra gondoltunk, hogy a Péterfy-klinikát jelöljük meg. Amikor azonban 17 órakor felhívtuk ismét a követséget, Nikolaj Vasziljevics azt javasolta, hogy 19 órakor az Írószövetség épületében, a Gorkij fasorban találkozzunk. Ott lesz Kádár János is. Ez november 6-án este volt (hogy Kádár János november 6-án Budapesten volt-e, nem tudom, egy biztos, hogy mi nem találkoztunk vele, mint itt majd kitűnik). Ugyanekkor jött vissza Csongovai* a Kossuth Akadémia szovjet parancsnokától, akitől kérte, hogy engedje az asszonyokat és gyerekeket szabadon elvonulni. Olyan hangon beszéltek vele, mint egy banditával. Határozottan kijelentették, hogy vagy letesszük a fegyvert és megadjuk magunkat, vagy asszonyostul, gyerekestül ott maradunk. Csongovai egy óra gondolkodási időt kért, és visszajött.

Csongovai és Vaszil beültek egy autóba. Az autót két hatalmas lepedőből készített zászlóval jelöltük meg, ahogyan a szovjet követséggel megbeszéltük. Én gyalog kijöttem a garage-ból, az autó utánam. Abban a percben a Tűzoltó utca sarkán álló tankból és harckocsiból gépfegyvertűz az autóra. A motorház azonnal átlőve, gumik kilőve, ablak kilőve. Csongovai villámgyorsan behajtott vele a BM-garage-ba. Vaszil nem volt se eleven, se holt. Nem akart tovább jönni gyalog. Végül mégis elindult velünk. Megpróbáltunk a kórháztól autót kérni, de vállalkozó egy sem akadt, aki vezesse a kocsit, Kovács doktor pedig nem adta sofőr nélkül az autót. Elindultunk gyalog tovább. Olyan tűz alatt tartották az utat, minden fehér zászló ellenére, hogy ott élve ember át nem juthatott.

Felhívtuk a követséget, és kifejeztük felháborodásunkat a barbárságnak ilyen hallatlan példája miatt, és Steinmetz kapitány esetére hivatkoztunk. A követség sajnálatát fejezte ki, s „magunkra vessünk, amiért nem jött létre a tárgyalás". Ezzel letették a kagylót.

Elkeseredetten, tűz alatt tartott utcákon, kerítéseket megmászva jutottunk vissza. Elmondtuk, hogy semmit nem tudtunk intézni. Ennek ellenére arra gondoltunk, hogy majd csak „lekapja" a szovjet követség az Üllői úti parancsnokot e miatt az eset miatt, és közli, hogy mi forradalmárok vagyunk, ránk ne lőjenek itt, hanem tartsanak tűzszünetet. Ezért nem tántorodtunk el attól, hogy kitűzzük a vörös zászlókat november 7-én reggel a házakra. A lakosság egy része ellenezte ezt. Mi azonban hajthatatlanok voltunk, és kitűztük végig az utcán és minden sarokra, a barikádokra. Piros-fehér-zöldet, feketét és pirosat, együtt a hármat. Azt hittük, erre tűzszünet lesz. Nem. Ugyanúgy, sőt még nagyobb erővel támadtak ellenünk. November 7-én, a forradalom ünnepén a magyar szocialista forradalom ellen az orosz szocialista forradalom népének fiai! A világtörténelem legkiáltóbb ellentmondása! Kommunisták lőnek kommunistákra!

A legnagyobb tüzelés közben (minden utcából tűz alatt tartottak bennünket, s jött a hír, hogy a Corvin mozi is megadta magát, és csak Csepel és mi tartunk ki) hoztuk zsákokban, udvarokon, pincéken és kapualjakon keresztül a kenyeret a Gát utcai pékségből. Az asszonyok imádkoztak értünk, és megcsókoltak bennünket, amikor elin-

* Csongovai Per Olaf filmrendező szakos főiskolás volt, jelenleg Párizsban él.

dultunk. A pékségből az egyik pék is velünk jött segíteni, hogy lássuk: nem hagynak egyedül bennünket.

Mi Vaszillal, hónunk alatt kenyerekkel, amelyeket „sétakenyérnek" neveztek el ezek az emberek, akik most már harmadszor vagy negyedszer láttak bennünket így, újra az István Kórházba mentünk. A Márton utca és a Telepi utca most is be volt lőve. Kerítéseken kellett átmászni. A Mihalkovics utca sarkán a közért előtt szovjet katonák álltak, a lakosság mázsaszámra hordta ki az ennivalót. Egy tiszt fényképezte a jelenetet. Ugyanez ismétlődött meg a környék többi boltjában is. Az italboltban, a cukorkaüzletekben, a húsboltban a sarkon. Nem sokáig néztük ezt a jelenetet, mert gyomrunk fordult fel tőle, hanem a hátsó kapun át bementünk a kórházba. Itt mondták el fiatal szállítómunkások, hogy előző nap a Ferencvárosi pályaudvaron szovjet katonák felnyitották a vöröskeresztes vagonokat, élelmet vittek el, majd a lakosságot is beengedték, akik tömegével hordták az élelmet, a ruhát. Közben fényképezték őket, majd amikor nagy lett a tumultus, a levegőbe lövöldöztek, és elzavartak mindenkit. Lényegében ez történt a IX. kerületben: míg mi az Üllői út–Mester utca–Körút–Thaly Kálmán utca közötti szakaszon védtük a forradalmat, a harcok alatt megőrizve a nemzeti vagyon minden megvédhető értékét a banditizmus, a fosztogatás és a „jóindulatú kiosztások" ellen (amit a közértekkel műveltek egyes helyeken), addig a szovjet tankok fedezete mellett a szovjet katonák jóindulatát kihasználva tömegesen indult meg a fosztogatásnak egy legalizált formája, amikor a fegyverek elhallgattak. Ez fokról fokra történt, mint ahogyan fokról fokra szűnt meg a harc is, 5-6, egyes helyeken 24 vagy 48 óra alatt. Igen komoly értékek kerültek így ellenszolgáltatás nélkül a lakosság egyes harácsoló és az általános zűrzavarban megtévedt tagjai kezébe. Feltétlenül szükséges lenne azonnal kiadni egy felhívást arra vonatkozóan, hogy minden ember házanként adja vissza mindazt, ami nem személyi tulajdona, hanem másé vagy a nemzeti vagyon része. Ezzel elkerülnénk, hogy a kisközösségekben, lakóházakban, falvakban a haragosok, politikai ellenfelek később majd kihasználva azt, hogy tudnak a szomszédjuk „apró zsiványságáról", ezt politikai fegyverként megtévedt emberek ellen használják föl. Ilyen módon sok embert megkímélhetnénk saját lelkiismeretének szorongásától is, akik esetleg már régen maguktól visszaszolgáltatták volna „szerzeményeiket", ha nem félnének a megtorlástól. Ezt a munkát nagyon jól el tudnák végezni az asszonyok, akik „békeházakat", „bizottságokat" alakítottak akkor, amikor ezeknek semmi belső konkrét tartalmuk nem volt. Ez igazi békeharc lenne, az általános megbékélés része; akik bekapcsolódnak ebbe, a gyakorlati munkában aktív részesei lehetnének a forradalomnak, éreznék fontosságukat, egyéni részvételüket az általános nemzeti megmozdulásban, s nemcsak mások, de önmaguk nevelőivé válnának. Igen fontos munka volna ez, és a karhatalom erejét nem aprócska tűtolvajlások, bejelentések stb. kötnék le, hanem az ellenforradalom aktív tagjai és meghúzódó prófétái, szítói, szervezői ellen fordulhatnának. Gondolom, a felhívást erre a sajtóban röpiratokon, rádión egyszerre kellene kiadni, és nem lenne rossz összekötni irodalmi, kulturális stb. harccal.

Visszatérve az István Kórházba, ismét felhívtuk a szovjet követséget. Hangom már alig volt, a tüdőgyulladás elmúlt ugyan, de igen erős hörghurut kínozott, és beszélni is alig tudtam. Egy addig előttem ismeretlen hanggal beszéltem – nem Nikolaj Vasziljevics volt –, akit ismét kértem, hogy tegye lehetővé a tárgyalást. Ez a személy azt mondta, hogy én nyilván éhes vagyok, és beszámíthatatlan a nélkülözésektől és a harctól, ami rég elmúlt, az élet békésen megy tovább. Ugyanakkor aknázták Csepelt és a

Tűzoltó utcát, a detonációk a telefonban is hallhatók voltak. Felhívtam erre a figyelmét. Ő azt felelte, hogy egyes „fasiszta banditák" még tartják magukat. A parlamenter autó szétlövése nem érdekelte, és délután 15 órakor közölte – amikor ismét sürgettem a tárgyalást –, hogy nem hajlandók tárgyalni. Vádoltam őt és a követségnek azokat a munkatársait, akik ismerve 6-án reggel óta felhívásunkat a tárgyalásra, nem tették lehetővé ezt, és vádoltam őket azért is, hogy tovább irtanak bennünket, népünket, hazánkat, nemzeti értékeinket. A telefont lecsapták. Itt kell megjegyeznem, hogy a „Mindenkinek", a „Vádolunk" és később a „Felhívás" szövegét is a IX. kerület Tűzoltó utcai fegyveres forradalmi ifjúság nevében hárman írtuk alá, Csongovai, Angyal és Petrovics, a harcolók és a lakosság jóváhagyásával, akiknek jelenlétében fogalmaztuk és akiknek felolvastuk. A végleges szöveg sok módosítással született meg. A módosítások az ifjúság, a lakosság és az aláíró megbízottak közös munkája volt. Mindhárom szöveget külföldi követségeknek is beolvastuk telefonon, és kértük, a tűzszünet ügyében tegyenek lépéseket a szovjet követségnél és a Szovjetunió ENSZ-megbízottjánál. A tűzszüneti felhívások szövegét, akárcsak a szovjet követség, szó szerint feljegyezték és visszaolvasták.

Miután a szovjet követség a tárgyalás lehetőségét is elvetette, Csongovai délután 15-kor visszament a Tűzoltó utcába, hogy itt rendben legyen minden, én pedig azért maradtam ott késő estig, hogy további kísérleteket tegyek a tűzszünet követelésére és a tárgyalásra.

Csongovai azzal indult vissza, hogy amennyiben a lakosság, az asszonyok már nem tudják lelkileg tovább tartani magukat, akkor otthagyva a fegyvereket – kivéve az oldalfegyvert – a lőállásokban igyekszünk észrevétlenül hazamenni, ha erre lesz mód. Ezzel elkerüljük mind a megadást, mind a fegyverletételt.

A közhangulat nem a harcok területén volt rossz. Ott jó volt a hangulat. Forradalmi, harcos kedv uralkodott, jóformán teljesen velünk együtt derültek és szomorkodtak az emberek. Együtt ettünk, aludtunk, főztünk, építettünk barikádot, hordtuk a benzinespalackot, sebesülteket. Sokan a lakók közül őrséget álltak, sőt a lőállásokba is eljöttek. De ahol a legteljesebb bizonytalanságban kósza híreket sem hallva, rádió, villany, telefon nélkül pincében várták passzívan, hogy vége legyen a harcnak, és felmehessenek a lakásokba, ahol zárva voltak a kapuk éjjel-nappal, jó barát és ellenség előtt egyaránt, ott rossz volt a hangulat, ott egyformán ellenség volt minden harcos; szovjet katona és ifjú forradalmár egyaránt. Ott nem tettek különbséget rablóbandák és forradalmárok, ellenforradalmárok és szovjet katonák között. Arról a rétegről beszélek, mely minden társadalomban kívül tartja magát az eseményeken, mely nem szereti a változással járó kényelmetlenségeket, mely csöndesen, négy fal között utálja – halkan – Farkas Mihályt is, Horthy Miklóst is, Gerő Ernőt is, Joszif Visszarionovicsot is, minden volt politikust egyformán, mindenkit, aki ígért, és nem váltotta be ígéreteit, aki a nép munkáján élősködött, és bizonytalanná tette a dolgozó ember életét, nyugalmát, létfeltételeit, leszüretelte munkája gyümölcseit. [...]

Mindenesetre Csongovaival abban maradtunk, hogy a lakosság és a forradalmárok közös állásfoglalásától tegye függővé a harc befejezésének formáját – én pedig tovább kísérletezek a tűzszünet megteremtésével, a tárgyalással.

Eredményre azonban nem jutottam. Valahányszor beszélni kezdtem a követséggel, lecsapták a telefont. A parlamenttel még mindig nem lehetett beszélni. Megpróbáltam este visszamenni, de lehetetlen volt. A Hámán Kató utat végig tankok állták el, ott éjjel, sötétben átjutni lehetetlen volt. A kórház kapujában tank állt. Az 1. sz. és

2. sz. kapuban is. Ott aludtam az egyik vezető orvos szobájában, aki átadta az ágyát, tisztálkodó-szereit, borotváját. Ismét egyhetes szakállam volt. Az orvosok magatartása velem szemben és irányunkban olyan volt, hogy igazságunkban és a forradalom győzelmében egyetlen percig sem kételkedhettem. Nagyon jellemző és fontos esetet kell itt elmondanom. Az egyik orvos, végighallgatva a beszélgetést a szovjet követséggel, a következőt mondta: „Én régen önökkel együtt harcolnék kinn az utcán, de nem akarom, hogy azt mondják: ellenforradalmárok vannak önök között, vagy hogy akár csak a gyanúja is felmerüljön ennek. Én ugyan nem vagyok ellenforradalmár, soha nem is voltam, de mint főhadnagy szolgáltam a Horthy-hadseregben." Nem ismertem ezt az orvost, nevét nem tudom. Ha olvassa majd ezeket a sorokat, biztosan jelentkezik, ott dolgozik az István Kórházban. De nagyon sokszor gondolok rá, amikor ezeket a sorokat írom, és az emberi tisztaságba vetett hitem kiapadhatatlan forrása most is ez az őszinte, csodálatos megnyilatkozás. Mert ilyen volt a mi forradalmunk, ilyen pillanatokat szült, úgy formált napról napra minket, magunkat is újjá, jobbá, legyőzhetetlenné. Házakat lehet rommá lőni, embereket megölni, meggyalázni és a lelkeket tankokkal átgyúrni, a szellemet börtönbe zárni nem lehet. Petőfit nem lehet kitörölni a történelemből, Marxot sem, Lenint sem, József Attilát sem. [...]

Reggel, hónom alatt a „sétakenyérrel" elindultam vissza a Tűzoltó utcába. Viszonylagos csend volt itt, csak fentről, a mi környékünkről kelepeltek a géppuskák, és a Gellérthegyről aknázták Csepelt. Ekkor már égett az ÁFOR olajtartálya, ha jól emlékszem. De itt a Hámán Kató úton, félénken ugyan, a falak mellett osonva, egyesek szatyorral, bugyrokkal igyekeztek céljuk felé. A tankok komoran álltak, az ágyúcsövek a Tűzoltó utca, a Balázs Béla utca és a Mester utca felé néztek, de mögöttük el lehetett menni, ha bátorsága volt az embernek. Átsétáltam az úttesten, betértem a földszintes városi házak közé, ahol már ismertek, átmentem a Mihalkovics utcán, s felmentem egy percre az Ernő utcai medikus-diákotthonba megmondani, hogy élünk még. Itt mindig nagy szeretettel fogadtak minket a diákok, kivéve egy idősebb „honfitársat", aki állítólag a spanyol szabadságharcban is részt vett, de még október 23. eszméivel sem azonosította magát, és igen „félénk" volt... Alaposan elrontotta a 12 évi hajbókolás. Innen a Gát utcai pékekhez mentem, megtudni, hogy van-e kenyér. Volt. Öt zsákra való. A Telepi utcát és Márton utcát most is belőtték, de átjutottam. A kenyérért elmentünk a szokott útvonalon, elhoztuk. A fiúk egy része holtnak hitt, hogy nem jöttem vissza este, másik része rettenetesen lekapott, hogy miért maradok el egyedül... Ekkor már fokozatosan elhagyták a lőállásokat – Csongovai elmondta, hogy az asszonyok szedik el a mieinktől a fegyvert, és könyörögnek, hogy fejezzük be –, ki-ki hazafelé tartott, osztották a fiúk – fegyverrel fenntartva a rendet – a megmaradt élelmet, gurították a hordókat a helyükre. A tankok még mindig nem mertek bejönni, csak néha-néha engedtek egy sortüzet az utcára, hogy ne higgyük, hogy könnyen szabadulunk. Azonban a pincében, átjárókon úgy közlekedtek a mieink és öltöztek át egy-egy óra alatt békés polgároknak, hogy senki sem választotta volna külön őket a lakosság többi részétől. [...]

A lakosság figyelmeztetett, hogy tűnjünk el, mert szedik össze a fegyvereseket, főleg a parancsnokokat, és elviszik őket. És nem tudni, hova. Amikor ezeket a sorokat írom, teljesen jogosnak tartom a lakosság aggodalmát, bizonytalanságát. Szükséges lenne minden kósza hír, suttogás eloszlatására hivatalosan közölni, hogy itt és itt ezek és ezek vannak fogva tartva, ügyük kivizsgálás alatt van stb. Mindeddig, míg ez nem történik meg, s amíg forradalmárokat bűnözőkkel vegyesen tartanak fogva, a biza-

lom nem áll helyre a hivatalos szervek és a nép között. Ez a bizalmatlanság egészséges, a nép kritikus állásfoglalása fejeződik ki benne, s mindaddig élni fog, amíg a kormány szava a nép szava nem lesz. Ez nem jelenti azt, hogy a tömegek uszályában kell járni (ezt a frázist úgy elkoptatta Rákosi, hogy fenntartással kell használjam itt). De az egész forradalom alatt a helyzet éppen fordított volt: a kormányok, a parlament, a politikusok kullogtak az események után. Míg a parlament tárgyalt és vitázott és gondolkozott a következő lépésen, a nép az utcán cselekedett, csinálta a forradalmat. A gyakorlatban kivívta a győzelmet apró és sorsdöntő ügyekben. A parlament csak konstatálni tudta a történteket, de nem irányítani a forradalmat. Ez egy módon lett volna lehetséges, ha Kádár János kijön a harcba, a nép közé. Így vált volna igazi, tiszta vezérévé a harcnak, és a rengeteg vért, erőt megtakarítottuk volna.

Példák: A nép, a diákság meghirdette a tüntetést 23-án, a kormány betiltotta. Amikor már mozgott az utca, és nem volt mit tenni, engedélyezte a már élő tüntetést. A nép Nagy Imre beszédét követelte a parlament előtt, Nagy Imre nem beszélt, helyette Gerő dörögte el ellenforradalmi beszédét a rádióban. A fegyverek szóltak már, amikor Nagy Imre végre beszélt, de nem vették be a kormányba. A fegyveres harc már győzött az utcán, amikor jött a beavatkozás. Egy csomó vér elfolyt, míg megszületett a határozat, hogy a forradalom forradalom és nem ellenforradalom. A forradalom régen – és kezdettől fogva – szocialista volt, de napok teltek el, míg a párt ezt belátta. A forradalom már a gyakorlatban harcolt a Dudás-féle Nemzeti Bizottmány ellen, amikor még Nagy Imre tárgyalt velük. A forradalom már védte a pártot, amikor Kádár János helytelenül feloszlatta azt, maga ellen fordítva a párttagok egy részét. A forradalom már rendet és munkát akart, már dolgozott az utcák helyreállításán, a közbiztonság megteremtésén, mikor egy kalap alá véve a parlamenti ellenforradalommal, fölvonultatták ellene is a szovjet hadsereget, másodszor. A forradalom már Maléter ellen harcolt, amikor kinevezték honvédelmi miniszterhelyettesnek. A forradalom már a kommunista párt megerősítésére tett javaslatot, amikor a parlament a többi pártokkal alkudozott. S végül a sztrájk formájában létrejött a nemzeti egységfront, amikor a Gellérthegyről lőtték Csepelt, ellenforradalmárnak nevezve a harcoló munkásokat. [...] Így kullogott a kormány, így kullogtak a politikusok az események után a forradalom alatt, így kullogott a XX. kongresszus óta, sőt azt megelőzően is. Nem értették meg, hogy forradalmat nem politikusok és kormányok, hanem osztályok és népek csinálnak, és nem akármilyen osztály, hanem a munkásosztály, mely a marxizmus–leninizmus fegyverével nemcsak önmagát, de az összes osztályokat és maradványaikat megsemmisíti, és egyben fel is szabadítja. [...]

Ebben az összefüggésben felmérhetetlen a jelentősége a mai forradalomnak. Döntő állomás ez a kommunizmus útján, a világméretű átalakulás történelmi folyamatában. S a nép, mely ezt kezdeményezte és végrehajtja, a „világszabadság" zászlaját viszi ma is Európában, mint 1848-ban vitte, s egy olyan korban, amelytől az emberiség léte vagy nemléte függ. Boldogító dolog ilyen nép fiának lenni. Ha még egyszer születhetnék, csak itt születnék, és csak így élnék, mint éltem. Egyszerű emberként, szegényen, de szabadon.

Elmenni Vaszil nélkül nem akartam. Hagyjam itt ezt az embert, aki átállt hozzánk, aki szovjet tiszt, mi lesz vele? Azt mondtam neki, jöjjön velem, ahol nekem lesz hely, ott neki is lesz. Húzódozott, vonakodott, és végül is ráállt a dologra. Hogy nem jött el, annak az oka egy fekete hajú asszony, akire mi ügyet sem vetettünk a harcok alatt – ez csalta el. Ez az asszony a BM-garage melletti házban, a pincében bújt meg, mint

akkor kitűnt. Oroszul éppen olyan jól beszélt, mint magyarul, és Vaszilhoz tartozott. Ő erőszakolta és fenyegette Vaszilt, hogy menjen vele – a szovjet csapatokhoz. Vaszil nem tudott határozni. De amíg én a garage-ban Orbán Zolival beszéltem, Vaszil eltűnt az asszonnyal. Mint mondják, lefogott egy csomó fiút a kerületben, s keresett engem is nemcsak itt, de az István Kórházban is. Civilben volt, mint nálunk, és egy szovjet harckocsi tetején álltak az asszonnyal együtt. A fegyvereket is ők szedték össze, ahogy utóbb tudomásomra jutott. Nem láttam azóta, nem tudom teljes bizonyossággal, hogy ki volt, tetteit milyen indulatok és érzelmek sugallták – én mindenesetre szerettem őt. Hogyha csak egy kicsit merészebb ember, bátor forradalmár válik belőle, aki mint szemtanú számolhat be arról a Szovjetunióban, hogy mi volt a magyar forradalom.

Megyesi Gusztáv

MEKKORA EGY TÖRPE?

Valaki olvasta egy újságban, és abból mesélte, hogy ezen a földön törpedobáló versenyt is rendeznek.

Megkérdeztem attól az embertől, aki ezt a hírt olvasta az újságban, hogy na, és milyen az a törpedobáló verseny. Van-e ceremónia, törpesorsolás, sajtókampány? Vannak-e disszonáns hangok, megideologizálás, hallgatag-e a többség? De semmi sincs. Megfogják a törpét, és eldobják. Aki messzebbre dobja a törpét, az nyer. De a többi se veszít: amint végzett, kilép a porondról, s megy a sátrak közé, a sátraknál kap sört, virslit, a népünnepély éjfélig is eltart, utána mindenki hazamegy; a törpedobáló versenyről szó sem esik.

Össze kell szednünk magunkat.

Ez a törpedobáló verseny Amerikában van, ha jól mondta ez az ember, Visconsin államban. Vagy másutt. Mindenesetre tengeren túl, ami bizonyos szempontból igen zavaró. Ez itt egy magyar írás, itt és most Magyarországon íródik, ily módon jobb volna, ha a törpedobáló versenyt kicsit keletebbre rendeznék. Legjobb volna, ha mindjárt itt, Kelet-Közép- (vagy Közép-Kelet-) Európában. Akkor én megírnám ezt a versenyt, s volna nyomban áthallás, nagy-nagy törpesóhajtás; megemelt téma. A törpék mi vagyunk, a dobálók pedig... de hisz azt tudjuk. Volna itt posztsztalinizmus, moszkoviták, fundamentalista praktikák, pálfordulás is volna, *damaszkuszi* út, értené mindenki, amit érteni kellene, szép volna minden.

De így se baj. Meg fogjuk látni, teljesen mindegy, hogy a törpedobáló versenyt hol rendezik. A törpedobálás egyetemes. Mindenütt, ahol törpék vannak, s náluk csak alig valamivel magasabb alkatúak, a verseny megrendezhető. Hogy emberarcúan vagy sem, az a lényeget tekintve mindegy. Ez nagyon fontos. Mi ugyanis, akik asszociációs rohamot kapunk ilyesféle újsághírek hallatán, és azt mondjuk mindenre, hogy „ahá", és mindenből, ami e földön történik, ugyanazt akarjuk kihámozni, ugyanazt a

nem létező magot, súlyos tévedésekbe eshetünk, sohasem juthatunk el a törpelét megértéséhez.

Mi, ugye, most ott tartunk, hogy amit akarunk, az legyen emberarcú.

No, ez a törpedobáló verseny csakugyan emberarcú.

Ne szörnyedjünk el, hogy a törpedobálás emberkínzás. A törpék nincsenek fizikailag megkínozva, és lelki sérülés se éri őket. A hajuk szála se görbül. Kíméletes kezekben vannak, lapos, emberléptékű ívben hajítják őket. Még soha nem fordult elő baleset! Maguk a törpék – tán ebből kifolyólag – nincsenek elkeseredve, csöppet sem frusztráltak, identitászavart nem éreznek. Ki-ki megőrzi arcát, az marad, aki a verseny előtt volt.

Rendkívül okosan szervezik a versenyt. A versenyzők, például, akik nem feltétlenül drabális állatok, nem egyetlen törpét dobálnak, mindig mást és mást. Pont annyi törpe van dobálva, amennyi kell, ami a mi szempontunkból annyit tesz, hogy minden törpére csak egyszer kerül sor. Így, hogy minden törpét csak egyszer dobnak, a verseny mindannyiuk számára kibírható, sőt felejthető. Még egyetlen törpe se tiltakozott, még egyetlen törpét se hallottak verseny után panaszkodni, képeket vágni, hogy ez már azért sok. A törpe földet ér, megigazítja ruházatát, majd ő is a sátrak közé megy. Ez megint nagyon fontos. Amint a törpe földet ért, attól a perctől kezdve voltaképp már nem is érzi magát törpének, közönséges néző, a publikum egyenrangú tagja. Igazán emberarcú helyzet (amilyenre mi is vágyunk): a törpe együtt kacag vagy együtt bosszankodik a közönséggel, már ha van bosszankodnivalója. Még soha senki nem vágta egyetlen törpe fejéhez se verseny után, hogy *törpe*. Mit keres ez itten közöttünk!? Ugyanakkor az sem mondható, hogy átnéznek a feje fölött, vagy direkt nem veszik észre. Ha egy törpe, teszem azt, a sárga földig leissza magát, és zavarosakat beszél, ugyanúgy azt mondják rá, hogy részeg disznó, és otthagyják, mint ha nem volna törpe.

A legteljesebb mértékben emberszámba veszik.

Már verseny előtt sincs láz, felhajtás. Mi azt gondolnánk, hogy a törpedobáló versenyt egyre nehezebb megrendezni, a rendezőknek úgy kell végigmenni a városon listával a kezükben, ikszelgetve egy-egy ajtónyitás után, ki van otthon, s ha valaki nincs otthon, hol kereshető. Erre a tudásra azonban semmi szükség, nincs lista, ikszelgetés, a verseny annyira magával ragadóan emberarcú, hogy a törpék önmaguk mennek verseny napján a helyszínre, ki se kell plakatírozni az esemény helyét, idejét; amikor a törpék összegyűltek, kezdődik a verseny.

Megy minden magától.

Hanem azért, mégis. Mi, akik nem élünk még emberarcú társadalomban, de ezt a mostanit akarjuk emberarcúvá tenni (már aki akarja), értetlenül állunk a jelenség előtt. Miért nem lázadnak fel a törpék? Hiszen ez, végül is, mindösszesen, a dolog lényegét tekintve, úgy esszenciálisan: *dobálás!*

Nem tudni ennek az okát, csak sejtéseink lehetnek. Tény, hogy törpe még soha fel nem lázadt a verseny ellen, különben hogyan is rendezhetnék meg évről évre. Tán, ha a törpe lelkéig jutunk: a törpéket egyenként dobálják, így először is, mindegyik individuumnak érezheti magát, amikor dobják, nem egy a sok közül, hanem épp a legfontosabb, a nélkülözhetetlen. Ezt mi igazán kellőképpen kell hogy értékeljük. Az egyenként dobásban továbbá az is benne van, hogy amíg az épp soron lévő törpét dobják, a többinek nyugta van. A versenynek bármelyik pillanatát merevítjük ki, a törpekisebbség többsége mindig békén van hagyva, csak egyetlenegy van a levegő-

ben. Ám annak a helyzete sem kilátástalan, az égvilágon semmi se motiválja ellenkezésre, hiszen tudja, hogy előbb-utóbb földet ér, és akkor nyugalom vár rá, mehet a sátrak közé *nem törpeként* létezni. Megállapítható tehát, hogy a törpék közösségként, de külön-külön is többet vannak békin hagyva, mint zaklatva.

Mondhatnánk erre: ez is épp elég.

Nincs törpeméltóság?

Különös, de épp a törpeméltóság erős, mondhatni kikezdhetetlen. Nehéz lesz ezt nekünk felfogni, de próbáljuk meg. Miért nem panaszkodik a törpe? Miért, hogy az eseményről egymás közt is hallgatnak? Idősebb, de középkorú törpék se mesélnek könnyes történeteket régmúlt versenyek megaláztatásairól. A törpe nem hülye. Nagyon is tudatában van annak, hogy mi történik vele, sőt, hogy a sátrak közé kerülve is törpe, mi több, hogy a társai is mind azok, és róla is mindenki tudja, hogy törpe, és mit kellett, kell kiállnia. Mégis hallgat; egymás szemébe mondani a törpeséget és *csak azt,* fölösleges és méltóságot sért. De ha mi, kívülállók mennénk oda egy törpéhez, hogy mikrofon- meg lencsevégre kapjuk úgy dokumentaristásan, leleplezendő a versenyt, a nyilvánosság, a múlt- és jelenfeltárás jegyében, egyetlen törpe se beszélne. Ajkába harapna. Elzavarna. Vagy csak annyit mondana: nem, *engem* soha. Hallgatásukat aligha értenénk, úgy vélnénk, még kísért a múlt, a törpe azért hallgat, mert fél, szorong.

Tévedés.

A törpének semmi oka a félelemre, így is, úgy is dobálni fogják élete végéig, tudja, hogy verseny nélküle nincs (tehetnek nekem egy szívességet, mondhatná egy törpe), ő egyszerűen azért nem tárja világ elé törpeélete végtelen megaláztatásait, mert azzal önnön életét tenné elviselhetetlenné. Mit is mondhatna egy törpe? Ha zokogva (l. dokumentaristásan) bevallaná, hogy egész életében csak belerúgtak, törpeéletre kényszerítették, ezzel épp azt ismerné el, hogy mennyire törpe, s *azok* mennyire hatalmasok. Csak szánalmat keltene maga körül, hogy nézhetne ezután fia, lánya, a világ szemébe, hogy nézhetne fia, lánya, a világ az ő szemébe? Ha követelne, elégtételt kérne a törpe? Mellét verné, ebből elég, engem százszor dobtak, ezerszer, most az én időmnek kell eljőnie? Ez igazságérzetet sértene megint, előnyhöz jutna azokkal szemben, akiket valamilyen oknál fogva még nem dobtak annyiszor (fiatalok, akkor még nem is éltek, mit tudnak ők *azokról* a versenyekről!), de azokat is sértené, akiket még nála is kíméletlenebbül dobtak és messzebbre (ez akar most mártír lenni, ez, aki hozzám képest megúszta!?). Ha egy törpe beszélni kezdene, dehogyis üdvözölnék társai, épp ellenkezőleg, s még azt is hozzátennék: most beszél, mikor már nem kunszt?

Elmondhatná egy törpe minden versenye történetét, hol fogták meg, melyik csontja roppant, s mit érzett, míg dobták, nevén nevezhetne minden kezet, mi tartotta őt, semmire se menne vele. De még arra sincs módja, hogy szellemi fölényét hangoztassa (irónia, vitriolos humor, kacagtatás): hogy micsoda barbár, ütődött dobálók kezében volt, hogy valóságos törpeszellemek játszottak vele. Ezzel tán könnyítene lelkén, ám még inkább önnön törpeségét bizonyítaná, hogy még *azoknál* a törpeszellemeknél is törpébb; lehet-e így élni?

Nehéz nekünk ezt megérteni feltárásos, igazságkereséses időkben, mikor (enyhe didaktika következik) most látni csak, miféle törpék egykori óriásaink, mikor a világ újrafeloszlik vétkesekre és vétlenekre, mikor új rendező elv rendez versenyeket, csak az a kérdés (az áthallás most már csakugyan didaktikába megy át): ez a verseny nem

lesz-e ugyanaz a verseny? A törpe és a sátor nem maradandó-e, csak a világ humanizálódik, már ahogy teheti.

Azám, a végső humanizálás.

Különös, igazán különös, de tiltakozó demonstráció csak akkor fenyegette a rendezőket, amikor a végsőkig akarták humanizálni a versenyt. Az emberarcúvá tétel jegyében a hús-vér törpéket egyetlen, általános törpével, gipszből faragott közönséges kerti törpével kívánták helyettesíteni, mondván, így a verseny is verseny marad, s a törpék is kímélve lesznek. De ez hiba, épp ettől nem várhatunk semmi jót, mert épp a gipsztörpe ébresztene öntudatra minden törpét, talán, mert minden jelkép mégiscsak jelképez valamit. Mikor a jelképes törpe repül, akkor minden törpe egyszerre repül, egyazon időben és térben, s ha egyszerre éri őket az élmény, repülés, megalázás, akkor a következmények kiszámíthatatlanok, igaz, épp e kiszámíthatatlan következményekről van a legtöbb bizonyosságunk. Éppily helyzetekben nyilvánul meg világosan és kitapinthatóan, hogy emberarcúan még rosszabb a rossz, kilátástalanság ül a tündérarcokon.

Hát akkor baj lesz, végső lázadás?

Mit fogunk mi mondani kerekre tágult szemekkel, magunk se tudva, kik vagyunk és miért, amikor a porondon csakugyan verseny lesz, színes, magával ragadó és a végsőkig emberarcú. Mikor már törpe is dob törpét, sőt törpe ragad meg óriást a legteljesebb változás jegyében. Lesz-e indíttatásunk sátrak közti utcákból kitekinteni, s nem a tegnaphoz mérni (monolithoz), csak rácsudálkozni arra, ami előttünk zajlik: emberarcú ez itten, de mégiscsak dobálás.

Rakovszky Zsuzsa

ÁTTETSZŐ TÁRGYAK

A greenwichi ócskapiac

•

Varrógép nincs. A véletlen szabad-
asszociációja ernyővel síbakancsot
vagy golfütőt hoz össze a szabad ég alatt,
folyékony, szürke felhőmassza rezeg a kancsók
(Bosch-szörnyek: puszta törzsön fél-fül, alsó ajak)

feketedő, viharvert ezüstjén szósz helyett.
Ha szétfújja a szél, az öt sor rézkilincs
villogva szembejön, mint egy antik hadsereg.
Kövével fölfelé a tálcányi gyűrű, mint
szikrázó ikra, sárkánygyík-keltetőtelep.

Hová viselhették – vizitbe, bálba? –
a gombolós kesztyűt, a pille brosst?
„A kardhal" című monográfiába
hány évet ölhetett – ötöt? hatot? –
a szerzője? („Türelmes hitvesemnek ajánlva!")

Véres Mária levesestálja, Boleyn Anna
hímzőrámája a rivaldafénynek
készült már eleve, nem hoz zavarba
mint illetéktelen nézőt. Ezek, szegények
– ez a félszemű medve, macska alaku kanna,

az égkék, jégkék, formatervezett
gyümölcsöstál, amelybe elfelejtett
Isten konkáv gyümölcsöt teremteni – ezek,
a szúrós déli fény boncasztalán, lefejtve
róluk a megbocsátó érzelmi rétegek,

a kezdet cinkos optimizmusát
ontják még most is, itt is, mikor minden akár még
lehetett volna jó is – mikor fenyőfaág
alatt, vagy díszpapírból kihántott nászajándék,
landoltak régen, otthon, gyerekkor, ifjúság,

ilyesmik. Itt, kimetszve saját történetéből
egyéb múltak kirámolt mája-veséje mellett
hever mind egy kupacban. Rideg szemek szüléstől
csíkokban megrepedt bőrt latolnak, tészta mellet,
a gyöngédség szelektív rövidlátása nélkül.

DECLINE AND FALL

Eltűnnek majd, el fognak tűnni végképp
az alkotmányjogi vagy hadtörténeti
fogalmakról elnevezett mozik
és cigaretták. El a vízművek, az ÉPGÉP,
a takarékos életvitel előnyeit
reklámozó gyufásdobozok. Rendre-sorra
el a vendéglátóipari vállalat
kerületi üzemegységei, a csorba
kávéscsészék, el a csővázas műanyag

ülőkés gnóm hokkedlik, az állott szénsavas
üdítőitalok, naranccsal, napkoronggal
címkéjükön – akárha egyenlítői Nap
aszalta volna őket egyenletes fakóra,
a ragacsos műmárvány asztalok. Mint a hó a
hűvösebb mikroklímán, foltokban megmarad
itt-ott, egy darabig, de mintha föld nyelte volna
el és nem az idő, áznak, lemállanak
az ünnepelve gyászolt vagy épp légből kapott
évfordulók, gyerek-, nő-, országos sportnapok
plakátjai, kiüt a rongyolt felhám alól a
korábbi réteg, a virágos ág, galamb,
számjegy alól a szűzi arcélű lányalak
(ellenpont s kárpótlás gyanánt Playboy-nyuszik dús
keble az antik ing foszlányai alatt)
eloszlik, és el a parancsuralmi klasszicizmus
egyéb termékei, koszos vasúti váró-
termek, vidéki kultúrotthonok faláról
a pattogzó monstrum freskók, a foghíjas
mozaikok, ahol kantátát kardalolva,
aratva vagy golyóscsapágy-szerelve látható a
megváltását a munka s a kulturált szabad-
idő jegyében elnyert, derült emberiség. Nem
jött össze a több millió fehéregérrel
végzett kísérlet, amit vasbetonnak
éltünk, mint luftballon, egyetlen csattanással
ezer darabra megy, vagy hosszas lángban olvad
széjjel, zsugorodik görbedve – semmi másban
ugyan, de legalább az elmúlásban
rokon – tudomisén – Rómával, Babilonnal.
Tömegtermelt tükröm, arcfrissítő zselés
tégelyem, görbe bögrém nem kerül múzeumba,
vasárnapi családot okítandó, sem én,
prezervált részeim keskeny hegedűtokba
zárva légmentesen vagy sötét háncsba csavarva
– festett frufru, golyószem –, sem az új nemzedék
erkölcseit vigyázni nem kerül föl a falra
megszólalásig hű arcmásom, sőt a falnak,
a házgyári elemnek se marad híre-hamva,
a testvérvárosok nevéről elkeresztelt
holdbéli szürke csirkekeltetőknek, hol a kocka-
házak kétévesen kétszerte vedlettebbek,
mint a városmag túltáplált barokkja.
Pár elfeketedett-zöldült óriási torta-
szeletnek – századfordulós középületnek
egy s mást még van esélye átvészelni, de már a
nyelv ornamentális használatára

épült falragaszok és embernyi transzparensek
lefonnyadtak róluk, rojttá romlik a keshedt
kókuszszőnyeg, a sárgán tengődő vizipálma
kiszárad a teremből, ahol kiskosztümös, nett
tanácsi dolgozónő iktat, oktat vagy esket,
a helyiségek, ahol születve, halva, válva
előadódtunk – csak míg élünk, akik élték
őket, csak addig élnek, az emlékezet érték-
közömbös mezében mumifikálva.

FIGYELŐ

THOMAS MANN NAPLÓIRÓL

Thomas Mann: Naplók I. 1918–1921; 1933–1939. Válogatás
Fordította Soltész Gáspár és Schweitzer Pál
Válogatta és az utószót írta Mádl Antal
Európa, 1988. 706 oldal, 110 Ft

Az a sok tekintetben példátlan érdeklődés, amelyet Thomas Mann a műveivel és a személyével, a század húszas éveinek elejétől kezdve a magyar olvasóközönség körében kiváltott, bizonyára nem kizárólag vagy nem elsősorban e jelentékeny formátumú ember írói jelentőségének szól, hanem legalábbis ugyanilyen mértékben annak a reprezentatív szerepnek, mely emberi és írói alkatának legbensőbb sajátosságaiból következik. Íme, lássátok, így néz ki egy minden ízében kiteljesedett, érett személyiségére szemérmesen büszke, démonaitól kiegyensúlyozottan megkísértett, elnézésre és megértésre mindig kész, a jó és a rossz dolgaiban fölöttébb járatos, művelt és jómódú polgár, aki minden áldott napon pedánsan és példásan munkálkodik, ennek végeztével pedig könnyedén és kedvtelve forog a fényes társaságban. És valljuk be, egy ilyen személyiség valóban irigylésre méltó lenne, ha nem csupán ennek a személyiségnek a szerepét játszaná. Mivel azonban egy hosszú és fáradságos életen át viszonylag következetesen, viszonylag ízlésesen, viszonylag hibátlanul s így viszonylag hitelesen elő tudta adni azt a szerepet, amelyet nem másból, mint önnön alkatából szabott ki, nemcsak kiváló játékosnak bizonyult, hanem a megszólalásig olyan volt, amilyennek magára szabott szerepe megkívánta.

S tán nem tévedek nagyot, amikor azt állítom, hogy e semmiképpen nem irigylésre méltó, de mindenképpen megkapón kimunkált szerep felülete nyújtott lehetőséget a magyar közönségnek a művek viszonylag problémátlan befogadására. Más, kevésbé kiváltságos esetekben előbb a művet kell megízlelni, rágni, többszörösen megemészteni, s csupán e műveletek alapos elvégzése után válik nyilvánvalóvá, hogy milyen szerepet töltenek be azok a művek, amelyeknek előzőleg egyáltalán nem érzékeltük a hiányát. És ekkor még mindig nem arról a személyiségről beszélünk, aki a művek fedezékében áll.

Thomas Mann műveinek nem kellett megtenniök ezt a fáradságos utat, személyének nem kellett oly módon megküzdenie a magyar olvasóközönség befogadói készségével, mint a nálánál nem egy szempontból jelentékenyebb kortársainak, Gide-nek, Hessének, Kafkának, Joyce-nak vagy Musilnak, akik a mai napig kevéssé ismertek, és legalább ily kevéssé befogadottak. Talán ha Proust művének magyar kiadása nem rekedt volna meg az első köteteknél, vagy ha legalább ezeknek az első köteteknek nem sikeredett volna oly finomkodóvá a magyar fordítása, akkor ő is hasonlón fontos és tekintélyes szerepet töltene be irodalmi tudatunkban. Csakhogy ez esetben valószínűleg éppen azért rekedt meg a dolog a feltételes módnál, mert ennek a másik nagy stilisztának az irodalmi tevékenységéből, miként az előbb említett összes többi íróéból is, éppen a reprezentatív szerepalakítás készsége hiányzott. Egy olyan irodalmi köztudat, amelynek hátterében nem a személyes szabadság, hanem a nemzeti függetlenség eszméje áll, s ezért még ez előbbin keresztül is az utóbbi reprezentációjára törekszik, szükségszerűen érzékenyebben reagál azokra az irodalmi teljesítményekre, amelyekben a személyesség összehangzik egy szociológiai vagy történeti jellegű szereppel.

Thomas Mann egész személyes életében azt reprezentálta, amit egész irodalmi tevékenységében prezentált. Szemben mindazokkal, akik a polgári származású regényirodalom hagyományaihoz sokkal hívebben, kizárólag és a lehető legrigorózusabban egy olyan ént igyekeztek prezentálni, amely semmiféle igényt és jogalapot nem formált arra, hogy reprezentatív legyen. Proust például egyenesen fordított eljárásmódot választott

magának, amikor a hierarchikusan elrendezett, arisztokratikus és reprezentatív életkultúra hagyományait a saját személyén kívül semmit nem reprezentáló énjeként prezentálta. Ő kizárólag egyetlen személy viszonylatait ismerte el megfogható realitásként, s így vált a felvilágosodás gondolatkörének utolsó nagy írójává.

Mert egy olyan világban, amelyben egy dolognak nincsen egyetlen magyarázata, hanem akár egyetlen tetszőlegesen kiválasztott egynek minden részlete a magyarázatok megszámlálhatatlan láncolatán keresztül van rávutalva az újabb magyarázatokra, egy olyan írói világban, amelyben e részletek még egymást se magyarázzák, hanem legfeljebb annyiban utalnak egymásra, amennyiben ki lehet bontani őket abból a fedésből, amelyet egymásnak nyújtanak, nem lehet kitüntetett jelentősége a hierarchiának, s az egyik dolog éppen úgy nem reprezentálhatja a másik dolgot, miként azon részletek se reprezentálhatják annak egészét, amiből feltételesen ki vannak szakítva. Proust azért stilizálja arisztokratává önmagát, hogy a polgári kötöttségektől mentesen teremthesse meg a saját személyiségének analitikus ideáját. Thomas Mann ellenben önnön gondolkodási módját és életvezetési technikáját egy hierarchikusan elrendezett világ reményében stilizálja reprezentatívvá. Thomas Mann azon utilitárius eszmékhez kötött történelmi nosztalgiákat kelti új életre, amelyeknek Proust egyáltalán nem fájdalmasan búcsút int.

És ne tartsuk véletlennek a magyar könyvkiadásnak azon minden átgondoltságot és egyensúlyt nélkülöző becsvágyát se, hogy Thomas Mann teljes életművét szükségesnek érzi csaknem minden részletében megismertetni velünk, miközben Gide, Hesse, Kafka, Joyce, Musil vagy éppen Proust teljes életművének minden részletre kiterjedő megismertetésétől messze eltekint. Amivel persze nem óhajtom azt mondani, hogy a Thomas Mann-publikációkat sokallanám. Már csak azért se mondhatnék ilyesmit, mert az Európa Könyvkiadó jóvoltából most éppen Thomas Mann naplóinak barbár módon megcsonkított kiadása fekszik az asztalon.

E reánk hagyott naplók, amelyeknek első köteteit éppen tíz évvel ezelőtt, Peter de Mendelssohn kezdte el kiadni Thomas Mann egykori kiadójának jogutódjánál, az S. Fischernél, meglehetősen átláthatóvá és világossá teszik, hogy valójában miként néz ki az a teljesebb személyiség, amelyből ez a mindenképpen nagy írói tisztességgel előadott életszerep ki van szakítva. *„Félelmeim most elsősorban és szinte kizárólag erre az élettitkaim elleni merényletre vonatkoznak. Súlyosak ezek és mélyek"* – írja a nevezetes 1933-as esztendő áprilisában, mikor is attól kell tartania, hogy a nácik által lefoglalt müncheni házából éppen csak kimentett naplók szerencsétlenül eltűntek egy svájci vasúti állomáson. *„Rettenetes, akár gyilkos dolgok következhetnek be."*

Az 1933-ig írott naplók füzetei végül is érintetlenül kerülnek vissza tulajdonosuk birtokába. Ám valószínűleg ezeknek az izgalommal és rettenettel teli napoknak az élményeiből okulva, 1945. május 24-én, régen érlelt elhatározásának eleget téve, csaknem minden naplófüzetét elégeti kaliforniai házának kertjében. S még csak nem is ez volt az első áldozati égetés. Már huszonegy éves korában elégette az odáig írott naplóit, s az attól kezdve továbbvezetett naplók égtek el aztán a kerti szemétégetőben. Az 1918 és 1921 közé eső évek följegyzéseit tartalmazó füzeteknek föltehetően csupán azért kegyelmezett meg, mert akkoriban dolgozott DOKTOR FAUSTUS című regényén, s ezeket a följegyzéseket a munkájához használta. Ami önmagában is sokatmondó adat a naplók természetéről. Így aztán a végrendeletben megszabott türelmi idő lejárta után, e tűztől megkímélt régebbi füzetek, valamint az 1933 után született és szinte haláláig, 1955-ig vezetett naplók füzetei kerülhettek csak kiadásra.

S ha valaki emez utóbbi évtizedben kiadott naplókat eredetiben ismeri, a szerző életének mély titkai láttán érzett rettenetét szapora bólogatásokkal kísérheti; jól tette, amikor elégette, amit elégetett, s még jobban tette, amikor megkegyelmezett annak, aminek másként szabta ki a sorsát. Mert a korábbi füzetek bőséges ízelítőt adnak azon titkokból, amelyeket valójában megsemmisítésre ítélt, a jóval óvatosabban vezetett későbbi füzetek viszont utalnak annak a személyiségképnek az arányaira, amelyből alkatának léptéke szerint ki van szabva a szerep, s ezáltal utal arra a lehetséges egészre is, amit mégse tartott szükségesnek megőrizni. Thomas Mann ezzel az ége-

téssel minden bizonnyal életének legnagyobb tettét hajtotta végre. Annak a bensőséges, személyes és elengedhetetlenül szükséges lelki munkának a dokumentumait tüntette el, ami nélkül a munkáját se tudhatta volna elvégezni. Megmaradtak életszerepével teljesen egybeeső művei, de csak utalásokat hagyott azokról a nyomokról, amelyek ehhez az életszerephez elvezették. A figyelmes olvasó rettenete mindazonáltal nem lehet etikai természetű. Ha csak nem vagyok Perszeusz, akkor Gorgó fejének láttán a rettenettől megdermedek, ám nincsen módomban ítélni.

A naplók eredetiben való olvasásának az a legmeglepőbb tapasztalata, hogy ezek a szövegek mellőzik vagy egyenesen megkerülik a művekre olyannyira jellemző, részleteiben egyszerre kíméletesen és kíméletlenül megmunkált, alárendelésekben és mellérendelésekben bővelkedő, halmozott jelzős szerkezetekkel dúsított, ráérős ritmusú, körülményes, vagy éppen szándékosan körülményeskedő, s ezáltal nem kevés önélvezetről árulkodó mondatépítési technikákat. Röviden rögzít, és valamivel bőségesebben reflektál, ám a rögzített és reflektált tényeket nem hozza egymással összefüggésbe, mert ezek az összefüggések nyilvánvalók, és ezért aztán nem is kell a témáit stilisztikai viszonylatokba rendeznie. Igen sietősen ír, gyakran használ csúnya rövidítéseket, hiányos mondatokban beszél, föltűnően sok köznyelvi fordulatot és olyan állandó szókapcsolatot enged meg magának, amit különben soha nem venne a tollára. Amivel nem állítom, hogy hevenyészett jellegük lenne ezeknek a följegyzéseknek, vagy ne egy éppoly rigorózusan végigvitt stíluseszmény szerkesztené, miként a műveit. Ezt a művektől mindenképpen elütő stílust azonban inkább a hiányaival és a szándékolt hiányosságaival lehetne jellemezni.

Lehetséges, hogy csak egy kézenfekvő technikai probléma következményeiről van szó. Hiszen a munkától és a társasági élettől kifáradtan kell mindazt följegyeznie, amit a munkáján és a társasági életén kívül vagy ezekkel kapcsolatban a maga számára fontosnak, netán sorsdöntő jelentőségűnek talál. A nyilvánosság előtt abszolvált munkanap végeztével egy olyan ember ír itt hiányosan felöltöztetett mondatokban, aki máskülönben kizárólag gondosan öltöztetett, olykor túlöltöztetett mondatokban szól, illetve ennek megfelelően kiszabott személyes szerepében jelenik meg a nyilvánosság előtt. De ezekben a szövegekben, bár lazább szövésűek, a saját személyére vonatkoztatott disztingváló képességének valójában még erősebben kell működnie, mert le kell mondania azokról a lelki és stilisztikai műveletekről, amelyekkel a nyers élettényeket a humor és az irónia önmagától mért távolságába állíthatja. Ezekből a szövegekből teljes mértékben hiányzik is a nyilvános beszédére vagy a szereplésére jellemző humorosság, s ugyanígy hiányzik a híres irónia. A stilizálás és a stilisztikai viszonylatok hangsúlyos hiánya miatt viszont úgy tűnik, mintha az egyes életjelenségek, a legkülönbözőbb tények és események között nem lenne minőségi különbség, mintha e végletes komolyságban minden jelenségnek és eseménynek egyforma súlya lenne, vagy csupán azért nem lenne mindez egyformán jelentéktelen, mert a följegyzések írója kivételezetten jelentékenynek tekinti önmagát. E jelentékenység szempontjából végül is úgy bánik a saját testének és a saját lelkének a jelenségeivel, akárha megannyi gombostűvel átdöfött döglött rovart tűzne föl a papirosra.

Bármi történjék, és bárhogyan történjék, nekem távolságot kell tartanom. Ez az egyetlen és unalomig ismételgetett pszichikus gesztus áll írásmódjának hátterében. A történéktől való szándék szerinti távolság természetesen hol kisebb, hol nagyobb, hol sikerültebb, hol sikerületlenebb, de a szöveg dinamikája ennek megfelelően igen kicsi. Monoton, mondhatni nemesen unalmas. Témáit illetően is folytonos ismétlésekbe bocsátkozik, s a különböző stilisztikai szintek és egymástól elütő stilisztikai gesztusok hiánya miatt, az ismétlésekkel sem helyezheti új megvilágításba témáit. Ha valaki mindenről beszámol nekünk, de a stilisztikai reflektálatlanság szintjén tartja az egymástól különbözőket, akkor látótere szükségszerűen beszűkül. Mintha azt látnánk, hogy milyen lapos és unalmas egy ilyen óriási élet! Mert ismétlődő témáinak hálóján át nem a személyiségére látunk, hanem arra, hogy e szűkítéssel miként fogja hálójába a személyiségét. Az ismétlődéseknél fülön csípve, személyiségének monotóniái mentén, könnyedén elkülöníthetők vagy csoportosíthatók a témái.

Beszámol *egészségi állapotáról*, gyengélkedéseiről, képzelt és valódi betegségeiről, alvásáról, étvágyáról, emésztéséről, székletének minőségéről, a gyógyszerelések mikéntjéről, altatókról és ajzószerekről; beszámol *fizikai és szellemi erőnlétéről*, munkakedvéről, kedélyállapotáról, sétáinak hosszáról, ezek helyéről és időtartamáról, evésről, ivásról, dohányzásról, szexuális manipulációinak jellegéről. Mindentől elkülönített témaként kezeli a fiúkhoz és a férfiakhoz fűződő *erotikus fantáziáit*, az ismeretlen és ismerős epheboszok láttán szőtt éberálmokat, s ugyanígy a *házvezetés és a háztartás* eseményeit, beszerzéseket, bevásárlásokat, árakat, a feleséggel, a gyermekekkel, a család pénzügyi helyzetével és a cselédekkel kapcsolatos fejleményeket. Visszatérő témáiként szerepelnek az *időjárás-jelentések*, a *napi politikai események* és a *társasági kapcsolatok* eseményei; mondjuk, derült idő és forradalom, eső és háború, valamint ebédek, teák, összejövetelek, löncsök, látogatások, koncertek, színházi előadások, hivatalos megbeszélések és baráti diskurzusok, s ugyanilyen rendszerességgel azok a beszámolók, amelyeket az *utazásairól*, az *olvasmányairól* vagy a *levelezéséről* ad. Ha kellő figyelemmel rendszereztük ezeket a témákat, akkor előttünk áll érdeklődésének szerkezeti sémája. A témák sematikus ismétlődései és előadásának stilisztikai monotóniája egy olyan személy pszichikus kényszerességéről vallanak, aki ezt a kényszerességet nem a saját személyiségének törvényei, hanem az egyezményesen elfogadott polgári életvezetés és életszervezés feltételeinek keretei közé szorítva gyakorolja. Még sejtésként is alig merül föl benne, hogy létezhetnek másféle életfeltételek, másféle élettechnikák; még akkor se, amikor semmiképpen nem tudja a jóval vagy a jelentékennyel azonosítani a sajátját. Ezekre az egyébként kivételes esetekre tartogatja azt a csöndes rezignációt, amivel aztán teljesen átadhatja magát a kiszabott életfeltételek kényszerének: „*Luxus-élet fájdalmak közepette.*"

A naplóíró Thomas Mann írásmódja nem kevésbé reprezentatív jellegű, mint a regényíró Thomas Manné. E kiszabott és minden ízében beszabályozott feltételrendszer mentén haladva végrehajt, feladatot és kötelességet teljesít. Korának tán legderekabb gyermeke, aki ezért a kitüntető címért a személyesség tragikus hiányával fizet. S hogy megfizethesse ezt az árat, alig engedi tudatának küszöbére a saját mértéktelen tragédiáját. Magányos sétáin gyakran rázza a sírás, és még gyakrabban kínozza álmatlanság, nyomott, feszült, borús hangulat. Naplókban megnyilvánuló életének mélyrétege a menekülések és a szenvedések sötét szövevénye. A kötelességek és a feladatok jegyében álló, személyiségének egészéből kiszakított reprezentatív szerepét mégis oly nagy elokvenciával kell előadnia, hogy föl se merülhessen benne e szerep elleni lázadás ötlete. Soha, egyszer se. És mi más akadályozhatná ebben, mint éppen a kényszeresség. Még naplóit olvasva is azt hihetnénk, hogy övé volt a lehetséges életek legjobbika. Szenved, s ezért szívesen menekíti magát a sikeres ember szerepébe. A siker kézzelfogható módon ad értelmet a szenvedésnek, de bizony nem szűnik meg tőle, hanem inkább felerősödik. Mert a szenvedés és a siker közötti állandó ingamozgásnak szintén megvan a maga súlyos ára: nem adhatja át magát se szenvedélynek, se indulatnak, és a hiányokra vonatkozó haragvó szavaknak is csak a legtávolabbi és a legfinomabb szinonimáit szabad felvennie a szótárába. Ezzel a szublimálási technikával valóban egyedül áll a kortársai között. Annak a liberális gondolkodási és életvezetési technikának a hőse, amivé nem válhatna, ha nem finomítaná és nem szublimálná mindazt a mártíriumot, amit éppen a hősiesség érdekében kell elszenvednie.

E szerepalakításból szükségszerűen adódó látszatnak az eloszlatásához nem kell föltétlenül ugyanennek a liberális kultúrhagyománynak az ellentétes áramából kisodródott, prezentatív jellegű irodalmi művekhez, mondjuk Gide naplóihoz vagy Kafka leveleihez folyamodnunk. A liberális személyesség csődje, katasztrófája és mitikus léptékű tragédiája, Thomas Mann naplóinak írásmódját követve, tán éppen a hiányok természete, a rövidítések helye, a sietősségek formái, az egymásra vágások módja és mindezek esetlegességei által, bőségesebbnél bőségesebb adatot szolgáltatnak ugyanerre.

Naplója a finomítási és a szublimálási munka eszköze. Nem nekünk készül, hanem a művek megírásához szükséges, elvégzett vagy elvégzendő pszichikus munkára való írásos emlékeztető. Egy alig moccanó beltenger,

műveinek és életének földnyelvei közé zárva. Arra emlékezteti benne önmagát, hogy miből mit csinált, miből mit csinálhat vagy miből mit kell csinálnia. Gondolkodása és életvezetési technikája, a munka jelentőségének és a személyiség jelentékenységének az oszlopai között van kiboltozva.

Nem képzelhető el olyan életfunkció, olyan életjelenség vagy olyan életmegnyilvánulás, amit ne ezeknek a tartópilléreknek szolgáló fogalmaknak a szempontjából szemlélne. Innen ered, ide vezet minden, s csupán a munka és a személyiség jelentőségén keresztül minősül értékesnek vagy értéktelennek bármi. Igaz, egy ilyen világban minden életjelenséget és minden életmegnyilvánulást akceptálni kell, ugyanakkor minden olyasmit ki kell iktatni belőle, ami az értékek így képezett egyensúlyát kellemetlenül megbillentené. Egy ilyen világból föltétlenül hiányozniok kell a kizárólag önértékkel bíró szenvedélyeknek, de még a szeretet vagy a részvét se használható érzés. Thomas Mann naplóiból hiányzik is minden ilyesminek a nyoma. Talán azért kell oly sok Tolsztojt olvasnia, hogy ne hiányozhassék, ami ily végletesen nincs jelen. Mert Thomas Mann érzései nem a puszta meglétükkel, hanem a használhatóságuk vagy a haszontalanságuk szerint stilizálva vannak jelen. Nincsen olyan érzése, amelyet ne venne tiszta nyugalommal tudomásul, s ezért aztán nem férhet kétség írói tisztességéhez sem, ám olyan érzése sincsen, amelyet ne a saját jelentékenysége szempontjából stilizálna. Így aztán annak a ténynek, hogy szmokingot ölt a vacsorához, nincsen nagyobb vagy kisebb jelentősége, mint annak a ténynek, hogy legkisebb gyermeke láttán érzett állandó utálatát alig tudja elfojtani. Az ilyen érzések helyi értékét az szabja meg, hogy miként és hol foglalnak helyet a jelentékenységhez vezető hierarchiában.

Egy olyan világban, ahol a jelentékenység érdekében mindent és bármit egyenrangúként kell elfogadnia, a gondolkodásnak is el kell utasítania minden végletet. A fasizmustól való undorában valószínűleg ezért sodródik a naplóírás évei alatt olyan plasztikusan balra a politikai fölfogása, bár a szociális érzékenysége ennek ellenére egyenlő marad a nullával. Vannak erotikus késztetései, erős vonzalmai, de baráti érzéssel senki iránt nem viseltetik. Pontosan értjük azt a fölcserélhetetlen helyet és funkciót, amelyet Katja Pringsheim tölt be az életében, ezt azonban csak igen nagy nehézségek árán hozhatjuk kapcsolatba azzal az érzéssel, amit szeretetnek lehetne nevezni. Szerelem egyáltalán nem kívánkozik a tollára, maga a szó is ritkán, illetve ehhez valamiként hasonlatos, egyetlen és régmúlt érzését, kizárólag a szenvedélyt kizáró szinonim körülbeszéléssel magyarázza el önmagának. Gyermekei iránt érzett atyai érzéseit pedig úgy tarthatjuk számon, mint valami hamis ritkaságot; nem akkor a leghamisabb, amikor a sok közül valamelyiket vagy éppen egyiket se veszi észre, hanem akkor, amikor valamelyikükkel szemben kötelezőnek érzi átérezni, amit valóságosan is érezhetne, ám más irányú elfoglaltsága miatt mégse érez.

A mentálisan kulturált liberális elme, a szeretet negatív szenvedélyének, a gyűlöletnek se adhatja át magát, hanem csak ugyanezen érzésének a finomított és szublimált szókészletéből gazdálkodhatik. És van persze bőviben elutasítás, megvetés, lenézés, lekicsinylés, nem beszélve az utálkozásról. Ezek a gondosan számon tartott és kéjesen ízlelgetett pszichikus megnyilvánulások olyan negatív hierarchiát képeznek, amelynek csúcsán a jelentékeny személyiség antiszeptikus ideálképe, illetve a saját sikerekkel igazolható becsvágya áll.

A világról adható metafizikai elképzelés, mely egyáltalán lehetőséget adhatna a stilizálásoktól mentes gondolkodásra és beszédre, nála teljes mértékben hiányzik, s ezt a hiányt tölti be a humanisztikus szellemvilág. Humanisztikus szellemvilágát, miként egy teknőc, a boldogtalanul őrjöngő Nietzsche hordozza a hátán, Wagner őrült stilisztikai metódusa szerint van benépesítve istenekkel, félistenekkel és héroszokkal, s a józan Goethe trónol a legfőbb istenség trónusán. Nincsen szándékomban karikírozni; megérdemelné ugyan, de csak akkor szorulna rá, ha ő maga nem érzékelné nálamnál sokkal jobban ennek a minden realitást nélkülöző és főként bálványimádó elképzelésnek a tragikus feltételrendszerét.

Az emberi intelligenciának kiszolgáltatott világelképzelés hallatlan veszélyességével tisztában van; ami az érem másik, írói tisztességére való oldala. Naplójának tán legmeg-

rázóbb, mert egész gondolkodásmódját romba döntő bejegyzései közé tartozik, amikor 1937. október 19-én, egy Jaspers könyvéről szóló Horkheimer-recenzió olvasása közben, kedves Nietzschéjének a németséget megítélő mondatára bukkan: *„Egy nép, mely alárendeli magát egy Luther intelligenciájának!"* S aztán egy gondolatjelnyi szünet után így kiált föl: *„Nem, Hitler nem véletlen, nem illegitim kisiklás. Belőle vetül vissza »fény« Lutherre, és ezt messzemenően föl kell ismerni benne. Igazi német jelenség ő."* Még sincs olyan kínos vagy fájdalmas fölismerése, mely útját állhatná annak az állandó pszichés késztetésnek, hogy valamiként mégis Goethe mellé stilizálja önmagát. Ez másfelől azt jelenti, hogy Goethét legalábbis az emberi szellem földi helytartójává kell stilizálnia. Ami persze inkább Wagner enyhén szólva is rossz ízlésére vall, mint a daloló vagy a másvilágokba leszálló és fölemelkedő Goethe organikus gondolkodásmódjára. Thomas Mann tud, mindent tud, ám abból a hierarchikusan tagolt gondolkodási rendszerből, amelyet fölépít és kényszeresen reprezentál, mégis el kell tüntetnie azt a kritikus és protestáló szellemet, amelynek e gondolkodás alapjának és állandóan gyakorolt gesztusának kéne lennie. A ledöntött bálványok, a kitiltott szentek, élő és holt emberek ábrázatát felöltve, visszatérnek a gondosan lemeszelt falakra.

Naplói felől szemlélve jól látható, hogy a metafizikai elképzelés hiányát miként tölti ki a műveiben stilisztikával, illetve a negatív pszichés tartalmakat miként fordítja át a humor és az irónia segédletével pozitív jelentésűvé. Kétségeit megszelídíti, de halovány nyomait adja megrendültségének. Ennek a mentális munkának a jegyzőkönyve a napló. Minden élettitokkal csupán a munkája szempontjából foglalkozik benne, s ezért nincsen olyan személyes titka, amelynek nyoma ne lenne föllelhető a műveiben, de olyan titka sincs, amely teljes és eredeti terjedelmében megjelenhetne a naplójában.

Műveiben a jóságos, ápolt, megértő, illatos, gyöngéd, felvilágosodottságában megérett, békítő atya szerepében jelenik meg. A hasonló erényekkel ékeskedők éppúgy önmagukat ünnepelhették benne, mint azok, akik személyes szabadságuk hiányától megkínzott elmével, éppen egy ilyen atyai szereppel felruházott lélekvezetőre áhítoztak. József Attila szájával én kértem, te kérted, mi kértük, hogy üljön le gyermekágyunk szélére, és meséljen. Aki azonban ágyunk szélére valóban leült, nem Hermész, s ez a körülmény naplóinak ismeretében immár napnál világosabb, hanem Kronosz. Aki, ugye, a világhatalomra úgy tett szert, hogy saját atyját, Uránuszt (értsd: az eget!) kiherélte, és a saját gyermekeit is rögvest föl fogja falni.

Miként Kronosznak se tehetünk szemrehányást, a mesélő Thomas Mann-nal szembeni erkölcsi ítéletünkben is tartózkodónak kell maradnunk. Nem ő csapott be, közel sem. Nincsen olyan elringató meséje, amelyben ne lennének láthatók a felhívó jelek, vigyázat! most ámítok! most csalok, most csábítok! Éretlenségünkben mi voltunk a hiszékenyek, s legfeljebb azt nem vettük észre, amit nem akartunk észrevenni. Saját gyermekei házi használatú szóval „varázslónak" nevezték atyjukat, ami kielégítette a családban uralkodó univerzális becsvágyakat, és ráadásul még igaz is volt. Vannak, akik sok mindent tudnak, ám bármily nehezünkre essék elismerni, olyanok is vannak, akik minden tudhatót tudnak. Ezek a sokat vagy tán mindent tudást dokumentáló naplók új megvilágításban mutatják meg nekünk Thomas Mann alaposan ismerni vélt műveit és közismert személyét. Az új megvilágításban, ha nem is egy másik életmű és egy másik személy, de a liberális gondolkodás legféltettebb és legfedettebb titkának jegyében álló ember válik láthatóvá: a szenvedő. Ami pedig igazán időszerű és korszerű látványnak bizonyult azoknak a generációknak a szemében, akik stilisztikáját megtagadták, de éppen az ő emberi értelemre alapozott gondolkodásmódjának a nyomvonalát követve, még a szenvedés fogalmát is kivetették az irodalom szótárából.

Hangsúlyoznom kell, hogy e naplók Peter de Mendelssohn által közreadott kiadása nem csonkítatlan, bár azt állítja előszavában, hogy a fennmaradt füzetek szövegét nem rövidítette meg. A kiadói tisztességnek eleget téve, mégis azonnal hozzá kell fűznie, miszerint a legeslegprivátabb érzékenységekre való tekintettel, *„egészen kevés helyen"*, *„néhány mondatot vagy csupán néhány szót"* eltávolított, és ezeket a helyeket szögletes zárójelek közé tett pontokkal jelezte. Az 1920-as év füzeteiben találunk például két olyan helyet, mely rész-

ben, s nem tudhatni, milyen részben, az egyébként minden csodálatunkat és elismerésünket megérdemlő Mendelssohn kiadói rettenetének esett az áldozatául.

A naplóíró ekkor negyvenöt éves. Egy július ötödikéről származó bejegyzés végén ezt a rövid és meglepő bejelentést találjuk: *„Ezekben a napokban beleszerettem Klausba. Indíttatások egy apa–fiú novellára. – Szellemileg mozgalmas."* A családban Eissinek becézett Klaus még nem töltötte be a tizennegyedik életévét. A megcsonkított mondat pedig egy kilenc nap múltán írott bejegyzést tesz hiányossá, és az ekkor harminchét éves feleségéhez fűződő legeslegprivátabb viszonyára vonatkozik. A hiányzó részlettel kapcsolatos reflexióját ismét olvashatjuk. Azt írja itt, hogy állapotával nincsen egészen tisztában, mert impotenciáról tulajdonképpen aligha lehetne beszélni, hanem sokkal inkább a szokásos zavarról, *„nemi életének"* megbízhatatlanságáról. Ebben a mondatában egyébként úgy teszi idézőjelbe a nemi életét, mint aki nem gondolja komolyan, hogy ilyesmi a személyiség egészétől elkülöníthető funkcióként egyáltalán létezhetik, tehát helyesen gondolja, holott az idézőjel éppen az eseménynek a saját személyétől való elkülönítésére szolgál. Kétségtelen, írja a következő mondatában, hogy ingerlékeny gyöngeségei viszik *„a másik oldalról származó"* kívánságai felé. Mi lenne, kérdezi egy ismételten idézőjelbe helyezett, igen asszociatív s egyszerre kétfelé is fordítható szófacsarással, ha *„előtte feküdne"*, illetve a *„rendelkezésére állna"* egy fiú? A szónoki kérdésre adható választ le se kell írnia: sikeres lenne, nem lenne impotens. Mindenesetre értelmetlen lenne, írja továbbá, ha a sikertelenség, amelynek az okai nem újak a számára, valamiként deprimálná. Könnyelműség, szeszély, közömbösség, öntudat, már csak azért is a leghelyesebb magatartás, mert ez a legjobb *„gyógyír"* az ilyesmire. És az elkövetkező napokban, amikor munkakedve *„igen rossz"*, be is váltja önmagához intézett felhívását. De az elkövetkező bejegyzések immár afelől se hagynak kétséget, hogy ki lehet ez a bizonyos fiú, s figyelmének miféle átfordulása okozhatta az impotenciát. Klaustól *„elragadtatott"*, aki *„ijesztően csinos a fürdőben"*.

Ennek az élethelyzetnek a megoldásához emberfeletti képességekkel kéne rendelkeznie, vagy ha ilyesmivel nem rendelkezik, akkor készségesen alá kéne omlania a tragédiába. Más választása nincs. Ha a kulturális parancsnak engedelmeskedve, személyiségének egészétől elválasztja a nemi életét, és a potenciát a sikeresség fokmérőjének tekinti, akkor nyilvánvaló sikertelenséggel kell számolnia, az önmagáról alkotott kép összeomlásával. Ha ellenben személyisége elidegeníthetetlen részének tekinti a saját fia iránt érzett vonzalmát, akkor meg kell tagadnia az egész kultúráját. Ez utóbbit sem választhatja, mert akkor kitörne belőle a tagadás féken tartott szelleme.

„Nagyon természetesnek találom, hogy beleszeretek a fiamba." Ez a mondat stilisztikai szempontból logikus megoldása a vonzalomnak. Ha természetes, akkor nem lehet végletes, ha pedig nem végletes, akkor nem szükséges elrémülnie tőle; ez lesz az a kulturális parancs alól kibúvó művészi siker, mely továbbvezetheti a megírandó novellához. Néhány sorral lentebb már ezzel az elfogadott és elfogódottságtól mentes érzéssel vonatozik München felé, és rövid beszélgetést folytat egy szimpatikus, fehér nadrágos fiatalemberrel, aki mellette ül. *„Efölötti öröm. Úgy tűnik, végleg kész vagyok a nőivel?"* A kijelentésnek szánt kérdésben, abban a könnyelmű és szeszélyes stílusban köszön vissza Goethe örök asszonyijának ideálképe, amire a helyzet megoldása érdekében fölszólította önmagát. Stílusa azonban ennél tovább nem nyújtózhatik, mert hazaérkezik. *„Mindenkit üdvözöltem a kocsizás után, amiért 20 M. fizettem. Eissi meztelen, lebarnult felsőtesttel, olvasva hevert az ágyban, ami megzavart. – Tegnap K. születésnapja. Reggel ajándékozás, megkapta az új kerékpárt. Délben rövid sétára vittem Eissit, és a cikkügyről beszélgettem vele. K. szüleihez csokoládéra. Este kerti ünnepély dr. Mannheimernél..."*, ahol is *„Sok emberrel beszéltem, egyébként csupa férfi, miként az a lény, aki végezetül »meg ismert«. Gyalog haza, nagyon későn és fáradtan ágyba."* Az eredeti német szövegben is idézőjelbe helyezett szavak nem könnyen értelmezhetők; a szövegkörnyezetből és az írásmódból arra lehet következtetni, hogy egy befejezhető vagy éppen befejezett erotikus kalandra utalnak.

A napló írója mindenesetre megnyugszik valamennyire; eltérítette veszélyes vonzalmát, és ezzel beváltotta önmagának tett ajánlatát. Tanúbizonyságot tett sikerességéről, s

ezzel aztán a természetesség hatókörébe vont eredeti vonzalom kalandját erkölcsi sérülések nélkül lezárhatná. Két nap múltán mégis ezt olvassuk: *„Eissi világfájdalomtól zilált novelláját olvastam tegnap este, és gyöngédségek közepette megkritizáltam az ágyánál, aminek, úgy hiszem, örül."* Az előzmények és az összefüggések ismeretében tán nem szükséges túl nagy képzelőerő annak belátásához, hogy a naplóíró szenvedélye milyen kritikus határra érhetett e gyöngédségek közepette. Tán éppen az írói tekintélyére épített atyai kritika óvta meg attól, amitől a fiút megóvta. Paraszthajszálon múlhatott a látszat.

Egy három hónappal későbbről származó bejegyzésből értesülünk arról, hogy miként helyezte el önmagában megfojtott szenvedélyét. *„Lármát hallottam a fiúk szobájából, és megleptem a Golo ágya előtt teljesen meztelenül idétlenséget űző Eissit. Mély benyomás férfiasodó, pompás teste láttán, megrendültség."* Immár atyai tekintélyének magasából tekint le. Holott vonzalma ettől nem hűvösebb. E helyütt persze feltételezésekre vagyunk utalva, mert a szöveget a német kiadó ismét megszakítja. Ugyanennek a bejegyzésnek a zárásából annyit mégis megtudunk, hogy a hálószobába visszatérve, bízhat ugyan a saját szenvedélyeit legyűrő hajlamában, bízhat a felesége megértő viselkedésében, ám a hozzá fűződő erotikus viszonyában nem történhetik meg a kívánt visszarendeződés.

E futólag elemzett, és pusztán példaként kiemelt, a magyar kiadásban erősen megcenzúrázott bejegyzésekben Thomas Mann olyan kulturális összefüggések tudója, amelyekről az európai irodalom és az európai lélektudomány ez idáig mélyen hallgatott, és ugyanilyen mélyen fog hallgatni az elkövetkezendő időkben is. Mert a fiúk apaszerelmének tényét és napi gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani egy férfiúi istenségek tekintélyére és teljesítményére alapozott kultúrában, ám ugyanennek a szerelemnek a másik ábrázatáról, az apák fiúszerelméről éppen az apák tekintélyének védelmében mélységesen hallgatni kell. Ezen a ponton van aláaknázva ez a kultúra. A fiúk apaszerelme biztosítja azt a tekintélyt, és serkenti azt a teljesítményt, amit az apák titkos fiúszerelme ízzé-porrá zúz és kiolt. Mendelssohn cenzori tolla is ott lát munkához, ahol a legtárgyiasabb módon értesülhetnénk ennek a valamennyiünk életét meghatározó kulturális összefüggésnek a részleteiről.

A naplók magyar kiadásának első kötete sokkal tovább megy a csonkításokban. Nem a kulturális tiltásoknak, hanem egy sokkal egyszerűbb szükségnek engedelmeskedik. Nemcsak mondatok hiányoznak a napi bejegyzésekből, hanem egész napok és teljes hetek. Hozzávetőleges számításaim szerint, a naplóknak mintegy kétharmada hiányzik, s ugyanilyen mértékű, az eligazodást különösen megnehezítő hiány mutatkozik a jegyzetanyagban. Ebből következően az is kérdéses, hogy a magyar kiadás vajon jogosan írja-e címoldalára az eredeti kiadás címét. Hiszen nem Thomas Mann naplóinak első kötetét veszi kezébe a gyanútlan magyar olvasó, hanem egy kevéssé tisztázható szempontok szerint készült válogatást a naplóiból.

Bizonyára nem én vagyok az a személy, akinek tudós férfiakat föl kéne világosítanom arról, hogy milyennek kell lennie egy ilyen jelentőségű mű gondosan szerkesztett és szöveghű kiadásának. De sokat gondolkodtam azon, hogy milyen elvek alapján jöhetett létre ez a hihetetlen és megindokolhatatlan méretű csonkítás. Mádl Antal, a naplókból készült válogatás magyar kiadója csupán annyit árul el, hogy a válogatás *„a terjedelem szabta kereten belül igyekszik az eredeti anyagnak olyan keresztmetszetét adni, amely tömörített formában minden lényeges vonulatot bemutat az olvasónak"*. Készséggel elismerem, hogy a válogatás igen arányosan mutatja be a naplók lényeges vonulatait azoknak az olvasóknak, akik az eredetit ismerik. Mert kizárólag annak a kényszernek engedelmeskedve éri el ezt az arányosságot, hogy az ismert, a jól ápolt s végül is senkit és semmit nem zavaró Thomas Mann-képhez tapadva, a reprezentatív jellegű formaelvek mentén haladva szabja ki az eredeti összefüggések rendszeréből a maga változatát. A szöveghez való hűtlenségét a reprezentatív személyhez kötődő hűségére alapozza. Így aztán ez a szövegváltozat éppen attól az újdonságtól kíméli meg a magyar olvasót, aminek ismeretében újraértékelhetné nemcsak egy íróról, de egy egész korszak élettechnikájáról és stilisztikájáról alkotott hamis képzetét. Némi szigorral azt kell mondanom, hogy aki Thomas Mann naplóinak magyar ki-

adását olvasta, sokkal kevésbé állíthatja magáról, hogy ezeket a naplókat ismeri, mint aki se ebből, se az eredetiből egyetlen sort se olvasott.

Az idézett szövegeket, egyetlen mondat kivételével, a saját hevenyészett fordításomban közöltem. Munkám közben ugyanis arra a szomorú meggyőződésre jutottam, hogy a magyar kiadás két fordítója közül Schweitzer Pál csupán megközelítőleg, Soltész Gáspár viszont megközelítőleg se találta el azt a lelki és stilisztikai pozíciót, amelyben az eredeti szöveg íródott.

Nádas Péter

OLÜMPOSZI FECSELY

Kerényi Károly–Thomas Mann:
Beszélgetések levélben
Fordította Doromby Károly, Petrolay Margit,
Soltész Gáspár, Szondi Béla
Gondolat, 1989. 228 oldal, 65 Ft

Két jelentékeny személyiség, két jelentékeny alkotó szellemi kapcsolata – hangzik szinte már közhelyesen az előzetes megítélés. Igen, valóban az, kiváltképp ha hozzátesszük: két, önmagában is rendkívül különbözőképpen értékelt, problematikus személyiség még inkább problematikus, termékeny egymásra hatásaiban is ambivalens kapcsolata. „*Kapcsolatunkban én voltam a figyelő és a melegebb, ő az alkotó, a hidegebb*" – jegyzi meg Kerényi Károly 1959-es előszavában. (38. o.) Illetve még előbb, amikor Mann-nak írja: „*Ön a jobb levélíró, csodálatos munkafegyelme révén, olümposzi nyugalommal követve Goethe irányvonalát, magasan a mi, szegény szórakozott elmaradozók feje fölött.*" (1953. febr. 17., 194. o.) Két megjegyzés, mely egyként utal alkati, pszichológiai különbözőségekre és a beszélgetésben leosztott szerepeknek nemcsak az intellektusok jellege, hanem bizonyos mértékben a „rangjuk" szerinti eltérésére is.

Köztudottan nagy levelezők voltak mind a ketten. Thomas Mann levelei közül mintegy tizennégyezret gyűjtöttek össze; becslések szerint ennek körülbelül a kétszeresét írhatta. Nem vagyok benne bizonyos, hogy Kerényi levelezése sokkal kevesebb darabot számlálna, ha kezdettől fogva fönnmaradt volna. Az okok azonban természetszerűleg mások. Hans Wysling, Mann egyik legjózanabb és legmértéktartóbb értelmezője (Wysling: THOMAS MANN HEUTE, Bern–München, 1976) számos tényezőt sorolt föl a meghökkentően terjedelmes manni „levéléletmű" magyarázatára. Nem vitás, hogy az életmű részét képezi – úgy is, mint önértelmezés, mint a művekhez fűzött kommentár, és abban a Mann által imitált goethei értelemben is, hogy életét szimbolikussá, általános érvényűvé emelje, azaz életműve részeként magát az életet is műalkotássá formálja. Továbbá önismereti gyakorlatok is ezek a levelek, protestáns önmegítélési kísérletek – vagy éppenséggel csak „szolgálatok": a saját dicsőség és nagyság hű szolgálói, vagy a korszelleméi – lévén egy „reprezentatív" személyiség dokumentumai. És végül elfedő és elhárító mechanizmusok is – „oratio ad amicos", mondja finoman Wysling – annak a hidegségnek és szeretettelenségnek a kompenzációi, amely józserével mindenkit megcsapott Mann közelében, és amelyről Kerényi Károly is többször említést tesz. (A fenti mellett l. pl. a 42. o.)

Alapjaiban mások Kerényi motívumai, noha természetesen ő is szomjúhozik a műveit és gondolatait illető visszhangra, ő is reprezentál és önadminisztrál. Mégis ő ennek a levelezésnek az igazi ajándékosztogatója. Ő az, aki nap mint nap megajándékozza a mitológiai vonzódással megáldott „nagy entelecheiát" egy-egy művébe illő vagy annak mélyebb értelmére rávilágító mitológiai történettel, továbbgondol és megerősít, ha kell etc. Egyszóval pontosan megtestesíti azt a szellemi partnert, akire Mann-nak éppen szüksége volt. „*Ha az ember levelekre válaszolni akar* – szereti idézni Mann Goethe szavait –, *nolens-volens csődbe megy, s csak suttyomban elégítheti ki ezt vagy amazt a hitelezőjét. Elvem ez: ha úgy látom, hogy valaki csak önmagáért ír nekem, személye számára kíván valamit, akkor ahhoz semmi közöm. Ha azonban az én kedvemért ír, ha olyasmit küld el, amihez közöm van, ami előbbre visz, akkor válaszolnom kell.*" (THOMAS MANN MŰVEI, Helikon, 1970, 11. kötet, 191. o.) Nos, Kerényi valóban Mann „kedvéért (is) ír", elsősorban őt „viszi előbbre". Noha előszavában cáfolja, hogy a

nagy író „mitológiai szakértője" lett volna, rámutatván a mitológiához fűződő alapvetően eltérő viszonyukra, a filológusok azóta Kerényi-idézetek és -parafrázisok egész kis gyűjteményét állították össze – mindenekelőtt a JÓZSEF-ből és a Krull-regényből. – Ha tehát Kerényi az ajándékozó pozícióját töltötte be, ennek persze a „nagy entelecheia" ugyancsak mitizálható hermészi jelenségének őszinte csodálata mellett más motívumai is voltak. Hiszen rá volt utalva egy ilyen formátumú szellemi barátságra. Kapcsolatuk kezdetén azért, mert Kerényi joggal idegennek érezhette magát a 30-as évek magyar tudományosságában. A nagy író a maga németségével és kozmopolita világpolgárságával – amit humanizmusnak nevezett – és ezzel összhangban álló regényírói törekvéseivel azt az általános emberi érdekű, szimbolikus művészetet reprezentálta Kerényi számára, amelyben mitológiai kutatásai megerősítésére, kortárs művészi párhuzamára ismerhetett rá. Később azután a svájci emigráció éveiben a számkivetettség közös élménye, illetve bizonyos eszmei, politikai rokonszenvek válnak olyan kapoccsá, amelyik mindkettejük számára értékes. Mann-nak a nácik által kisajátított mitológia „humanizálása" miatt, Kerényinek pedig saját tudományos elszigeteltsége és magánya mellett ugyancsak elsősorban ezért: Mann számára is a nem lefeketedett németséget – és ezáltal németes orientációjú tudományának folytathatóságát – jelenti, mint ezt már Lackó Miklós is helyesen észlelte.

Mindezekből kitűnik, hogy a beszélgetés magvának a JÓZSEF-regény körüli időszakot tekinthetjük. Sokkal erőltetettebb és fáradtabb hangvételű a levelezés HUMANIZMUS – GYÖTRELMES BOLDOGSÁG címet viselő második kötete. Az ajándékozás magától adódó szituációja immár a múlté – helyette leplezetlenül mutatkozik meg a reprezentáció: Mann ebben az időszakban már teljes mértékben azzá az olümposzivá maszkírozza magát, aki, mint mondja, *„eljátszotta a magánéletét"*, az úgynevezett nagyepika amaz objektív szellemeként viselkedik, akinek „nyilvánosságában" maga a „korszellem" nyilatkozik meg. Noha már a JÓZSEF is goethei fogantatású volt – Goethe ama megjegyzéséből nőtt ki, hogy nagy regénytéma lenne a József-történet részletes kiszínezése –, most már kinyilatkoztatottan is csak goethei tervekkel foglalatoskodik: a FAUSTUS-nál és a „mitológiává" tett (XIX. levél) Goethe-regénynél, a LOTTÉ-nál ez egyértelmű, de A KIVÁLASZTOTT-nak is hasonló helyet szán életművében, mint amilyet a VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK töltött be Goethéében, hogy végül Goethe meg nem valósított műveinek befejezéséről – például az ACHILLEIS-ről ne is beszéljünk, mivel ez a szerzőtársság már valóban túl volt az imitáció minden határán, s így meghiúsult. A manni életmű-alkotás e keretei között mondhatni beszélgetésüknek csak az az oldala bukkan ki túlzottan is, ami látensen kezdettől fogva megvolt. Csakhogy az most már minden igazi humort és iróniát nélkülöz, amin kezdetben játékosan elévődhettek: például Goethének Creuzerrel folytatott heidelbergi beszélgetéseire gondolok mint szoros analógiára. Ezeket az eszmecseréket azután Goethe köztudottan hasznosította FAUST-jában, nem mulasztván el, hogy mindeközben ne tegyen néhány lekicsinylő megjegyzést a tudósról. Persze Mann, a maga polgári késeiségében jól neveltebb ennél – és egyébként sem érdekli már más, mint e beszélgetés igazi címzettjének, vagyis az „olümposzi" árnyának jóváhagyó fejbólintása.

Ezenkívül Kerényi sem felel meg az Eckermannok és Riemerek szerepkörének. Nem csupán azért, mert vajmi keveset tart Creuzerről és funkciójáról, hanem mert kritikus szelleme sem hajlik a folytonos és egyoldalú tömjénezésre. A FAUSTUS-ról tett bíráló megjegyzése elrontja a manni szcenikát, s a beszélgetés menthetetlenül üres sablonokig és udvariaskodó formulákig sekélyesül.

Ámde térjünk vissza a kezdetekhez. A magyar ókortudósnak a német íróval szövődő eszmebarátsága közismerten úgy kezdődött, hogy Kerényi elküldte neki 1934 tavaszán a HALHATATLANSÁG ÉS APOLLÓN-VALLÁS című előadásának német nyelvű szövegét – félig bevallottan mintegy korrekcióként szánva azt Mann VARÁZSHEGY-éhez. *„Írásom egy istennek fényből és sötétségből összeálló portréja volt, ámbár derűsebb fényből és mélyebb sötétségből, mint az a Hermész-alak, aki az én megfigyelésem szerint – a* VARÁZSHEGY*-ből lép elő"* – írja 1959-es előszavában. Nem csekély szellemi becsvágy munkált tehát ebben a kezdeményezésben, mely meg-

erősítést látszott nyerni azáltal, hogy a nagy humanista – Kerényi szerint – Settembrini alakjában ugyan eljutott a halállal érintkező lét hermészi mélységű ábrázolásáig, mégis jószerével intuitívnak tűntek a poeta doctusnak e téren való ismeretei. Ha kissé rövidre zártan fogalmazunk, úgy is mondhatnánk, hogy Mann-nak a görögséghez való viszonyát a német polgári műveltség alapjává vált német klasszika öröksége határozta meg, mondhatni kizárólagos érvénnyel. Ezt a Nietzsche által olyannyira megvetett iskolás-humanista műveltségeszményt színezte azután magának Nietzschének a hatása is, valamint a winckelmanni „alapító mozzanathoz" vezette vissza, és ebből újította meg Mann homoerotikus vonzódása. Ám e megelevenítő mozzanatokkal együtt is az életmű egészében ható antikvitáseszmény leginkább egyfajta vulgárplatonizmusnak tekinthető, mely test és lélek, Természet és Szellem ellentmondásainak a HALÁL VELENCÉBEN-től az ELCSERÉLT FEJEK-ig szüntelenül ismétlődő problematikájában munkál. A görög kultúrával szemben érzett indifferenciáját vagy még inkább tartózkodását Mann maga is megvallja: *„De hogy sohasem jutottam el Görögországba! (Eltekintve 80 perctől az Akropoliszon és egy pillantástól a Pheidiászokra az athéni múzeumban.) Nem akartam semmit sem látni, vagy nem többet Görögországból, mint amennyit az ember Olaszországban mindenképpen lát."* (1954. december 25-én, 211. o.) Ez a tartózkodás azután időnként nyílt ellenszenvbe csap át. A FAUSTUS befejezése körüli időben írja Kerényinek: *„Kedves Professzor, milyen nagy köszönettel tartozom mélységes tudásra valló énekéért – Természet Anyánkra vagy Physis Asszonyra – kinek iszonyú cinizmusát nemigen kedvelem, teljes egyetértésben Blake-kel, aki úgy vélte: »Aki a Természetben hisz, az nem hihet Istenben, mert a Természet az ördögé.« Való igaz!"* (1947. augusztus 2-án, 164. o.) Nem véletlenül nem tudott Kerényi sohasem megbarátkozni a FAUSTUS-regénnyel. Erőlködései e téren korántsem szerencsések – sem az az érv nem meggyőző, hogy ha nem egyszerűsített, primitív Nietzsche-biográfiával, hanem az olümposzi újabb önéletrajzával van dolgunk, akkor már jobb a helyzet, továbbá az a következtetés meg formálisan sem áll, hogy ha valaki az ördög létezésében hisz, az már egyúttal Isten létében is hinne, vagyis hogy a FAUSTUS implicit módon vallásos mű lenne! Igazi önismeretre vall tehát, amikor Kerényi visszautasította, hogy tanulmányt írjon erről a regényről.

Talán különösen hangzik, hogyha ezután azt állítom, hogy Mann-nak éppenséggel a görögséggel szemben érzett averziói miatt volt szüksége Kerényire. Azonban máris kevésbé különös, ha meggondoljuk, hogy a német polgári hagyomány és mindenekelőtt Goethe szellemében Észak és Dél összekötője kívánt lenni, a moralizáló, protestáns, biblikus német szellemiséget kívánta kiegyensúlyozólag vegyíteni a mediterráneum esztéticizmusával – mint Kerényi is írta róla egyik tanulmányában. (Egyébként meg a fenti Mann-idézet megengedő folytatása is emellett szól: *„Hanem bizonyos, hogy a Physis a Szellem előfeltétele; Szépség is kerül ki belőle, és aki maga is művel, ne legyen a »Művek« ellensége."* (Uo.)

Akárhogyan is vélekedjünk egyébként erről az összeegyeztetési kísérletről, a JÓZSEF körüli levelezésben mégsem annyira az ótestamentumi hagyománynak a göröggel való szembesítése áll a középpontban, mintsem inkább ama közös humanista alapjuk keresése, mely általános emberi tartalomként, lelki realitásként egyaránt benne munkál a Bibliában és a görög mitológiában. Thomas Mann saját pályája jellemzésében a mítosz iránti kései érdeklődését az általánosra, a tipikus ábrázolásra való újabb művészi törekvésével magyarázza: *„Valóban, az én esetemben a fokozatosan növekvő érdeklődés a mitikus-vallástörténeti dolgok iránt »kortünet«, megfelel az évek folyamán a polgári-individuálistól eltávolodó, a tipikushoz, általánoshoz és emberihez forduló ízlésemnek."* (1934. február 20-án, 52. o.) Erre az érdeklődésre válaszol Kerényinek ama rokon törekvése, hogy a mítoszokkal mint „lelki realitásokkal" való tudományos foglalatosságát általános „emberségtudománnyá", antropológiává szélesítse. (1934. február 7-én, 50. o.) A más és más indíttatású programok tehát bizonyos mértékben egymás felé tartanak, mégis joggal kérdezhetjük, hogy vajon valóban találkoznak-e is egymással.

Egyetérthetünk Kerényi Károllyal abban, hogy *„a legmagasabb művészet és szellem általános, nem individuális érési ideje mindig egybeesik"* – azaz hogy a művészet bizonyos kiemelkedő esetekben előtte jár a szellem egyéb formáinak, jelen esetben a vallástörténetnek, s vizs-

gált tárgyának mélyebb értelmére döbbentheti rá. Nincs okunk kételkedni abban, hogy Kerényi valóban úgy vélte: Mannban ilyen művészre lelt. Kétségbe vonható viszont ugyanezeknek a mai olvasó előtt is föltétlen heurisztikus érvénye. Kiragadott például hadd idézzük a Petepre asszonyának hattyúszerűségéről mondottakat. „*Egyszerre* érzékelni *tudtam az igazi hattyúszerűséget* – írja Kerényi –, *amely már nem tisztán dekoratív, mint a rokokó művészeinél, sőt nem is olyan, mint Richard Wagnernél (hogyan merészelt volna egyébként a hattyúból* színházi gépet *csinálni), hanem mint világvalóság, a nőiség világvalóságával lényeg szerinti kapcsolatba tud lépni. [...] Oly paradigmatikusan, freudizmusmentesen, természetesen és klasszikusan, mint egy görög tragédia hősnője, és ebben a tekintetben Goethe Iphigeniája mellé állítható.*" (1936. szeptember 18-án, 84. o.)

A hattyúszerűség „világvalósága" a nőiség „világvalóságával" való lényegi kapcsolatában – a német klasszika szellemében született platonikus gondolatmenet ez, s ennyiben jogosan idézheti Goethe eszmehősnőjét is. Kevésbé magától értetődő azonban ennek az ideának vagy mindkettejük „lényegi" kapcsolatának akár Thomas Mann-i, akár általános – azaz mondjuk valóban a nőiség lényegére rávilágító – természetessége. Nem akarok itt azzal az olcsó érvvel előállni, hogy a wagneri példában mégiscsak egy hattyúlovagról, azaz férfiról van szó, úgyhogy inkább azt az átfogó kapcsolatteremtést emelem ki, amellyel Putifárné – vagy az ő női világvalósága – Goethe Iphigeniájának közvetítésével – mintegy a görög tragédia hősnői mellé kerül. Más kontextusban Kerényit magát is megóvta volna a történeti érzéke az ilyesféle analógiáktól, s nagyobb súlyt helyezett volna a Léda-motívummal való kapcsolat külsődlegességére. Világosabban fogalmazva meg problémánkat: kérdésünk az, hogy vajon az „érzékihez", a „természeteshez", az „objektivitáshoz" visszatérni kívánó nagyepika, mindközönségesen az, amit „nagyrealizmusnak" szoktak nevezni, az általános és a tipikus iránti vonzódásával vajon valóban a mitológia geneziséhez jut-e vissza. Vajon nem illuzórikus félreolvasás-e mondjuk Putifárnéban – pontosabban a „hattyúszerűség" ideája folytán általánossá és tipikussá (vagy netán „különössé") emelt alakjában – mitikus ősképet látni, amikor egyébként Kerényi sohasem állította volna, hogy mondjuk az istenalakok „tipikusak", sőt azt sem, hogy általánosan emberiek – vajon nem tévedett-e alapvetően, amikor Mannban és Powysban „*az európai szellemnek a legfőbb, a mitikus realitásokhoz való visszatérését*" ünnepelte? (1934. február 2. 51. o.)

Nem kerül sok fáradságba az sem, hogy kitűnjék: a bármennyire is különböző ideológiák nevében konstruált nagyepika- és nagyrealizmus-koncepciók végső soron nagyon is rokon sémákkal dolgoznak. A Mann-kultusz például nemcsak Lukács György és nyomában Egri Péter, hanem Kerényi szemlélete szerint is Joyce-ban lel rá negatív, elvetendő pólusára. Max Rychnernek írt kéziratos levelében (1962. január 21.) olvasható a következő: „*Parasztos véleményem szerint Joyce esetében csupán egy ravasz gyengeelméjűnek (hiszen létezik ez a tipus) hosszú időre sikeres blöffjéről, egy vakmerő orálszadistáról van szó...*" stb. Talán a prekoncepciók ereje folytán hagyja el itt Kerényit még a megszokott ironikus fölénye is. A német klasszika örökségében elképzelt nagyepikus művészet koncepciója szükségképpen tendál a Kerényi által egyébként oly mélyen megvetett lukácsizmus irányába.

Igaztalanok lennénk azonban, ha az egész Mann–Kerényi viszony hátterében érzékelhető és Kerényi Hölderlin-szerelmét ellensúlyozó Goethe-csodálat tárgyalása során nem említenénk meg azt a művet, amelyet beismerten Thomas Mann is inspirált, és Kerényi legszebb irodalmi tanulmányai közé tartozik: a Goethe FAUST-járól írt ihletett írásra gondolok (DAS ÄGÄISCHE FEST – AZ ÉGEI ÜNNEP). Kerényi a thesszáliai éjszakából előrajzó, föld- és tengermélyi múltjukból előbukkanó őslényeknek goetheien ironikus-játékos karneváljét az élet és szépség születési misztériumaként értelmezi (Mann nyomán), összekapcsolván a tengeristenek fölvonulását betetőző Homunculus–Galatea-nászt Helenének – az antik szépségnek – ezt követő reinkarnációjával. Mintaszerű az írás mértéktartása is, mely azon a goethei tudáson alapul, hogy a görög istenek immár végleg a múlthoz tartoznak: még Faust és Mefisztó sem idézheti meg őket. Távollétükben megidézhetők viszont – legalábbis a thesszál „boszorkányszombaton" – mindazok a Tartarosz mélyébe rejtett ős kevercsek, torzszülöttek és mitikus kezdeti lé-

nyek – szfinxek, kentaurok, harpüiák, daktüloszok avagy a tengeri tritonok –, akik a maguk ősmitológiai voltukban érintkeznek kései utódaikkal, a mítoszteremtő kor utáni költői műveknek a lélek mélyéből előtörő szimbólumvilágával. Noha Kerényi mindig is szigorúan elválasztotta egymástól a költő és a tudós tevékenységét – az előbbi „látnoki" pozícióját a tudós megfigyelő „odafigyelő" religiozitásával ellentétben –, mégis érzékelhető, hogy a saját tudós programjának mintáját alkotta meg az olümposziakról lemondó olümposzi művével, illetve talán inkább megfordítva: az olümposzival való azonosulása – az ő mértéktartásának imitációja – is hozzájárult ahhoz, hogy tudós pályáján oly előszeretettel mondott le istenei olümposzi megjelenéséről kezdeti ősformáik, prehomérikus kezdetiségük javára.

Ha most itt elvágjuk a beszélgetés fonalát, ez mondhatni önkényes, hiszen továbbvezetne egy sor kérdés irányába. Ezek egynémelyikét említve: hogyan ellensúlyozta, illetve szorította háttérbe Hölderlinnek a magyar tudósra gyakorolt meghatározó befolyását a Mann-hatás, illetve hogyan lehetett egyáltalán mitológiáról gondolkodni e két, egymást ennyire kizáró alkotó vonzásában? Illetve egyáltalán mit jelentett a mitológusnak a regényirodalom mintául választása? Hiszen óhatatlanul is fölmerül itt egy régi vád, amelyet egyébként a barát és ugyancsak ókortudós Franz Altheim szegezett Kerényivel szembe: az ún. „dekadencia" vádja. Végül, de korántsem utolsósorban hátramaradt a Mannt Kerényivel összekötő „humanizmus"-problematika tárgyalása és megítélése is, mely úgyszintén súlyosabb annál, mintsem hogy e keretek között előhozható lett volna.

Így csupán a kötetet méltató néhány szóra szorítkozom. A fordítások (Doromby Károly, Petrolay Margit, Soltész Gáspár, Szondi Béla munkája) lényegesen jobbak az előző Kerényi-leveleskönyvéinél, mondhatni igazán jók. Lackó Miklós előszava kulturált és értő bevezetést nyújt az olvasónak. Ha a magam részéről bizonyos dolgokat másként látok, ez természetes, hiszen más a megközelítésünk. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy alapvetően nem tudtam egyetérteni egyes olyan megjegyzéseivel, amelyek a tudományt mint olyat – illetve az ókortudományt – illetik. „*Ő is* – jegyzi meg például Kerényiről – *Wilamowitz pozitivista historizmusával szemben Nietzsche életfilozófiai felfogását tartotta termékenyebbnek tudománya számára, bár tudatában volt annak, hogy a tragédia eredetéről folytatott vitában filológiai szempontból nem Nietzschének, hanem Wilamowitznak volt igaza.*" (11. o.) Amellett, hogy visszakérdezhetnénk, miben is volt tulajdonképpen Wilamowitznak filológiailag igaza Nietzschével szemben, főleg azért félrevezető ez az állítás, mert azt a látszatot kelti, hogy léteznek egyfelől filológiai, másfelől – ezzel össze nem egyező – filozófiai (netán „életfilozófiai") igazságok az ókorról. Olyan gondolatmenet ez, melynek még az ellenkezőjével sem tudunk egyetérteni. Megjegyezni pedig mindenekelőtt csak azért tartottam szükségesnek, hogy az olvasó nehogy azt higgye: az ókortudomány újabb harminc-egynéhány éves fejlődése netán maga mögött hagyta volna vagy érvénytelenítette volna Kerényi munkásságát.

Kocziszky Éva

„ALL'S WELL, ORWELL..."

George Orwell: Esszék
Előszó: Algol László
Válogató és fordító megnevezetlen
AB Független Kiadó és a Magyar Október Kiadó közös kiadása, 1989. 184 oldal, 130 Ft

A címbeli szójáték nem az enyém. Csempészholmi, véletlen szerzemény – éppúgy, mint bármi, ami e kivételes huszadik századi író neve és szellemi védjegye alatt hosszú időn át hozzánk eljuthatott. Az „All's well Orwell" a nemzetközi „Orwell-év", ama legendás 1984 szállóigéje volt: egyszerre az író iránti tisztelgés s az utókor fanyar, önironikus helyzetjelentése: „Minden rendben – *lám, 1984-ben is áll még – ahogy áll – a világ, s Óceánia és Eurázsia* rendes, *immár megszokott háborgása felől a derék »antiutópista« nyugton álmodhatja rémálmait tovább!*" E cinkos rímpárba szedett, kettős értelmű üzenet akkoriban ott virított a világsajtó címoldalain, Michael Radford éppen elké-

szült 1984-ének hatalmas moziplakátjain éppúgy, mint a londoni, párizsi és varsói aluljárók falán, a kelet-európai Orwell-szamizdatok reprezentatív londoni kiállításán – sőt szerény büszkeséggel mondhatom (egy „óceániai" illetőségű barátunk látogatása nyomán) a mi ódon és kiszolgált terézvárosi csempekályhánkon is: egy nagy kerek, sugárzón sárga matrica formájában. Az öntapadós ötletek, hódító hóbortok és eszmeemblémák korában persze, jól tudom, ma már nincs is mit restelkedni ezen. S habár családunkban senki sem rajong különösebben a jelvényekért, ezt az egyet kivételesen megkedveltük – sőt idővel mintha az is megkedvelte volna helyét. Ez utóbbit nemcsak makacs *ragaszkodása* jelezte (az évek során egy körömhegynyit sem vált el a széle), ámde a közepéről szomorkásan mosolygó férfiarc mindinkább megenyhülő kifejezése, bizalmas, már-már baráti nézése is. Ha olykor szerelők vagy kéményseprők jöttek, s munkájuk végeztével tétován kilétéről tudakozódtak, a szikár arc, úgy tetszett, még inkább felengedett. „Író?" – hümmögtek a jámbor mesterek, szerszámaikat összepakolván, kézfogásra vagy borravalóért nyújtva kezüket – „Hát akkor... minden rendben." Igen, szó szerint ez volt arra a szomorkás, szikár arcra is felírva – bár inkább csak fanyar biztatásként. (Utóbb megvallva még ez is jól jött néha az AKASZTÁS vagy az ÁLLATI GAZDASÁG fordítása közben, netán azon a meghitt karácsonyestén, mikor a kályhát körülülve az első hazai Orwell-szamizdat „szárnyait" ragasztgattuk ünnepélyes, várakozásteli hangulatban – bármely pillanatban a „Szellemvédelmi Hatóság" embereinek rajtaütésére várva.)

Furcsa és már-már jelképes egybeesés, hogy e kiszolgált, „konspiratív" emlékezetű kályha lebontására éppen most, ezen a tavaszon került sor, amikor a negyedik s alighanem az utolsó Orwell-szamizdat: az ESSZÉK napvilágot látott. Mert bárhogy is forgatjuk, az *AB* és az *MO* – e két nem csupán Orwell műveinek kiadásával úttörő szerepet vállaló – kiadó a szabad sajtó és szellemi szabadrablás e mostani, látszólag korlátlan lehetőségei közt is *hamisítatlan szamizdat-kiadványt* jelentetett meg. Nem csupán jogi avagy technikai értelemben (amit az engedélyszám s a nyomdai kolofon hiánya, a házilagos kivitel s a kényszerűen magas ár menten elárul), de éppannyira szellemi, erkölcsi értelemben is. Ennek oka pedig igen egyszerű: a jó két esztendeje elindított kötet bizony jócskán megkésett. Ámde euforikus felszabadultságunk közepette sem feledhetjük, hogy alig egy éve még javában folytak a szamizdat elleni boszorkányüldözések, a „gondolatrendőrség" kétségbeesett ám korántsem veszélytelen utóvédharcai a független nyilvánosság merész és kihívó szabadcsapatai ellen, s e küzdelmet a „szakma" jól felszerelt reguláris egységei többnyire „reserve"-ben várakozva szemlélték, saját esélyeiket, egy majdani biztonságos előrenyomulás stratégiáját bölcsen latolva. Anélkül tehát, hogy e mérsékelteket megbántani avagy bátorságból leiskolázni akarnánk, mielőtt az érdemi bírálatra térnénk, kötelességünk kijelenteni, hogy az Orwell-esszék – bármi megkésett – kiadása nemcsak jelentős szellemi adósságtörlesztés, de *erkölcsi tett* is egyben.

Ám lássuk, miféle tartalmi többletet tartogat e most megjelent esszékötet az orwelli alapművekkel (ANIMAL FARM, 1984, HOMMAGE TO CATALONIA) lassanként végre megismerkedő hazai közönségnek. Nos, ha a fenti leghíresebb és legtöbbet idézett három könyvet az orwelli életmű látványos – néha már-már elvakító – jéghegyszirtjeinek tekintjük, úgy e tizenegy hosszabb-rövidebb, jobb híján esszének nevezett Orwell-írás néhány arasznyival a mélyebb, felszín alatti dimenziókba is betekintést enged. Orwell nem egy kritikusa szerint éppen az esszé s a politikai publicisztika e sajátos életmű valódi fundamentuma. S ez nem pusztán írásainak műfaji arányaira áll: ama bizonyos kilenctized résznyi kevésbé ismert és nem elsősorban szépirodalmi műre (hisz e mostani válogatás is csupán szerény mutatvány Orwell terjedelemre messze a legnagyobb „művéből": négykötetnyi esszé-, levelezés- és publicisztikai gyűjteményéből!), de magára az írói szemléletre, szándékra, sőt programra is. Orwell egyik gyakran idézett s e mostani válogatásba is felvett „önínterjújában" (MIÉRT ÍROK?) maga mondja: *„Az elmúlt tíz évben legfőbb célom az volt, hogy a politikai közírást művészetté tegyem. Akkor fogtam tollat, ha úgy éreztem, valami mellett ki kell állnom, ha igazságtalanság történt."* És valóban: ez az írói attitűd nemcsak mesterien formált vitairataiban, pamfletjeiben, esszéiben és kritikáiban szem-

betűnő, de önálló köteteinek zömében is. Hisz halála előtt nem sokkal egy számvetésében maga is elismeri, hogy eredendő vonzalma és hajlamai ellenére néhány korai kísérlettől, regénytől eltekintve (BURMESE DAYS; A CLERGYMAN'S DAUGHTER; KEEP THE ASPIDISTRA FLYING) „színtiszta" szépirodalmat úgyszólván egyetlen nagyobb lélegzetű művében sem sikerült alkotnia. A század derekának rettentő válságai és kataklizmái nem hagyták parnasszista ábrándokba merülni, s így szűkre szabott, alig két évtizednyi írói munkássága szinte kezdettől végig e könyörtelen kor mind újabb rémségeivel való állandó szellemi-fizikai viaskodás jegyében telt el. Nem mintha ez bármit is levonna művei önértékéből. Ellenkezőleg: Orwell talán legigazibb s „legorwellibb" könyvei épp azok, amelyek e nehéz viaskodás közvetlen élményanyagából születtek: a harmincas évek világvárosi nyomorát és kiszolgáltatottságát idéző DOWN AND OUT IN PARIS AND LONDON, a nagy angliai bányászsztrájkról írt kemény és tiszta irodalmi szociográfiája, a THE ROAD TO WIGAN PIER, vagy épp a katalóniai napló egyszerre személyes és tárgyilagos tanúságtétele.

E könyvek élménybeli és műfaji alapsejtje részint e mostani esszéválogatásban is fellelhető (A SZEGÉNYEK HALÁLA, VISSZATEKINTÉS A SPANYOL POLGÁRHÁBORÚRA). A kötetbe felvett tizenegy (1931 és 1949 közt született) esszé ha nem is tekinthető reprezentatív mintavételnek, mindenesetre igényes és hozzáértő válogatást tükröz. Algol László fegyelmezett és gondolatindító előszava, a fordítások zömének erős színvonala (olykor, mint azt A POLITIKA ÉS AZ ANGOL NYELV nehéz szakmai próbatétele bizonyítja: egyenesen bravúrossága) Orwell szelleméhez méltó tiszteletadás, s egyben bizonyság, hogy az esztétikai és szellemi igényesség sohasem választható el a meggyőződés hitelétől, s amiként Orwell is számos esszéjében kifejtette, e kettő végső soron egy tőről fakad.

Mint hasonló esetekben mindig, természetesen most is lehetne vitatni, hogy ez vagy amaz a válogatásból miért maradt ki – ám ezen az alapon Orwell esszéiből, pamfletjeiből, tanulmányaiból és bírálataiból legalábbis egy tucatnyi hasonló terjedelmű és színvonalú alternatív válogatást lehetne összeállítani. Ez az első mutatvány láthatóan mindenből szeretett volna egy kis ízelítőt adni. Orwell korai, gyarmati élményeiből formált, inkább epizodikus és miliővázlatszerű írásaiból (AKASZTÁS; MARAKESH) éppúgy, mint nagy elméleti vitairataiból (A BRIT ANTISZEMITIZMUS; JEGYZETEK A NACIONALIZMUSRÓL), avagy politikai esszéiből (WELLS, HITLER ÉS A VILÁGÁLLAM; MEGJEGYZÉSEK GANDHIRÓL) és irodalmi kritikáiból (ARTHUR KOESTLER). Mindenesetre világos, hogy az eztán megjelenő válogatások – mint hírlik, az Európa és más kiadók is készülnek Orwell-esszégyűjtemények közreadására – azokból a fontos politikai publicisztikákból és irodalmi bírálatokból kell adjanak további tematikus szemelvényeket, amelyek a jelen válogatásból kényszerűen kimaradtak. (Előbbire a THE LION AND THE UNICORN s a háború alatt írott nagy esszék – utóbbira az olyan irodalomtörténeti tanulmányok és kortárs bírálatok említhetők példaként, mint a BRIT PAMFLETÍRÓK, a Swiftről, Dickensről, Hardyról, Joyce-ról, Henry Jamesről vagy éppen Huxleyről és Zamjatyinról írottak.)

E rövid bemutatás keretében sajnos nemigen van mód érzékeltetni, hogy Orwell gondolatai mennyire megőrizték inspiratív elevenségüket és időszerűségüket. Ezek az olykor szikár, máskor érzékletes és eredeti fejtegetések nem egy ponton a legközvetlenebbül érintik mai világnézeti, politikai vagy erkölcsi döntéshelyzeteinket. Szerencsére egyre kevésbé ott, ahol a totalitárius hatalom s az egyén végzetes konfliktusait elemzik – s növekvő érvénnyel, ahol az erőszakmentesség, a társadalmi szolidaritás, a türelem és igazságosság értékeire irányítják a figyelmet. Kiváltképp tanulságos Orwell nem csupán faji vagy etnikai, de lényegében pszichológiai megalapozottságú nacionalizmusértelmezése, amelynek paradigmatikus megállapításai feltétlen érdemesek az idézésre:

„Nacionalista az, akinek gondolkodásmódját kizárólag vagy nagyrészt a tekintélyharc határozza meg... A nacionalizmus nem más, mint öncsalással színezett hatalomvágy."

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Orwell műveinek hazai megjelenésével a legutóbbi időkben megszaporodtak a róla és munkáiról írott tanulmányok, bírálatok, sőt imitt-amott már a személyiség és az életmű paradoxonait boncoló polémiák is. Ennek legutóbbi példája éppen Raymond Williams

hiperkritikus, freudo-marxista: „osztálypszichológiai" szemléletű monográfiája. (Ha már itt tartunk: talán nem ártana valamivel frissebb és megértőbb értékeléseket is közreadni – például az 1984 – REVISITED [Irwing Howe szerk., Perennial Library, Harper and Row, New York, 1984] évfordulós, sokszerzős tanulmánygyűjteményét!) Az ESSZÉK főhőséről azonban mi sem mondhatunk mást, mint amit Williams, az író nemegyszer igaztalan és elfogult kritikusa állít: *„Az Orwell-figura – a becsületes szemlélődő alakja – sikerültebb az életműben szereplő bármely fiktív figuránál..."* (ORWELL. Gondolat, 1989. Bizám Lenke fordítása.) Mert lehet ugyan Orwell írói világának ellentmondásait firtatni, utólag bírálni nyomasztóan egyoldalú élménykörét, mely úgyszólván csak a nyomor, erőszak és embertelenség sátáni hármasságára terjed – ám aki ezt teszi, az nem Orwellt, magát e századot bírálja. A századot – amelynek gondolkodói és művészi „becsületrendjére" aligha akadhat érdemesebb nála...

Nové Béla

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Kemény István: Az ellenség művészete
Holnap Kiadó, 1989. 176 oldal, 35 Ft

I

Kemény István regénye azon írásművek közé tartozik, melyeket kritikusi tehetetlenségünk folytán a posztmodern kategóriájába szoktunk sorolni. Pejoratíve: ide tartozónak minősítjük mindazon szépirodalmi avagy képzőművészeti alkotásokat, melyeket „modernségük" (szinte végtelen számú variáció lehetséges) miatt nem tudunk befogadókként feldolgozni.

A regény egymáshoz lazán kapcsolódó, időben és térben szeszélyesen csapongó epizódokból (pillanatképekből, szabadversekből) áll. Ezeket az író három, stílusban és értékben különböző fejezetbe csoportosítja.

A bevezető rész címe „a témák felvillantását" ígéri. Értékéből az von le, hogy vállalt expozíciós feladatának nem tesz eleget, mi több, a regény egészében elhelyezni is csak a második rész elolvasása *után* tudjuk. A fejezet „történelemkönyv", s mint ilyen, szeretne a közlekedési információktól a személyes vallomásokig mindent felölelni. A vállalkozás meghaladja az író hozzáértését, a szálak összekuszálódnak, heves olvasói ellenállást kell legyőznünk ahhoz, hogy türelmünket megőrizve az olvasást folytatni tudjuk.

A másik rész egy „piszkos" (hétköznapi, mindennapi) nap története. Hősei: egy személytelen, mindvégig hallgatóként asszisztáló fiatalember öngyilkossági kísérlete másnapján és önkéntes/önkényes betegápolója, a magát előszeretettel idegenvezetőnek tituláló Emi. A gyógymód: Emi egy hosszas monológ során beszámol önmagáról, családjáról, barátairól és általában mindenkiről és mindenről, akinek vagy aminek csak köze volt Andorhoz, a durván nihilista Antonioni-tanítványhoz, aki filmkészítés ürügyén maga köré gyűjtött és eszméivel megfertőzött egy generációt. Andor filmjének (Az Embertelen filmnek) célja némán szemünkre vetni fásult közönyünket és ettől elválaszthatatlan kommunikációképtelenségünket. A tanítvány Emi a fentiek szellemében próbálja némaságuk feladására bírni mindenkori lábadozóit. A második rész zárómondata (*„Egyedül vagyok"*) arról tanúskodik, hogy próbálkozása – ezúttal csupán? – kudarcot vallott.

A harmadik rész rövidre szabott variáció az alaptémára, egy abortusszal végződő szerelmi történet kicsit mesterkélten újszerű bemutatása.

A keretrészek és a főrész közti értékkülönbözőség az írót is foglalkoztatja. Megnyugtatásunkra a következő bizarr magyarázatot adja: *„...az egész könyv alapjában véve egy csipesz, melynek két szára a könyv első és harmadik Része; ezekkel a második Részt tarthatja kezében higiénikusan (mármint az olvasó)."* A magyarázatot minden gyengébb képességű olvasó-sorstársam nevében ezúton szeretném megköszönni.

A regény maradandó hangulata a sivárság. A történet félreérthetetlenül vesztesekről és veszteseknek szól. Veszteségünk Kemény István szóhasználatában *„a szüzességünk"*. Meg-

rontóink a mindvégig kísértő láthatatlan ellenség, a valamikori nyílt, az évtizedek óta lappangó erőszak.

A megrontottság hétköznapi megnyilvánulása tehát a közönyösség. Szándéka szerint ezen próbál rést ütni a regény. A szándék őszinte, és a könyv elismert erényei közé tartozik.

Incze Tünde

II

Furcsa Orlando-történet, azé az Orlando–Szép Helénáé, aki átélte a fasizmust – természetesen Dimitrov „leg-leg-leg" meghatározásánál jóval tágabb értelemben. Ugyanakkor egy nemzedék regénye, és Budapesté – de nemcsak tárgya miatt emlékeztet gyakran a harmincas évek végére, különösen Sőtér FELLEGJÁRÁS-ára. Azzal vetve össze, talán valamivel világosabbá válhat, mi is a specifikuma ennek a generációnak, mely – ha hihetünk a Holnap-kiadványok lelkes fülszövegeinek – frontáttörésre készülve tektonikus mozgásokat indított el irodalmunkban.

A legfeltűnőbb éppen az, ami eleve kétségessé teszi, művekbe kristályosodhat-e az a bizonyos frontáttörő lendület: ennek a lendületnek a gyengesége, a félreállás ethosza és a felnövekvés megtagadása (*„Maradj szűz!"*) – de ez csak Sőtér érvényesülési görcsben rángó (vagy annak sátános elutasításával tüntető) fiataljaihoz képest újdonság, ez világszerte a negyvenes években születettek felfedezése: a Trabant-sikernél (és társainál, akikhez utolsónak a Trabant-szerelem csatlakozott) jobb a dacos igényességgel vállalt Semmi. Az ő legmarkánsabb képviselőjük, Bereményi nyilatkozta, hogy az újabb korosztályok az elsők, *„amelyek már megszületésük előtt saját feltrancsírozott hulláik látomása előtt képzelegnek"* – de még ő sem figyelt föl a teljes igazságra. Bereményi hasonlata öntetszelgést, céljavesztett heroizmust sugall, ami a saját (nagynak mondott) generációját (és annak elődeit, a kopár mezőn egymagában guevarásdit játszó Mészöly-hőshöz hasonlókat) jellemzi – a regényben Hell Andort és két halvány utánzóját, Zsoltot és Csabát. A naiv és agresszív igazságkeresést Antonioni neve szimbolizálja (talán nem túl szerencsésen; az ő skálája szélesebb ennél, csak erőszakkal lehet a NAGYÍTÁS-ra és a ZABRISKIE POINT-ra szűkíteni), de Pasolini, Bellocchio vagy Richardson is eszünkbe juthat. Emi, az új értékrend képviselője lassacskán szakít velük, alig észrevehető, de határozott mozdulatokkal – a műtét fájdalmas, hiszen a Keménynemzedék, a hatvanas évek első felében születettek abban a poszthistorikus tudatban nőttek föl, hogy az idő 1968-ban (és Párizsban) állt meg. *„...főleg 1968-at írunk a mesében"* – mondja Kemény, és annak a metaforáját, 1789-et. Még sincs újrakezdés, a byronizmusnak örökre vége; annak a lényege – mint már Macaulay észrevette – embertársaink megvetése, és mint ilyen, fasizmussal szennyezett. Jobb a közöny, a veszedelmes ellenméreg. Az élet nem szoríthatja ki az összes csomópontról a fasisztákat, akik már évtizedek óta rajtuk tartják a kezüket; de kikerüli őket, és új csomópontokat talál.

Hogy ne essem az erőltetett nemzedékesítés hibájába, mint ahogy beleesett Sőtér, korának nagy kritikusa (Halász Gábor), sietek leszögezni: mindez inkább jóslat, mint megfigyelés, vízió egy Byron-mentes új irodalomról – mert AZ ELLENSÉG MŰVÉSZETÉ-nek valóban ez az egyik tendenciája, de kortársai még nem fogalmazták meg; pl. a Holnap másik reprezentatív írója, Andrassew hősei még mindig az élet–halál specialistái, még mindig magasabbak (vagy, ami egyre megy, alacsonyabbak) a környezetüknél másfél fejjel. Közéjük még beillenék egy kissé modernizált Lelkes Kelemen. Még nyitott kérdés: valóban megszabadulnak-e az „új holnaposok" a heroizmus örökségétől? Mert az önállóságot annyira keresik, hogy félig-meddig már meg is találták; szemben az avantgárd és realizmus egy-egy hulláma utáni vákuumban eszmélkedő Sőtérékkel, ők a neorealizmus és neoavantgárd lefutása után állnak előttünk – de nem neovákuumban, hanem a próza látványos magújulásának árnyékában. Nyilván az említett poszthistorikus szellemből fakadt az az eklektikus tájékozódás, ami megóvja őket az epigonizmustól; az ő kortársaik azok voltak, akiket választottak maguknak. Egyikük sem hiszi, hogy a posztmodern az idézetmontázzsal lenne egyenlő. Ha van közös stílusjegyük, az egyféle szecesszió; ezt ízesítgetik csipetnyi klasszicizmussal, mint Kalász István,

manierizmussal, mint Krausz Tivadar, expresszionizmussal, mint Andrassew. De mivel fűszerez Kemény?

Az egyik forrás feltétlenül Kerényi – és itt a legkülönösebb nóvum: az új harmónia. Sőtér Budapestje vaktában összesodródott tereptárgyak halmaza – részenként és egészében egyaránt bántóan felesleges, a tornyok éppúgy, mint a fenyőtűk, és álomképe legalább annyira, mint precíz topográfiája; a Mikrokozmosz és Makrokozmosz megbomlott összhangját tükrözi. Kemény viszont nem győz ellátni bennünket térképekkel és jelzőtáblákkal; Budapestje hangsúlyozottan a limes vonalán fekszik – felparcellázza Fenyőerdő-Övezetre és Trópusi Őserdőre, meghúzza a városfalakat (melyeken túl a végtelen erdőség húzódik a legközelebbi városállamokig, például Los Angelesig). A személyekről, halandókról és a három félistenről sem készíthetünk megbízhatóbb térképet; a táblázatba rendezett motívumoktól és rétegektől alighanem megőrülnénk – minden egyes kapcsolat világos, de az egész visszahajlana a végén, mint a Möbius-szalag. A Mikrokáosz hazatalált a Makrokáoszhoz.

Mire az olvasó kezében széthullik a silány ragasztású könyvecske, lassan összeáll a regény szerkezete; a 155. oldalhoz érve, Kemény meg is magyarázza: *„...az egész könyv alapjában egy csipesz, melynek két szára a könyv első és harmadik Része: ezekkel a második Részt tarthatja kezében higiénikusan"* – csakhogy az minduntalan kicsusszan. A szárak erősek, de a középső rész anyaga hígabb a kelleténél; Iván és Karolin csak halvány kis szerephez jutott benne.

Ha már idáig értünk, nem kerülgethetjük tovább a kérdést: jó-e AZ ELLENSÉG MŰVÉSZETE mint regény? – vagy megmarad, mint a FELLEGJÁRÁS, kincset érő dokumentumnak? Nos, az átlaga jó, de ez zseniális csúcsok és sivár lapályok átlaga. Az antológiákból már ismert részek után csalódást okozott, amiért leginkább csak magamat okolhatom; hiszen csoda lett volna, ha mindvégig, minden részlet olyan frappáns novellette lenne, mint a kiigazított arcvonal története (29. o.), vagy olyan gyönyörű vers, mint a „Halotti beszéd" (88. o.) – de én annak az alapján, ami Kemény nagy tehetségéről sejthető, egy picit hittem a csodában.

Hajdú Gergely

KORSZELLEM ÉS TUDOMÁNY

Lackó Miklós tanulmánykötete

Gondolat, 1988. 372 oldal, 62 Ft

Lackó Miklós több évtizedes kutató-feltáró munkássága során számos cikket, tanulmányt publikált a huszadik század első felének magyarországi szellemi áramlatairól. Ezek a szétszórtan, különféle folyóiratokban megjelent, majd három, tematikus szempontok szerint összeállított kötetben újra kiadott írások bár első pillantásra többnyire csupán alkalmi cikkeknek vagy egy-egy részletkérdéshez kapcsolódó adalékoknak látszanak, egészüket tekintve mélységesen összefüggnek, a részek összeállnak, kiegészítik egymást, s végül is impozáns körképet adnak a korszak szellemi mozgalmairól.

Az első tanulmánygyűjtemény, mely VÁLSÁGOK – VÁLASZTÁSOK címen 1975-ben jelent meg, elsősorban a kor politikai-ideológiai kérdéseit vizsgálta. A baloldal legrangosabb képviselőiről, Lukács Györgyről és Révai Józsefről éppúgy szó esett benne, mint a népi mozgalom problémáiról vagy a szélsőjobboldali mozgalmakról. A legkiemelkedőbb tanulmány az Új Szellemi Front történetét tárta fel példaértékű módszerességgel. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján szinte napról napra végigkísérte a történeti-politikai eseményeket, nyomon követte hatásukat, feltárta gondolati, ideológiai következményeiket. Hasonló tárgyilagossággal, apró részleteket feltáró alapossággal adott képet az 1981-ben megjelent SZEREP ÉS MŰ című kötet tanulmányaiban Osvát Ernőről, Illyés Gyula és Németh László tanulmányírói munkásságáról, Kerényi Károly szellemi fejlődéséről, kapcsolatrendszeréről.

Míg a második kötetben elsősorban írók, irodalmárok tevékenységét elemezte a szerző, a most megjelent harmadik kötet, a KORSZELLEM ÉS TUDOMÁNY írásaiban a társadalomtudományok művelői kerültek előtérbe. *„A kötet bizonyos fokig eltér az előzőktől: további kulcsfigurák (Szekfű Gyula, Fülep Lajos, Prohászka Lajos, a »harmadik nemzedék« fiatal tudósai) útját igyekszik bemutatni"* – figyelmeztet maga a szerző bevezetésében. *„A választott megközelítés-*

ben emellett a hangsúly elsősorban nem a tudományok kifejezetten tudománytörténeti vonatkozásaira (bár azokra is), hanem a tágabb szellemi élettel fennállott összefüggéseire esik." Némi hangsúlyeltolódás a módszerben is mutatkozik – erre is felhívja a figyelmet a BEVEZETÉS –, a forrásanyagban nagymértékben megnövekedett a „személyes levelezések" szerepe: a harmadik kötet több tanulmányában ugyanis a szerző elsősorban eddig publikálatlan, kiaknázatlan magánlevelekre támaszkodott. Ebben a tekintetben az előző kötet Kerényi-tanulmánya tekinthető a legfontosabb előzménynek, hiszen már ott is igen sok és fontos levél feldolgozására került sor. Ez a módszer most különösen a Szekfű-problémák feltárásában, valamint a Fülep-tanulmány esetében volt igencsak eredményes. A Szekfű- és a Horváth János-hagyaték levélanyagának felhasználása lehetővé tette, hogy magyarázatot kapjunk Szekfű pályafutásának számos fordulatára, hogy megértsük szellemi és politikai fejlődésének rejtett életrajzi motívumait, lelki mozgatórugóit, Fülep Lajosnál pedig a magyar szellemi életben való helyének kirajzolódása vált lehetővé levelezés alapján.

A Fülep Lajosról szóló írásnak egyébként is igen nagy a jelentősége, mind Lackó Miklós tanulmányai sorában, mind pedig a Fülep-pel foglalkozó kutatásokban. A korábbi Lackó-kötetekben ugyanis hiányérzetet keltett, hogy az olyan témák tárgyalásakor, mint például az „egyke"-probléma, a népi mozgalom indulása vagy a Válasz folyóirat alapítása, nem került sor Fülep szerepének kellő méltánylására. Ezt a hiányt Lackó most pótolta. Sőt a Tolnay Károllyal, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Elek Artúrral és Kerényi Károllyal folytatott levelezés anyagának bőséges felhasználása nyomán olyan gazdag, sokirányú viszonylatrendszer rajzolódott ki, amely nemcsak Fülep méltó helyét jelöli ki a korszak szellemi életében, hanem biztos koordinátarendszert kínál a további részletkutatásokhoz is. Ideje lenne ugyanis, hogy a sok alkalmi, évfordulós tisztelgés és rácsodálkozás után napirendre kerüljenek a Fülep-életmű nagy elméleti kérdései is: Fülep Lajos és a szellemtörténet-szellemtudomány viszonya, az egyetemes és a nemzeti korrelációjáról vallott nézetei – s ezen belül sajátos válaszai a „Mi a magyar?" kérdésére, kultúrakritikája, a modern művészet számos jelenségével való szembefordulása s végső soron művészetfilozófiájának rekonstruálása vagy legalábbis jellegének, alapgondolatainak meghatározása. Volna tennivaló természetesen az ismert, megjelent tanulmányok, a MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET, a NEMZETI ÖNCÉLÚSÁG vagy a CÉLSZERŰSÉG ÉS MŰVÉSZET AZ ÉPITÉSZETBEN című írások elemzése, korba helyezése terén is, az összefüggések teljességét persze csak a levelezés további részeinek, valamint a hagyatékban lévő, még feltáratlan töredékek, vázlatok publikálása után lehet megnyugtató módon felrajzolni. Az első, igen jelentős lépéseket azonban már most megtette Lackó Miklós.

A kötet harmadik nagy témaköreként a korszak nemzetkarakterológiai törekvéseit elemzi a szerző, Prohászka Lajos nagy hatású műve, A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ köré csoportosítva az előzményeket, a könyvre reflektáló írásokat, illetve a vele párhuzamos, a legkülönfélébb ideológiai kiindulópontokra támaszkodó megnyilvánulásokat. A nemzetkarakterológia problémakörének – mint Lackó Miklós szinte valamennyi témájának – vannak természetesen közvetlenül mára vonatkoztatható tanulságai is. Ezeknek a következtetéseknek a levonása azonban az olvasó feladata. A mindvégig megőrzött tárgyilagosságra való törekvés, a sematikus leegyszerűsítésektől való tartózkodás ugyanis távol tartja a szerzőt a bántó, direkt aktualizálásoktól.

Úttörő jelentőségű a kötet negyedik nagy témakörét vizsgáló, a HARMADIK NEMZEDÉK című tanulmány is, amely „az 1910 körül születettek" generációját mutatja be. Elfeledett vagy eddig kellően nem méltányolt személyekre (pl. Faragó László) és vitákra (pl. szellemtörténet és neopozitivizmus vitája) egyaránt sort kerített a szerző, felvázolta útjukat, mely – a közös indulás, az azonos feltételek, körülmények s néhány igen fontos közös vonás (pl. a „világnézeti liberalizmus") ellenére – földrajzilag és ideológiailag is igen sokfelé ágazott. E generáció szerepének s ezen belül különösen a negyvenes évek első fele szellemi mozgalmainak, művelődéstörténetének részletes, tárgyilagos feltárása sokáig váratott magára. Ez némiképp érthető, hiszen sokak pályafutását végleg kettétörte a háború, az üldöztetés, a haláltábor, a hadifogság, mások külföldre távoztak, róluk évtizedekig nem be-

széltünk, az itthon maradottak szellemi-ideológiai felfogásában pedig olyan radikális fordulat következett be a negyvenes évek második felében, amely feledtetni igyekezett korábbi útkereséseiket, „tévelygéseiket". Lackó Miklós kutatásai révén most ezen a területen is jelentős előrelépés történt.

Az írások természetesen számos tovább vitatható-vitatandó kérdést is tartalmaznak, kirajzolódnak a további feladatok, az újabb kutatásokat igénylő részletek. És persze ígéretek is rejlenek bennük. Nyilvánvaló a szerző fokozott érdeklődése Németh László iránt. A Németh László életművével, ideológiai hatásával való tusakodás végigvonul a kötetek során, s egy majdani monografikus feldolgozás reményét kelti. Ugyancsak felsejlik valahol a háttérben az az igény is, hogy a szerző a népi–urbánus vita szellemi környezetét, hátterét az eddigieknél körültekintőbben, részletesebben, mélyebben tárja fel. Mint ahogy a tanulmányok, illetve a jól szerkesztett, koncepciózusan felépített kötetek összefüggésében végső soron benne rejlik a korszak egészének szellemi áramlatait, mozgalmait feldolgozó nagy szintézis ígérete is. Reméljük, hogy ezek az ígéretek egyszer valóra válnak.

Tímár Árpád

EGY HITELES KRIMI

Ken Follett: A Modigliani-botrány
Fordította: Ladányi Katalin
Albatrosz Könyvek, Magvető, 1989.
296 oldal, 68 Ft

Ken Follett (1949) a modern kalandregényirodalom egyik remekírója. Ragyogó II. világháborús kémregénye, A TŰ A SZÉNAKAZALBAN (Magvető, 1983), történelmi terroristaregénye, az I. világháború előestéjén játszódó EGY FÉRFI SZENTPÉTERVÁRRÓL (Európa, 1985) már régebben megjelent, s néhány hónapja afganisztáni regénye is olvasható magyarul KALAND AFGANISZTÁNBAN címen (Victoria Kft, 1989 – 110 Ft). E kemény és véres könyvekkel szemben Follett korai, 1976-os regényében, A MODIGLIANI-BOTRÁNY-ban, mely szintén most látott napvilágot magyarul, nem a világtörténet átírása a tét, s nem szüntelen életveszélyben működnek a hősök, hanem egy, illetve két nagy átverésről van szó, melynek tétje még csak nem is a pénz, hanem a leckéztetés és magának a csínynek az öröme.

Művészek, műtörténészek, műkereskedők világában játszódik a bűnügyi történet, melyet írója a modern kultúra néhány majdhogynem közhelyszerű tényéből bontakoztat ki. A legromantikusabb és a legfelszínibb ezek közül az eleven művészet és a műkereskedelem (nyomorgó festő, dúsgazdag galériás) ellentéte. Modigliani, akinek egy ismeretlen képéért folyik a hajsza a regény egyik szálán, leglátványosabb jelképe lehetne ennek az ellentétnek, ínségben tengetett kurta életével s halála után szédületes karriert befutó műveivel. A másik szálon egy kissé konszolidáltabb, de lényegében hasonló sors előtt álló művész akarja bebizonyítani, hogy *„a remekművekre és a halott festőkre figyelő londoni művészvilág úgy, ahogy van, hazug"*, s a galériások nem értenek a művészethez. A *hitelesség* garanciája ugyanis fontosabb lett az esztétikai élvezetnél, sőt az előbbi az utóbbi feltételévé vált: *„...a remekművekért kifizetett hatalmas összegek inkább a sznobizmust tükrözik, mint a művészi ízlést. ...egy valódi Pissarro nem ér többet egy kitűnő másolatánál."*

A jelentős műalkotás megismételhetetlen egyediségének túlfeszített, szinte vallásos hitéből következik szentségtörő paródiájának, a *hamisításnak* a lehetősége, mely hatalmas virágzó iparággá is vált. (Magyar keblünket dagaszthatja, hogy a század egyik *leghíresebb* – nem a legnagyobb, mert az nem lepleződik le – képhamisítója, Elmer de Hory – Hory Elemér? – hazánk fia volt.) Follett regényének két nagy hamisítássztorija a hamisítás két nagy típusára is rámutat. Az egyik a megtalált, hiteles Modigliani-képről készített tökéletes *másolat*, mely szabad szemmel és művészi érzékkel nem, csak vegyészi eszközökkel különböztethető meg az eredetitől. A másik a stílus, a kézvonás beleérző ismeretében készített *variáció* Van Gogh, Munch és mások műveire, egy-egy nagy művész „ismeretlen" képe. A remek ritmusú történetben mesterien vannak összesodorva a különböző szálak, a két hamisításon kívül még egy balsikerű műkincsrablás és egy viszontagságos galériaalapítás története is. S noha nem véletlen, hogy a hamisí-

tás kérdését egy krimiíró választotta ironikus, könnyed modorban regénye témájául, hiszen e műfaj feltűnőbben építkezik adott és ezért ismételhető, utánozható, másolható, variálható elemekből, mint úgynevezett komolyabb társai, mégis kérdéses, hogy olyan könnyen hamisítható volna-e egy Follett-regény.

A könyv igénytelen címlapja minden bizonnyal öntudatlanul megismétli a regény alaptémáját. Mert az ott látható Van Gogh-, Gauguin-, Klee-, Vámos Rousseau-, Rembrandt-festmények közül az egyik kakukktojás: néhány éve kiderült, hogy a nyugat-berlini ARANYSISAKOS FÉRFI nem hiteles Rembrandt – „csak" egy ismeretlen mester remekműve a festő környezetéből.

Radnóti Sándor